CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

कै. मोरेश्वर सखाराम मोनेकृत

मराठी व्याकरण

चित्रशाळा प्रेस प्रकाशन, पुणे ३०.

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

कै. मोरेश्वर सखाराम मोने यांनीं लिहिलेलें

राठी व्याकरण

ी भाषेच्या अभ्यासासाठी एक बहुमोल सहाय्यक ग्रंथ

ाशाळा प्रेस प्रकाशन, पुणें ३०.

रु. १६

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

मुद्रक व प्रकाशक–व. ग. देवकुळे, व्यवस्थापक चित्रशाळा प्रेस, पुणें ३०.

मराठी साहित्य व व्याकरण–प्रथमावृत्ति १९३५–दहावी १९५१
सुधारलेली (मराठी व्याकरण) आवृत्ति १९५९–पुनर्मुद्रण १९६५
द्वितीय पुनर्मुद्रण १९७०

सर्व हक्क प्रकाशकाचे स्वाधीन

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

प्रकाशकांचें निवेदन—

कै. **मोरेश्वर सखाराम मोने** यांच्या **मराठी साहित्य व व्याकरण** या पुस्तकाच्या आजवर दहा आवृत्त्या संपून गेल्या. ह्या पुस्तकाची पहिली आवृत्ति इ. स. १९३५ मध्यें निघाली. कै. मोने यांच्या हयातींत या पुस्तकाच्या सात आवृत्त्या प्रसिद्ध झाल्या, आणि त्यांच्या मृत्युनंतरच्या चार वर्षांत तीन आवृत्त्या निघाल्या. शेवटची दहावी आवृत्ति इ. स. १९५१ मध्यें निघाली. या पुस्तकांत **मराठी साहित्याचा** जो भाग लिहिला होता, तो पंचवीस वर्षांनंतर आतां आजच्या दृष्टीनें अगदीं अपुरा वाटूं लागला. तो भाग अद्यावत् करावयाचा म्हणजे पुस्तकाचीं पृष्ठें पुष्कळच वाढायचीं. तसेंच मूळ पुस्तकांतील निबंध-विभागाचा भागहि अपुरा वाटावयास लागला. आणि म्हणूनच नव्या आवृत्तीच्या वेळीं हे दोन्ही भागहि गाळावयाचें ठरविलें. आतां या वेळीं मूळ पुस्तकांतील व्याकरणाचाच भाग घेऊन '**मराठी व्याकरण**' येवढ्याच नांवानें ही नवी आवृत्ति काढावयाचें आम्हीं ठरविलें, व त्याप्रमाणें ही आवृत्ति काढण्याचा योग आज येत आहे.

कै. मोने हे एक ख्यातनाम व्याकरणकार होते. या विषयावरील त्यांचा अधिकार खरोखरीच फार मोठा होता, हें या पुस्तकांतील विवेचनावरून स्पष्ट होईलच. जुन्या पुस्तकांतील व्याकरणाचे भागाबरोबरच काव्य विचार, छंदःशास्त्र व व्युत्पत्ति हीं प्रकरणेंहि येथें घेण्यांत आलेलीं आहेत.

या पुस्तकाच्या शेवटीं परिशिष्ट १मध्ये म. सा. परिषदेनें नुकतेंच प्रसिद्ध केलेलें शुद्धलेखनाचे नवे नियम दिलेले आहेत. या पुस्तकांतील शुद्धलेखन मात्र जुन्या पद्धतीनें केलेलें आहे.

सारांश, हें पुस्तक एस्. एस्. सी. परीक्षा, ट्रेनिंगच्या परीक्षा व महाराष्ट्र साहित्य परिषदेच्या परीक्षा यांना अत्यंत उपयुक्त असेंच झालेलें आहे. या पुस्तकासारखें दुसरें पुस्तक आज उपलब्ध नाहीं, असें म्हटलें तर अतिशयोक्ति होणार नाहीं.

प्रकाशक

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

अ नु क्र म णि का

प्रास्ताविक ७

: १ : वर्णविचार [पृष्ठें १ ते ११]

वर्णविचार–१. वर्णांचे भेद–२. स्वरांचे पोटभेट–३. व्यंजनांचे पोटभेद–३. उच्चार—४. संधि—५. स्वरसंधि—६. व्यंजनसंधि—८. विसर्गसंधि—१०.

: २ : शब्दविचार [पृष्ठें १२ ते ४१]

शब्दविचार—१२. शब्दांचे भेद—१२. नामें—१३. सर्वनामें—१४. विशेषणें—१९. सार्वनामिक विशेषणें—२१. क्रियापदें—२४. क्रियाविशेषण अव्ययें—२९. उभयान्वयी अव्ययें—३३. शब्दयोगी अव्ययें—३६. केवलप्रयोगी अव्ययें—३९.

: ३ : शब्दांचे विकार [पृष्ठें ४२ ते ८४]

लिंग—४२. वचन—४५. पुल्लिंगी शब्द—४६. स्त्रीलिंगी शब्द—४७. नपुंसलिंगी शब्द—४८. वचनांसंबंधानें आणखी कांहीं गोष्टी—४९. विभक्ति–५०. सामान्यरूप—५१. विभक्ति-विशेष—५३. सर्वनामांचे विकार–५६. विशेषणांचे विकार—६०. धातूला होणारे विकार—६१. काळ–६२. अर्थ—६२. पद्यरूपें—६३. आख्यात—६४. अनियमित चालणारे धातु–६८. कांहीं अपवादरूप शब्द–७३. सामासिक शब्द—७४. प्रथमपदप्रधान किंवा अव्ययीभाव—७६. द्वितीयपदप्रधान किंवा तत्पुरुष—७७. कर्मधारय—८०. द्विगु–८०. मध्यमपदलोपी–८१. उभयपदप्रधान किंवा द्वंद्व—८१. अन्यपदप्रधान किंवा बहुव्रीहि–८२. कांहीं समास-विशेष–८४.

: ४ : वाक्यविचार [पृष्ठें ८५ ते १३०]

वाक्यविचार—८५. विभक्त्यर्थ—८५. प्रथमा—८६. द्वितीया—८७. तृतीया—८७. चतुर्थी—८८. पंचमी—८९. षष्ठी—८९. सप्तमी—९०. संबोधन–९०. आख्यातार्थ—९१. काळ—९२. अर्थ—९३. प्रथमाख्यात—९३. द्वितीयाख्यात—९४. तृतीयाख्यात—९४. चतुर्थाख्यात–९५. पंचमाख्यात—९६. षष्ठाख्यात—९७. सप्तमाख्यात—९७. प्रयोग-९८. कर्तरिप्रयोग—९९. कर्मणिप्रयोग—१०१. भावेप्रयोग—१०२. विशिष्ट-प्रयोग—१०३. कांहीं वाक्यांचे प्रयोग—१०४. कृदन्तांचे उपयोग–१०५. पदक्रम व पदान्वय—१०७. पद्यविशेष—११०. पदपरिस्फोट–११२. वाक्यपृथ-

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

करण—११४. वाक्य व त्याचे मुख्य भाग—११४. वाक्याचे प्रकार--११४. शुद्धवाक्य—११६. मिश्र वाक्य—१२१. नामवाक्य—१२२. विशेषण वाक्य-१२४. क्रियाविशेषणवाक्य—१२४. संयुक्त वाक्य—१२५. संकुचित वाक्य—१२६. संक्षिप्त वाक्यें—१२७. प्रश्नार्थक, आज्ञार्थक व उद्गारार्थक वाक्यें–१२७. कांहीं वाक्यांचें पृथक्करण—१२७.

: ५ : विरामचिन्हें व अर्थदर्शक चिन्हें [पृष्ठें १३१ ते १३४]

विरामचिन्हें—१३१ अर्थदर्शक चिन्हें–१३२.

: ६ : लेखनशुद्धि [पृष्ठें १३५ ते १३९]

लेखनशुद्धि—१३५. मराठी ऱ्हस्व-दीर्घ—१३५.

संस्कृत ऱ्हस्व-दीर्घ–१३६. अनुस्वार–१३७. कांहीं किरकोळ गोष्टी–१३८.

: ७ : काव्यविचार [पृष्ठें १४० ते १६७]

काव्यलक्षण—१४०. गद्यकाव्य—१४३. काव्यगुण—१४३. काव्यांतील रस—१४५. भाषेचे अलंकार—१४८. शब्दालंकार–१४९. अर्थालंकार–१५३. भाषाकलाविलास—१६२. कांहीं काव्यदोष—१६४.

: ८ : छन्दःशास्त्र [पृष्ठें १६८ ते २०१]

प्रास्ताविक—१६८. अक्षरवृत्तें—१७०. समवृत्तें—१७० अर्धसमवृत्तें–१७५. मराठी वृत्तें–छन्द—१७५. ओवी–१७७. अभंग–१७८. घनाक्षरी—१८०. मात्रावृत्तें—१८१. समजातिवृत्तें—१८४. अर्धसम–जातिवृत्तें—१९१. विषम जाति—१९४. परकीय वाङ्मयांतून आलेलीं वृत्तें–गजल किंवा रसना —१९८. सुनीत—१९९. दोहा—१९९. रुबाई—२००. वृत्तलक्षणें—२००.

: ९ : व्युत्पत्ति [पृष्ठें २०२ ते २२५]

शब्दघटना—२०२. संस्कृत उपसर्ग—२०३. मराठी उपसर्ग—२०४. यवनी उपसर्ग—२०४. संस्कृत प्रत्ययघटित शब्द--२०५. संस्कृत धातुसाधित विशेषणें–२०६. संस्कृत शब्दसाधितें–२०७. मराठी साधित शब्द—२०८. मराठी शब्दसाधितें—२१०. यवनी शब्द—२१३. अरबी—२१५. मराठींत आलेले कांहीं कानडी शब्द—२१५. हिंदी शब्द—२१६. गुजराथी शब्द–२१६. पोर्तुगीज शब्द–२१६. इंग्रजी शब्द--२१७ शब्द-व्युत्पत्ति—२१७. अर्थांतरित कांहीं शब्द—२१९.

: १० : परिशिष्ट-१ [पृष्ठें २२५ ते २३१]

शुद्धलेखनाचे नवे नियम.

• • •

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

प्रास्ताविक

जगांत ज्ञानाची वृद्धि विशेषेंकरून ग्रंथ-समृद्धीमुळें झालेली आहे. हे ग्रंथ विद्वान् लोक व्यवस्थित भाषेंत लिहून ठेवितात, त्यामुळ ते सर्वांस वाचावयास सांपडतात आणि त्यांचें मनन करितां येतें. हे ग्रंथ दीर्घ कालपर्यंत राहात असल्यानें त्यांत सांठविलेलें ज्ञान पुढील पिढ्यास उपयोगी पडतें व त्यांत अधिकाधिक भर पडत जाते. आज जगांत निरनिराळ्या शास्त्रांची जी एवढी वाढ झालेली दिसून येत आहे, ती केवळ मननामुळें नव्हे, तर ग्रंथ लिहून अनेक लोकांनी पूर्वीच्या ज्ञानामध्यें आपापल्या परीनें भर घातल्यामुळेंच होय.

विविध प्रकारच्या लेखनामध्यें-ग्रंथरूपानें-हें जें ज्ञान ग्रथित होऊन राहिलें, त्याचें कारण त्या लेखांची सुसंस्कृत व सुसंबद्ध भाषा हें होय. भाषेच्या व्यवस्थितपणामुळें व नियमबद्धतेमुळेंच ती आपल्याला अधिक उपयोगी पडते व ज्ञानवृद्धीच्या द्वारानें आपल्याला अधिक भरभराटीस आणून पोंचविते. अशा भाषेच्या अभावीं रानटी व कंगाल भाषेंत व्यवहार करणाऱ्या लोकांच्याप्रमाणें आपली प्रगति कुंठित झाली असती.

व्यवहार कांहीं भाषेच्या नियमबद्धतेवर अडून राहात नाहीं, असें कांहींचें म्हणणे आहे तें कांहीं अंशीं सत्य आहे; परंतु सामान्य व्यवहार जरी अडत नसला तरी ज्यांचें ज्ञान अधिक व संस्कृतींत जे श्रेष्ठ अशांशीं गांठ पडली असतां, सामान्य भाषेनें कसा तरी तुटपुंजा व्यवहार करणारे लोक त्यांपुढें अगदीं क्षुद्र ठरतात; अर्थात् जगाच्या जीवन-कलहामध्यें जर टिकाव धरावयाचा असेल, तर केवळ व्यवहाराला पुरेल अशा भाषेवरच संतुष्ट न राहतां हरतऱ्हेची ग्रंथनिष्पत्ति केली पाहिजे आणि अशा तऱ्हेच्या ग्रंथनिष्पत्तीला सुसंघटित, सुसंस्कृत व विद्वानांस मान्य अशी भाषा अवश्य आहे.

अशा प्रकारच्या भाषेच्या नियमांसंबंधीं म्हणजेच व्याकरणासंबंधीं विचार करणें सुशिक्षित म्हणवून घेणाऱ्यांस तरी आवश्यक आहे. 'शुद्ध कसें बोलावें व शुद्ध कसें लिहावें, तसेंच हें शुद्ध कां व हें अशुद्ध कां हें व्याकरण शिकल्यानें समजतें' असें मराठीचें आद्य व्याकरणकार 'दादोबा' यांनीं आपल्या व्याकरणांत लिहिलें आहे; परंतु एवढेंच कांहीं व्याकरण-शास्त्राचें ध्येय होऊं शकत नाहीं. शुद्धतेशिवाय भाषेमध्यें दुसरेहि गुण असतात. उदाहरणार्थ, छन्दःशास्त्र व अलंकारशास्त्र यांच्या ज्ञानाच्या योगानें भाषेमध्यें माधुर्यादि गुण येऊं शकतात; व्युत्पत्तिशास्त्र, तुलनात्मक भाषाशास्त्र हीं भाषेची घडण, भाषेची ठेवण व भाषेचें वाक्प्रचार, इत्यादिकांचें यथार्थ ज्ञान

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

होण्यास साहाय्यभूत होतात; समास, वाक्यपृथक्करण, ह्यांविषयींचे नियम समजल्यानें नवीन शब्दरचना करणें व सोपी पण परिणामकारक भाषा वापरणें सुलभ होतें. यास्तव शुद्धाशुद्धतेबरोबरच अलंकारशास्त्र, छन्दःशास्त्र, व्युत्पत्तिशास्त्र, इ० गोष्टींचा विचार करणें हेंहि व्याकरण–शास्त्राच्या कक्षेंतच येऊं शकतें.

भाषा व व्याकरण

आपल्या मनांतील विचार दुसऱ्यास कळविण्याचें जें साधन त्यास '**भाषा**' असें म्हणतात.

हीं साधनें अनेक प्रकारचीं असूं शकतात. हसणें, रडणें, इ० कृति; नेत्र, हात, इ० इंद्रियांचे ठराविक संकेत व शब्दोच्चार, हीं सर्व त्या साधनांतच येतात. तथापि इतर साधनांपेक्षां सहज रीतीनें सर्व व्यवहार कळविणें हें शब्दोच्चारांनीं म्हणजेच बोलण्याच्या भाषेनें अधिक सुलभ होतें आणि तेंच लेखनांत बरोबर उतरवितां येतें; म्हणून भाषेच्या नियमांसंबंधीं जो विचार केला जातो, तो ह्या बोलण्याच्याच भाषेच्या नियमांसंबंधी होय.

आपण महाराष्ट्रीय लोक मराठी भाषा बोलतों; त्याचप्रमाणे गुजराथेंत गुजराथी, उत्तर हिंदुस्थानांत हिंदी, कर्नाटकांत कानडी, इंग्लंडांत इंग्रजी, फ्रान्सांत फ्रेंच, इ० भाषा त्या त्या ठिकाणचे लोक बोलतात; ह्या सर्व भाषा परस्पर भिन्न आहेत व त्यांचे स्वतंत्र नियमहि आहेत; तथापि आपणांस येथें फक्त आपली मातृभाषा जी **मराठी** तिचाच विचार करणें अवश्य आहे.

भाषेचा व्यवहार कोणत्या नियमांस अनुसरून होतो, याचा विचार ज्या शास्त्रांत केलेला असतो, त्याला "**व्याकरण**" असें म्हणतात.

मनुष्य बोलतांना एकेक विचार प्रकट करीत असतो. प्रत्येक विचार 'एकेका' संपूर्ण वाक्यानें प्रकट होतो. अर्थात् भाषेचा विचार म्हणजे वाक्याचा विचार होय. पण वाक्य म्हटलें कीं, त्यांत शब्द असतात; तेव्हां शब्दांचें योग्य स्वरूप कळल्याशिवाय वाक्यांचा खरा अर्थ कळणार नाहीं; म्हणून वाक्याचा विचार करण्यापूर्वी त्याचे घटक जे शब्द त्यांचा विचार करावयास पाहिजे. पुनः शब्द हे वर्णांचे बनलेले असतात. म्हणून शब्दांचें पूर्वी वर्णांचाहि विचार करणें प्राप्त आहे. सारांश आपणास भाषेचा जो विचार करावयाचा तो (१) **वर्णविचार**, (२) **शब्दविचार**, (३) **वाक्य-विचार** अशा क्रमानें केला पाहिजे, हें उघड आहे.

• • •

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

: १ : वर्णविचार

आपल्या तोंडांतून जे मूळचे ध्वनि निघतात, त्यांस 'वर्ण' म्हणतात. मराठींत एकंदर वर्ण ४९ आहेत, ते खालीलप्रमाणें—

अ, आ, इ, ई, उ, ऊ, ऋ, ॠ, ऌ, ए, ऐ, ओ, औ, अं, अः;

क्, ख्, ग्, घ्, ङ्; च्, छ्, ज्, झ्, ञ्; ट्, ठ्, ड्, ढ्, ण्; त्, थ्, द्, ध्, न्; प्, फ्, ब्, भ् म्,; य्, र्, ल्, व्; श्, ष् स्; ह्, ळ्.

या वर्णांमध्यें एकंदर तीन प्रकार आहेत—

(१) ज्या वर्णांचा उच्चार स्वतंत्रपणें म्हणजे दुसऱ्या वर्णाच्या साह्यावांचून होतो, त्यांस '**स्वर**' असें म्हणतात. हे **तेरा** आहेत. अ, आ, इ,ई उ, ऊ, ऋ, ॠ, ऌ, ए, ऐ, ओ, औ.

(२) ज्या वर्णांचा उच्चार अगोदर स्वरांचें साह्य घेऊन होतो, त्यांस '**स्वरादि**' असें म्हणतात. हे उच्चार **दोन** आहेतः अनुस्वार व विसर्ग. उदा०—(अ + ÷) = अं, (अ + :) = अः. [येथें अनुस्वार व विसर्ग हे 'अ' या स्वरास जोडून दाखविले आहेत. इतर स्वरहि पूर्वी येऊन त्यांचा उच्चार होतो.]

(३) ज्या वर्णांचा उच्चार स्वरांचें मागून साह्य घेऊन होतो, त्यांस '**व्यंजनें**' म्हणतात. हीं **चौतीस** आहेत : 'क्' पासून 'ळ्' पर्यंत. ह्यांचा उच्चार स्वरांचे साह्यावांचून लंगडा पडत असल्यामुळें तीं क्, ख्, ग्, घ्, ङ्,...अशीं लिहून दाखवितात. (उदा०—कदाचित्, विद्वान्, यांतल्या त्, न्, याप्रमाणें).

[इ, उ, ऋ, हे स्वर जसे ऱ्हस्व व दीर्घ आहेत, तसाच ऌ हाहि असेल, असें समजून पूर्वी (दीर्घ) 'ॡ' हि शिकवीत असत; परंतु मराठींत याचा कोठेंच उपयोग दिसून येत नाहीं. तसेंच क्ष् व ज्ञ् हीं देखील जोडाक्षरें आहेत. (क् + ष् = क्ष् आणि द् + न् + य् = ज्ञ्) म्हणून हे वर्ण मराठी वर्ण–मालेंतून गाळणेंच इष्ट आहे.]

व्यंजनांत स्वर मिळविल्यानें अक्षर तयार होतें. एकंदर १३ स्वरांपैकीं ऋ, ॠ ऌ हे स्वर उच्चारास कठीण असल्यामुळें ते सोडले; आणि अनुस्वार व विसर्ग जोडलेले अं, अः हे वर्ण त्यांच्या जोडीस जास्त घातले, म्हणजे अ, आ, इ, ई, उ, ऊ, ए, ऐ, ओ, औ व अं, अः हे व्यंजनांत मिळून बारा अक्षरांची एक ओळ तयार होते, तिला '**बाराक्षरी**' किंवा रूढीप्रमाणें '**बाराखडी**' असें म्हणतात. उदा०—

क् + अ आ इ ई उ ऊ ए ऐ ओ औ अं अः

क का कि की कु कू के कै को कौ कं कः

याप्रमाणें सर्व व्यंजनांच्या व जोडाक्षरांच्याहि बाराखड्या होतात.

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

वर्णांचे भेद

[अ] स्वतंत्र उच्चार आणि परतंत्र उच्चार ह्या दृष्टीनें वर्णांचे **स्वर** व **स्वरेतर** असे दोन भेद आहेत. स्वरेतर वर्णांत पुनः **स्वरादि** व **स्वरान्त** किंवा **व्यंजनें** असे दोन भेद आहेत. म्हणजे सामान्यतः वर्णांचे (१) **स्वर**, (२) **स्वरादि** व (३) **व्यंजनें** असे तीन भेद मानण्यास हरकत नाहीं.

[आ] वर्ण मुखाच्या ज्या भागापासून विशेषतः उच्चारिले जातात, त्या भागास त्या वर्णांचीं **स्थानें** म्हणतात. स्थानाच्या दृष्टीनें वर्णांचे पुढीलप्रमाणें भेद पडतात—

कण्ठ्य—अ, आ;	क–वर्ग;		ह् आणि विसर्ग.
तालव्य—इ, ई;	च–वर्ग;	आणि	य्, श्.
मूर्द्धन्य—ऋ, ॠ;	ट–वर्ग;	आणि	र्, ष्, ळ्.
दन्त्य—ऌ	त–वर्ग;	आणि	ल्, स्.
ओष्ठ्य—उ, ऊ;	प–वर्ग.		

कांहीं वर्णांचे उच्चार अनेक स्थानांपासून होतात. उदा०– ङ्, ञ्, ण्, न्, म् यांचे उच्चार वर दिलेल्या स्थानांपासून होत असून, शिवाय नाकांतूनहि होतात; म्हणून त्यांचे वर्गीय स्थानाशिवाय आणखी **नासिकास्थानहि मानितात.**

'व्' ह्याचा उच्चार दांत व ओठ ह्यांच्या साह्यानें होतो म्हणून त्यांचें **दन्तौष्ठस्थान** आहे.

मराठींत च्, ज्, झ् ह्यांचे उच्चार दोन प्रकारचे असतात. एक संस्कृत-मधील विचार, चरित्र, वांछा, छत्र, जन, झंझावात यांतील उच्चाराप्रमाणें नुसता तालव्य; उदा० चपळ, चंबू, चिमटा, चेटूक, जितका, जेवणें, झेलणें, झिपरी, इ०; आणि दुसरा चमचा, चोर, चारा, जड, जाणें, जावई, झाड, झगडा यांतील उच्चा-राप्रमाणें दांत व तालु ह्यांच्या साह्यानें; म्हणून ह्या दुसऱ्या प्रकारच्या उच्चाराच्या च्, ज् झ् ह्यांस **दन्ततालव्य** असें म्हणतात.

ए, ऐ, यांचें **कंठतालुस्थान** व ओ, औ, यांचें **कंठौष्ठस्थान** आहे; कारण ते वर्ण त्या त्या दोन स्थानांपासून निघतात.

(इ) संस्कृतांत **अघोष-वर्ण** व **घोष-वर्ण** असेहि दोन भेद मानिले आहेत. पहिल्यांच्या उच्चारांत श्वासाचा उपयोग होतो; व दुसऱ्यांच्या उच्चारांत नादाचा उपयोग होतो. (यांनाच अनुक्रमें **कठोर वर्ण** व **मृदु वर्ण** असें म्हणतात.)

सगळे स्वर व प्रत्येक वर्गांतील शेवटचीं तीन व्यंजनें, य्, र्, ल्, व् आणि ह् व ळ् हे **मृदु वर्ण** होत.

प्रत्येक वर्गांतील पहिलीं दोन व्यंजनें आणि श्, ष्, स, हे **कठोर वर्ण** होत.

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

(ई) वर्ण उच्चारितांना मुखाचें द्वार साफ उघडें राहणें, तें साफ बंद राहणें, अर्धवट उघडें राहणें किंवा अर्धवट बंद राहणें, ह्यांवरून वर्णांचे अनुक्रमें विवृत, स्पर्श, अन्तस्थ व ऊष्म असेहि भेद मानिले आहेत. त्यांस अनुसरून क्रमानें पुढीलप्रमाणें वर्गीकरण होतें--

(१) विवृत वर्ण:—अ, आ, इ० सर्व स्वर

(२) स्पर्श वर्ण:—क्-पासून म्-पर्यंतची व्यंजनें

(३) अन्तस्थ वर्ण:—य्, र्, ल्, व्. (यांस अर्धस्वर असेंहि म्हणतात.)

(४) ऊष्म वर्ण:—श्, ष्, स्, ह्

['ळ्' चा अंतर्भाव स्पर्श वर्णांत करितात. याच भेदांस अनुसरून आपल्या वर्ण-मालेचा क्रम ठरविलेला असावा.]

[उ] ज्या वर्णांच्या उच्चारांत ह्-काराचें प्राबल्य जास्त असतें, त्यास महाप्राण व बाकीच्यांस अल्पप्राण वर्ण असें म्हणतात. उदा०—

अल्पप्राण	महाप्राण
क् ग् च् ज् ट् ड् त् द् प् ब्	ख् घ् छ् झ् ठ् ढ् थ् ध् फ् भ्
य् व् र् ल् ळ्	श् ष् स् ह्

स्वरांचे पोटभेद

(१) स्वरांमध्यें कांहींचे उच्चार इतरांच्या मानानें लांबट होतात; यावरून स्वरांचे ऱ्हस्व व दीर्घ असे दोन भेद पडतात.

अ, इ, उ, ऋ, ऌ, हें ऱ्हस्व स्वर. आ, ई, ऊ, ॠ, ए, ऐ, ओ औ, } हे दीर्घ स्वर.

यांपैकी ए, ऐ आणि ओ औ, हे निरनिराळ्या स्थानच्या स्वरांपासून झाले असल्यामुळें त्यांना संयुक्त स्वर म्हणतात. [अ + अ=आ; इ+इ= ई; उ+उ = ऊ आणि ऋ + ऋ=ॠ. याप्रमाणे दोन ऱ्हस्व स्वरांच्या मिश्रणानें जरी आ.ई,ऊ, ॠ, हे दीर्घ स्वर बनतात, तरी एकाच स्थानचे असल्यामुळें त्यांस संयुक्त स्वर म्हणत नाहींत.]

(२) एकाच स्थानचे जे स्वर त्यास सजातीय स्वर म्हणतात. उदा०— अ व आ; इ व ई, उ व ऊ आणि ऋ व ॠ.

भिन्न स्थानचे जे स्वर त्यास विजातीय स्वर म्हणतात. उदा०-- अ व इ; ई व आ; उ व अ; इ०

व्यंजनांचे पोटभेद

निरनिराळ्या स्थानच्या पहिल्या पंचवीस व्यंजनांचे पांच गट अथवा वर्ग केले आहेत. उदा०—क् ख् ग् घ् ङ् यांचा एक गट; च् छ् ज् झ् ञ् यांचा एक गट; ट् ठ् ड् ढ् ण् यांचा एक गट; त् थ् द् ध् न् यांचा एक गट व प् फ् ब् भ् म् यांचा

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

एक गट. प्रत्येक गटांतील पहिल्या अक्षरावरून त्या त्या गटास अनुक्रमें क-वर्ग, च-वर्ग, ट-वर्ग, त-वर्ग, आणि प-वर्ग असें म्हणतात. ह्या पंचवीस व्यंजनांसच वर्गीय किंवा स्पर्श व्यंजनें म्हणतात. बाकीच्यांस स्थानपरत्वें जरी वरील गटांत सामील करतां येण्यासारखें आहे. तथापि तशी पद्धति नाहीं. त्यांची स्थानें वर दिलीच आहेत.

उच्चार

मराठींत सामान्यत: प्रत्येक वर्णाचा ठराविक एक उच्चार असतो. कांहीं ठिकाणीं जो फरक आहे तो थोडक्यांत येथें दाखविला आहे.

अनुस्वाराचे उच्चार मराठींत निरनिराळ्या प्रकारचे होतात.

[१] केव्हां, असें, मध्यें, जें, तें यांच्याप्रमाणेंच नाकांतून.

[२] घंटा, तंटा, भिंत, चिंच यांच्याप्रमाणें खणखणीत.

या खणखणीत उच्चारामध्यें कांहीं ठराविकपणा आहे, तो असा—

(अ) अनुस्वारापुढें जर पांच वर्गांतील कोणतेंहि व्यंजन आलें, तर त्या व्यंजनाच्या वर्गांतील शेवटच्या अनुनासिकाचा अनुस्वाराबद्दल उच्चार होतो. उदा०—ङ्–शंकर, पंखा; ञ्-चंचू, अंजन; ण्-घंटा, पंडित; न्-पंत, मंद; म्-गुंफणें, शुभं, इ०.

(आ) अनुस्वारापुढें य्, ल् हे वर्ण आले असतां अनुस्वाराचा उच्चारहि यँ, लँ, याप्रमाणें होतो. उदा०— संयोग, संलग्न, इ०.

(इ) अनुस्वारापुढें बाकीचीं म्हणजे र्, व्, श्, ष्, स्, ह् ही व्यंजनें आलीं असतां अनुस्वाराचा उच्चार वँ सारखा होतो. उदा०—संरक्षण, संवाद, संशय, दंष्ट्रा, संहार, संसार, इ०.

[केव्हां केव्हां अनुस्वाराचा उच्चार नाकांतून हवा असतां खणखणीत किंवा खणखणीत हवा असतां नाकांतून असा केल्यानें अर्थांत देखील फरक पडतो. उदा०—**वेदांत** म्हणजे वेद-ग्रंथांत, आणि वेदा त म्हणजे एका शास्त्राचें नांव; **दांत** म्हणजे अन्न चावण्याचें साधन, आणि दान्त म्हणजे इंद्रियांचें दमन करणारा. अशा प्रकारें पडणारा फरक स्पष्ट व्हावा म्हणून अनुस्वाराचा खणखणीत उच्चार होत असेल तेथें संस्कृत शब्दांच्या बाबतींत अनुनासिक व्यंजनच लिहिणें अधिक सोईचें होईल.]

विसर्गाचा उच्चार ' ह् ' कारासारखा होतो. उदा०—दु:ख, अंत:करण, प्राय: , छी: थू: , इ०

[" पुढें अनुस्वार विसर्ग येतो. संयोग ऱ्हस्वास गुरुत्व देतो "

हा नियम संस्कृतामध्यें जसा पूर्णत्वानें पाळला जातो, तसा तो मराठींत पाळला जात नाहीं. कित्येक वेळां तो पाळलेला आढळतो व कित्येक वेळां आढळत नाहीं. उदा०—सुंठ, चिंधी, दु:ख, दु:शासन, सत्य, विश्व इत्यादि मराठी व मराठींत आलेल्या संस्कृत शब्दांत तो पाळलेला आहे; परंतु जंव, तंव, नद्या,

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

उचलल्या, पुन्हा, ज्ञानप्रकाश, इ० शब्दांत तो पाळलेला आढळत नाहीं. तथापि गद्यापेक्षां पद्यांत मात्र हा नियम बहुशः पाळलेला आढळतो.]

संधि

एकापुढें एक येणारे जवळजवळचे वर्ण एकत्र होण्याच्या प्रकारास **संधि** असें म्हणतात.

[मनुष्याच्या जलद बोलण्याच्या सहज प्रवृत्तीनें गाळण्यास योग्य असे जवळ जवळचे दोन वर्ण एकमेकांत मिसळले जातात; आणि तसें होतांना कांहीं वर्ण गळून किंवा निराळे होऊन शब्द बनतो. (उदा०—नव वर–नवरा, सुकें केळें–सुकेळें, इ० शब्द] ह्या मिश्रणाच्या कांहीं ठराविक रीतीवरूनच संधींसंबंधी कांहीं निश्चित नियम ठरविण्यांत आले असावें. संस्कृतांत भिन्न शब्द असले तरी संधिनियम अबाधितपणे पाळले जातात. मराठींत भिन्न शब्दांचा संधि करण्याची पद्धति नाही. उदा०—राम आईजवळ पेरू मागतो. ह्यांत राम व आई ह्यांचा रामाई असा संधि मराठीत करीत नाहींत; तथापि मराठींत संस्कृत संधियुक्त शब्दांचा भरणा पुष्कळ असल्यामुळें संधीच्या नियमासंबंधी मराठीच्या अभ्यासकांस अवश्य माहिती पाहिजे.]

संधि तीन प्रकारचे आढळून येतात. (१) स्वर–संधि, (२) व्यंजन–संधि आणि (३) विसर्ग–संधि.

ज्या संधीमध्यें जवळजवळचे दोन स्वर एकत्र मिळतात, त्यास **स्वरसंधि** म्हणतात.

जेव्हां संधि होणाऱ्या वर्णांतील पहिला वर्ण व्यंजन असतो व दुसरा वर्ण व्यंजन किंवा स्वर असतो, तेव्हां त्या दोहोंमिळून होणाऱ्या संधीस **व्यंजनसंधि** म्हणतात.

जेव्हां संधि होणाऱ्या वर्णांतील पहिला वर्ण विसर्ग असतो व दुसरा व्यंजन किंवा स्वर असतो, तेव्हां त्या दोहोंमिळून होणाऱ्या संधीस **विसर्गसंधि** म्हणतात.

दोन वर्णांचा संधि होतांना (१) केव्हां दोहोंबद्दल पहिला वर्णच कायम राहतो, उ०-खिडकींत; (२) केव्हां त्या दोहोंबद्दल दुसरा वर्ण कायम राहतो, उ०–घरांत; (३) केव्हां त्या दोहोंबद्दल निराळाच वर्ण येतो, उ०-गणेश; (४) केव्हां दोहोंचाहि बदल होतो, उ०–यच्छिष्य; (५) केव्हां दोन्ही शिल्लक राहतात, उ०–सत्कवि; आणि (६) केव्हां एखाद्याचाच लोप होतो, उ०–अतः + एव = अत एव; असे सहा प्रकार आढळतात.

संधींसंबंधींचा विचार करतांना खालील गोष्टींची माहिती असणें जरूर आहे.

(१) इ किंवा ई ह्यांचेबद्दल ए; उ किंवा ऊ ह्यांचेबद्दल ओ; ऋ किंवा ॠ ह्यांचेबद्दल अर्; आणि ऌबद्दल अल्; येतो, तेव्हां त्यास ‘ गुण ’ असें म्हणतात. (उदा०–भिद्–भेद, मुद्–मोद, तॄ–तर.)

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

(२) अबद्दल आ; इ किंवा ईबद्दल ऐ; उ किंवा ऊबद्दल औ; ऋ किंवा ॠबद्दल आर्; आणि लृबद्दल आल्; येतो, तेव्हां त्यास 'वृद्धि' असें म्हणतात. (उदा०—रम्–राम, ईश्वर–ऐश्वर्य, उदार–औदार्य, कृ–कार्य.)

(३) एका वर्णाच्या जागीं दुसरा वर्ण येतो, तेव्हां त्यास '**आदेश**' असें म्हणतात. (गुण व वृद्धि हे आदेशच आहेत. उदा०—अत्यन्त, मन्वन्तर.)

(४) मध्येंच एखाद्या जास्त वर्णाची किंवा अक्षराची भर पडते, त्यास '**आगम**' असें म्हणतात. (कर + तो = करितो येथें 'इ' हा आगम.)

(५) ऱ्हस्व किंवा दीर्घ इ, उ, ऋ, लृ, ह्यांबद्दल अनुक्रमे य्, व्, र्, ल् असे आदेश होतात, त्यांस '**यणादेश**' असें म्हणतात. उदा०-अत्युत्तम, अन्वेषण.

(६) कधीं कधीं य्, व्, र्, ल् ह्यांच्याबद्दल **अनुक्रमे** इ, उ, ऋ, लृ येतात, तेव्हां त्यास '**संप्रसारण**' असें म्हणतात. उदा० यज् + ति = इष्टि; वच् + ति = उक्ति.)

खालील कोष्टकावरून **दीर्घादेश, गुणादेश, वृद्ध्यादेश** व **यणादेश** ह्यांचा नीट उलगडा होईल.

स्वर	दीर्घादेश	गुणादेश	वृद्ध्यादेश	यणादेश
इ, ई	ई	ए	ऐ	य
उ, ऊ	ऊ	ओ	औ	व्
ऋ, ॠ	ॠ	अर्	आर्	र्
लृ		अल्	आल्	ल्

अ ह्याची आ ही वृद्धि होय. उदा०—दशरथ याचे दाशरथि, भगीरथ याचे भागीरथी, रम् याचें राम, यांत प्रथमाक्षरांतील अची आ ही वृद्धि झालेली आहे.

स्वरसंधि

[१] दोन सजातीय स्वर एकापुढे एक आले असतां त्या दोहोंबद्दल त्यांचाच दीर्घस्वर होतो, त्यास **दीर्घादेश** संधि म्हणतात.

(क) अ किंवा आ + अ किंवा आ = आ. सुर + असुर = सुरासुर; देव + आलय = देवालय; विद्या + अर्थी = विद्यार्थी; महिला + आश्रम = महिलाश्रम.

(ख) इ किंवा ई + इ किंवा ई = ई. कवि + इच्छा = कवीच्छा; ऋषि + ईश्वर = ऋषीश्वर; देवी + इच्छा = देवीच्छा; पार्वती + ईश = पार्वतीश.

(ग) उ किंवा ऊ + उ किंवा ऊ = ऊ. गुरु + उपदेश = गुरूपदेश; लघु + ऊर्मि = लघूर्मि; भू + उद्धार = भूद्धार; भू + ऊर्जित = भूर्जित.

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

(घ) ऋ किंवा ॠ + ऋ किंवा ॠ = ॠ. मातृ + ऋण = मातॄण; पितृ + ऋण = पितॄण.

[२] अ किंवा आ ह्यांच्या पुढें इ, उ, ऋ, ऌ ऱ्हस्व किंवा दीर्घ आले असतां त्या दोहोंबद्दल दुसऱ्या स्वराचा गुण होतो.

(क) अ किंवा आ + इ किंवा ई = ए. ईश्वर + इच्छा = ईश्वरेच्छा; गण + ईश = गणेश; यथा + इष्ट = यथेष्ट; लंका + ईश्वर = लंकेश्वर.

(ख) अ किंवा आ + उ किंवा ऊ=ओ. सूर्य + उदय=सूर्योदय; एक + ऊन=एकोन; धारा + उष्ण = धारोष्ण; गंगा + उर्मि=गंगोर्मि.

(ग) अ किंवा आ + ऋ किंवा ॠ=अर्. देव + ऋषि=देवर्षि; महा + ऋषि=महर्षि ['ॠ' शब्दाचे आरंभी येत नसल्याने तो पुढे आल्याचें उदाहरण नाही.]

(घ) ऌ चा अल् झाल्याचेंहि मराठींत उदाहरण नाहीं.

[अपवाद- स्व + ईर = स्वैर; अक्ष + ऊहिनी = अक्षौहिणी; प्र + ऊढ = प्रौढ, दश + ऋण = दशार्ण; सुख+ऋत=सुखार्त. हे संधि वरील नियमांस अनुसरून होत नाहींत. मराठींत हे शब्द येतात म्हणून ते दिले आहेत.]

[३] अ किंवा आ ह्यांच्या पुढें ए किंवा ऐ आल्यास त्या दोहोंबद्दल ऐ व ओ, किंवा औ आल्यास त्या दोहोंबद्दल औ असे आदेश होतात. उदा०—

(क) एक + एक = ऐकेक; देव + ऐश्वर्य=देवैश्वर्य; सदा + एव = सदैव; प्रजा + ऐक्य=प्रजैक्य.

(ख) भव + ओषधि=भवौषधि; बाल + औत्सुक्य;=बालौत्सुक्य, गंगा + ओघ=गंगौघ, रमा + औदार्य=रमौदार्य.

[अपवाद—अ किंवा आ ह्यांच्या पुढें ओष्ठ शब्द आला असतां विकल्पानें औ किंवा ओ होतो. उदा०—अधर + ओष्ठ=अधरोष्ठ किंवा अधरौष्ठ; बिंबोष्ठ किंवा बिंबौष्ठ; इ०. मराठींत ओ होण्याकडे जास्त प्रवृत्ति आढळते.]

[४] इ, उ, ऋ, ऌ ऱ्हस्व किंवा दीर्घ ह्यांच्या पुढे विजातीय स्वर आला असतां त्यांच्या जागीं अनुक्रमे य्, व्, र्, ल् होतात, आणि त्यांत पुढील स्वर मिळतो.

(क) प्रीति + अर्थ=प्रीत्यर्थ; अति + आनंद = अत्यानंद, त्याचप्रमाणें अत्युत्तम, प्रत्येक, देव्यैश्वर्य, मत्योघ, दैन्यौदार्य, अत्यन्त.

(ख) मनु + अंतर=मन्वंतर; याचप्रमाणे हेत्वाभास, गुर्विच्छा, गुर्वीश, अन्वेषण, मन्वैश्वर्य, मन्वोघ, गुर्वौत्सुक्य

(ग) पितृ + अर्थ=पित्रर्थ; याचप्रमाणें मात्रानंद, मात्रिच्छा, मात्रुत्सव.

(घ) ऌ चा ल् झाल्याचें मराठींत उदाहरण नाही.

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

[५] ए, ऐ, ओ, औ ह्यांच्यापुढें कोणताहि स्वर आला असतां त्यांचे जागी अनुक्रमें अय्, आय्, अव्, आव् असें आदेश होऊन पुढील स्वर त्यांत मिळतो. उदा०—

ने + अन = नयन	गो + ऐश्वर्य=गवैश्वर्य
गै + अन = गायन	गो + ईश्वर=गवीश्वर
	नौ + इक =नाविक

[६] निव्वळ मराठी शब्दांत केव्हां केव्हां संधियुक्त अक्षरांपैकी पहिलें अक्षर कायम राहून दुसऱ्याचा लोप होतो, त्यास पूर्वरूप-संधि म्हणतात.उदा०–खिडकी + आत=खिडकींत; केलें + असें = केलेंसें.

[७] निव्वळ मराठी शब्दांत केव्हां केव्हां संधियुक्त अक्षरांपैकी दुसरें अक्षर कायम राहून पहिल्याचा लोप होतो, त्यास पररूप-संधि म्हणतात. उदा०–हात + ऊन=हातून; घर + ई=घरीं.

ह्याप्रमाणें मराठींत एकंदरीत सात मुख्य स्वरसंधि आहेत.

[केव्हां केव्हां संधि होणें योग्य असून होत नाहीं; किंवा संधि करणें अयोग्य असून केला जातो, ह्या गोष्टी दोषयुक्त होत. ‘कांही काव्य–दोष’ या प्रकरणांत त्यांचीं उदाहरणें दिलीं आहेत. (एकेक उदा०—स्व-अनुरूप परस्पर दंपती, सौदागरांनी धरिलाऽधमासि.]

व्यंजनसंधि

[१] पहिल्या पांच वर्गांतील अनुनासिकाशिवाय कोणत्याहि व्यंजनापुढें कठोर व्यंजन आलें असतां,पहिल्याबद्दल त्याच्याच वर्गातील पहिलें कठोर व्यंजन होतें. उदा०–उदा० शरद् + काल=शरत्काल; ककुभ् + प्रांत=ककुप्प्रांत.

[२] पहिल्या पांच वर्गांतील अनुनासिकाशिवाय कोणत्याहि व्यंजनापुढें मृदुवर्ण आला असतां पहिल्याबद्दल त्याच्याच वर्गांतील तिसरें म्हणजे पहिलें मृदु व्यंजन होतें उदा०—–वाक् + विहार=वाग्विहार; अच् + आदि= अजादि; षट् + आनन=षडानन; सत् + आचार=सदाचार; अप् + ज=अब्ज.

टीप—हे नियम लावितांना च् ज् व श् यांबद्दल क् होतो. उदा०–वाच् (क्) + ईश=वागीश; स्रज् (क्) + विन्=स्रग्विन्; दृश् (क्) + गोचर= दृग्गोचर.

[३] पांच वर्गांतील कोणत्याहि व्यंजनापुढें अनुनासिक आल्यास पहिल्या बद्दल त्याच्याच वर्गांतील अनुनासिक होतें (किंवा मागील नियम २ प्रमाणें तिसरें व्यंजन होतें; परंतु पहिला प्रकारच जास्त रूढ आहे).उदा०—षट्+मास=

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

षण्मास किंवा षड्मास; वाक् + मन = वाङ्मन; किंवा वाग्मन; जगत् + नाथ = जगन्नाथ किंवा जगद्नाथ.

या सामान्य नियमांशिवाय कांहीं विशेष नियम आहेत ते पुढें दिले आहेत.

[४] (क) त् या व्यंजनापुढें च्, छ् आल्यास त् बद्दल च् होतो व ज्, झ् आल्यास ज् होतो. उदा०—सत् + चरित्र = सच्चरित्र; उत् + छेद = उच्छेद; उत् + ज्वल = उज्ज्वल; शरत् + झंझावात = शरज्झंझावात.

(ख) त् या व्यंजनापुढें ट् आल्यास त् बद्दल ट् आणि ड् आल्यास त् बद्दल ड् हें व्यंजन येतें. उदा०—तत् + टीका = तट्टीका; भगवत् + डमरू = भगवड्डमरू.

(ग) त् च्या पुढें ल् आल्यास त् बद्दल लच होतो. उदा०—तत् + लीन = तल्लीन; उत् + लंघन = उल्लंघन; विद्युल्लता, भूभृल्ललाम, इ०.

(घ) त् पुढें श् आल्यास त् चा च् व श् चा छ् होतो. उदा०—सत् + शिष्य = सच्छिष्य; उत् + शिष्ट = उच्छिष्ट; सच्छास्त्र, मृच्छकटिक, इ०.

[५] संधि होतांना पहिलें व्यंजन ग् ज् ड् द् ब् यांपैकीं एक असून, त्यापुढें 'ह्' हें व्यंजन आलें असेल, तर 'ह्' बद्दल विकल्पानें मागील व्यंजनाच्या वर्गांतील चौथें व्यंजन होतें. उदा०—वाच् + हरि + वाग्हरि किंवा वाग्घरि; उत् + हरण = उद्हरण किंवा उद्धरण.

[६] न्–कारान्त शब्दापुढें दुसरा शब्द येऊन, सामासिक शब्द होत असेल, तर न्–कारान्त शब्दांतील न् चा लोप होतो. उदा०—राजन् + आज्ञा = राजाज्ञा; हस्तिन् + दंत = हस्तिदंत; फणींद्र, राजगृह, प्राणिमात्र, इ०.

[७] एकाच शब्दांत न् च्या मागें ऋ, र् किंवा ष् असल्यास न् चा ण् होतो. (मात्र न् आणि ऋ, र् किंवा ष् या दोहोंमध्यें क व प या वर्गांतील व्यंजन; य, व, र, ह विसर्ग किंवा स्वर ह्यांशिवाय अन्य कोणताहि वर्ण येतां कामा नये.) उदा०—भाष् + अन = भाषण; राम + अयन = रामायण; रक्ष + अनीय = रक्षणीय; इ० परंतु सम् + आराधना = समाराधना; रचना, (यांत र व न यांच्यामध्यें अनुक्रमें 'ध' व 'च' हे वरीलशिवाय अन्य वर्ण आले आहेत म्हणून न चा ण झाला नाहीं.)

[८] म् कारापुढें पांच वर्गांतील व्यंजनें आल्यास म् बद्दल पुढच्या व्यंजनाच्या वर्गांतील अनुनासिक होतें किंवा मागील अक्षरावर अनुस्वार देतात. उदा०—सम् + गति = सङ्गति किंवा संगति; सम् + ताप = सन्ताप किंवा संताप (स्वर आल्यास बाराखडीतल्याप्रमाणें तो त्यांत मिळून जातो. सम् + आश्रय = समाश्रय, समाप्ति, इ०.)

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

[९] प्रति, अधि, अनु, नि, वि ह्या उपसर्गांपुढें स् आल्यास स् बदल ष् होतो. उदा०—प्रति + संग = प्रतिषंग; नि + सिद्ध = निषिद्ध; वि + सम = विषम; अधि + स्थान = अधिष्ठान, अनुष्ठान, इ०.

टीप—संस्कृत स्तृ, स्मृ, सृ ह्या धातूंपासून निघालेले शब्द वरील उपसर्गांपुढें आल्यास स् चा ष् होत नाहीं. उदा०—वि + स्मरण = विस्मरण; अनु + सरण = अनुसरण; वि + स्तीर्ण = विस्तीर्ण.

[१०] ऱ्हस्व स्वरापुढें छ आल्यास तो छ द्वित्त होतो; परंतु दोन महाप्राण वर्ण एकत्र होत नसल्यामुळें पहिल्या छचा च् होतो. उदा०—वृक्ष + छाया = वृक्षच्छाया, समच्छेद, इ०.

टीप—क्वचित् दीर्घ अक्षरापुढें छ आल्यासहि त्याबद्दल च्छ होतो. उदा०—आ + छादन = आच्छादन; लक्ष्मी + छाया = लक्ष्मीच्छाया.

[११] अहन् या शब्दापुढें मृदु व्यंजन आल्यास न्चा र् होतो. उदा०—अहन् + गण = अहर्गण; अहन् + निशा = अहर्निश.

टीप—अहन् यापुढें रूप, रात्रि हे शब्द आले असतां न् बद्दल उ होतो व तो मागील अ-मध्यें मिळून, त्याचा ओ होतो. उदा०—अहन् + रूप = अहोरूप; अहन् + रात्रि = अहोरात्र.

विसर्गसंधि

[१] विसर्गाच्या मागें अ व पुढें मृदुवर्ण आल्यास विसर्गाचा उ होतो व तो मागील अ मध्यें मिळून ओ होतो. उदा०—अधः + वदन = अध + उ + वदन = अधोवदन; मनः + राज्य = मनोराज्य; तपः + बल = तपोबल.

[२] विसर्गाच्या मागें अ, आ यांशिवाय स्वर व पुढें मृदुवर्ण आल्यास विसर्गाचा र् होतो. उदा०—निः + विकार = निर्विकार; दुः + आत्मा=दुरात्मा; बहिः + द्वार = बहिर्द्वार; निर्लोभ, निरंतर, इ०.

(१) टीप—'र्' च्या पुढें र आल्यास पहिला 'र्' चा लोप होऊन मागें ऱ्हस्व स्वर असल्यास, तो दीर्घ होतो. उदा०—निर् + रस = नीरस; नीर + रदन = नीरदन.

(२) टीप—विसर्ग र्-पासून झालेला असून त्याच्या मागें 'अ' व पुढें मृदु वर्ण आल्यास विसर्गांतील र् तसाच राहतो. उदा०—पुनर् + जन्म=पुनर्जन्म; अन्तर् + आत्मा = अन्तरात्मा; अन्तर् + गत = अन्तर्गत.

(३) विसर्गाच्या मागें अ व पुढें क, ख, प, फ हे कठोर वर्ण आल्यास विसर्ग कायम राहतो. उदा०—रजः + कण = रजःकण; अधः + पतन = अधःपतन.

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

टीप--विसर्गाच्या मागें इ-कार किंवा उ-कार असून पुढें क, ख, प, फ हे वर्ण आल्यास विसर्गाचा ष् होतो. उदा --निः + कारण = निष्कारण; निः+ पाप = निष्पाप; दुः + परिणाम = दुष्परिणाम.

(४) विसर्गापुढें च, छ आल्यास विसर्गाचा श्; ट, ठ आल्यास विसर्गाचा ष् व त, थ आल्यास विसर्गाचा स् होतो. उदा०-- शनैः + चर = शनैश्चर; रामः + टीकते = रामष्टीकते; चक्षुः + तेज = चक्षुस्तेज, निस्तेज.

(५) विसर्गापुढें श, ष, स हे आल्यास विसर्ग कायमच राहतो किंवा त्याबद्दलहि अनुक्रमें श्, ष्, स् होतात. उदा०—दुः + शासन = दुःशासन किंवा दुश्शासन; निः + संदेह=निःसंदेह किंवा निस्संदेह.

टीप—विसर्गाच्या पुढें 'कृ' धातूचीं रूपें आल्यास विसर्गाचा स् होतो. उदा०--तिरः + कार = तिरस्कार; यशः + कर = यशस्कर, नमस्कार, इ०.

(६) विसर्गाच्या मागें अ व पुढें अ-शिवाय दुसरा स्वर आल्यास विसर्गाचा लोप होतो. उदा०--अतः + एव = अतएव.

संधीची प्रवृत्ति संस्कृत भाषेत फार; ह्यामुळें मराठीत ज्या प्रकारचे संस्कृत शब्द सामान्यतः येतात, तेवढ्यापुरती माहिती येथें दिली आहे. कांहीं उदाहरणें निव्वळ संस्कृतांतील आहेत.

• • •

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

: २ : शब्दविचार

एक किंवा अनेक वर्णांच्या समुच्चयापासून कांहीं अर्थ कळत असेल तर त्याला शब्द असे म्हणतात. उदा०--हा तो, आ, ऊ, घोडा, कुत्रा, आरसा, चांगला, वाईट, जातो, करील, हळू, मध्यें, इ०

एका वर्णाचा देखील शब्द असतो. 'आ' ह्या वर्णानें उघडे तोंड हा अर्थ समजतो; ' ऊ ' ह्या वर्णानें डोक्यावरील केसांतील एक प्राणी हा अर्थ आपल्या ध्यानांत येतो; म्हणून ' आ ', ' ऊ ' हे ह्या ठिकाणीं शब्द आहेत.

शब्द–विचारात (१) शब्दांचे प्रकार म्हणजे जाति व त्यांचे पोटभेद, (२) शब्दांचे विकार, आणि (३) शब्दांची साधनिका. ह्या गोष्टींचा प्रामुख्यानें समावेश होतो. ह्यांपैकी शब्दांची साधनिका हा विषय व्युत्पत्ति–प्रकरणांत येईल. त्याशिवाय बाकीच्या उरलेल्या गोष्टींचा आता क्रमानें विचार करूं.

[येथें एक गोष्ट ध्यानांत ठेवावयास पाहिजे ती अशी की, मराठींत 'घोडा' ' गाडी ' ह्या मूळ शब्दांना आणि ' घोड्यास ',' गाडीत ' ह्या प्रत्यययुक्त रूपांना शब्द असेंच म्हणतात. तसेंच ' खा ' हा शब्द व त्याला प्रत्यय लागून झालेलीं खातो, खाईन, खाऊन, खातांना हीं रूपेहि शब्दच; इतक्या विस्तृत अर्थानें ह्या शब्दाची येथें योजना आहे.]

शब्दांचे भेद

आपल्या भाषेंत कांहीं शब्द निरनिराळ्या रीतींनी बदललेले आढळतात. व कांहीं शब्द कधींच बदलत नाहींत; कोठेंहि जसेच्या तसेच उपयोगांत आलेले आढळतात; यावरून शब्दाचे मुख्यतः दोन भेद पडतात. (१) **विकारी**,(२) **अविकारी**.

(१) जे शब्द वाक्यांत उपयोगांत येतांना त्यांच्या रूपांत बहुधा कोणत्या तरी प्रकारचा बदल होतो, त्यांस **विकारी** शब्द असें म्हणतात. उदा०–मनुष्य, तो, चांगला, जा.

(२) ज्या शब्दांना वाक्यांत केव्हांहि कोणत्याहि प्रकारचा बदल न होतां नेहमीं उपयोग केला जातो, त्यांस **अविकारी** शब्द असें म्हणतात. उदा०–हळू, जर, तर, आणि, छेः, परंतु.

विकारी शब्दांमध्यें चार पोट-भेद आढळतात:--**नाम**, **सर्वनाम**, **विशेषण** व **क्रियापद**; आणि अविकारी शब्दांमध्येंहि चार पोट-भेद आढळतात —**क्रियाविशेषण**, **उभयान्वयी**, **शब्दयोगी** व **केवलप्रयोगी**. अविकारी शब्दांत व्यय म्हणजे बदल होत नाहीं, म्हणून त्यांस अव्ययें असेंहि म्हणतात.

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

नामें

खऱ्या अथवा कल्पित सृष्टीतील कोणत्याहि वस्तूचें नांव दर्शविणारा जो विकारी शब्द त्यास **नाम** असें म्हणतात, उदा०—रामा, गोविंदा, मनी, पुस्तक, अक्षर, देव, औदार्य, चांगुलपणा.

[वरील ठिकाणी ' वस्तु ' शब्दाचा उपयोग पदार्थ ह्या एकाच अर्थानें केला नसून प्राणी, पदार्थ किंवा त्यांच्या ठिकाणचा धर्म या सर्वांस येथें ' वस्तु ' असेंच व्यापक अर्थानें म्हटलें आहे.]

कांहीं नामें पदार्थ किंवा प्राणी ह्यांची वाचक असतात आणि कांहीं त्यांच्या अंगच्या गुणांचीं किंवा धर्मांची वाचक असतात; ह्यामुळें नामाचे अशा दृष्टीनें **धर्मिवाचक** व **धर्मवाचक** असें दोन भेद पडतात.

धर्मिवाचक नामांचे पुनः दोन प्रकार आढळतातः—**विशेषनामें** आणि **सामान्यनामें**.

ज्या नामानें एकाच धर्मीचा म्हणजे प्राण्याचा, पदार्थाचा, संस्थेचा किंवा स्थलाचा बोध होतो, त्यास **विशेषनाम** म्हणतात. उदा०-गोपाळ, नर्मदा, हिंदुस्थान, निर्णयसागर, अनाथ बालिकाश्रम.

ज्या नामानें अनेक धर्मींचा अथवा धर्मिसमुदायांचा म्हणजे त्यांच्या जातीचा किंवा वर्गाचा बोध होतो, त्यास **सामान्यनाम** म्हणतात. उदा०-मनुष्य, दौत, पेटी, अरण्य, ग्रंथसंग्रह.

[विशेषनामें हीं **एक-व्यक्तिवाचक** असतात; परंतु सामान्यनामें हीं **अनेक व्यक्तिवाचक** म्हणजेच त्या त्या सर्व जातीचा बोध करणारीं असतात. उदा०-' गोपाळ ' म्हटलें म्हणजे त्यास अनुलक्षून आपण हाक मारतों ती **एकच** व्यक्ति होय. ' नर्मदा ' म्हटलें तर ज्या नदीला, मुलीला किंवा गाईला अनुलक्षून आपण तें नांव उच्चारतों ती **एकच व्यक्ति** होय; त्या ठराविक व्यक्तीशिवाय दुसऱ्याला तो शब्द लागू पडत नाहीं. पण **' मनुष्य '** म्हटल्यानें तो तशा प्रकारच्या प्राण्यांच्या सर्व जातीला लागू पडणारा शब्द आहे. केवळ एकाच व्यक्तीला-लागू पडणारा नाहीं.]

ज्या नामानें प्राणी अथवा पदार्थ ह्यांच्यामधील धर्माचा, गुणाचा किंवा भावाचा बोध होतो, त्याला **धर्मवाचक** किंवा **भाववाचक** नाम असें म्हणतात. उदा०—चांगलेपणा, शौर्य, वक्तृत्व, विद्वत्ता, गुलामगिरी, पाटिलकी.

[विशेषनामें किंवा सामान्यनामें ह्यांच्या योगानें साक्षात् प्राणी किंवा वस्तु ह्यांचा बोध होतो. भाववाचक नामानें प्राणी किंवा वस्तु यांचा बोध होत नसून त्यांच्या अंगच्या धर्माचा किंवा गुणाचा तेवढा बोध होतो.]

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

ह्याप्रमाणें **विशेषनाम, सामान्यनाम, भाववाचकनाम** असे नामांचे एकंदर तीन प्रकार आहेत.

कांहीं विशेषनामांचा केव्हां केव्हां सामान्यनामांप्रमाणें उपयोग होतो. उदा०—यंदांच्या श्रावणांत पांच **मंगळवार** आले आहेत; त्या **कैकेयीच्या** नादीं कोणीं लागावें ? विठ्ठलदास ठाकरसी हे एक **कर्णच** होऊन गेले.

कांहीं सामान्यनामांचा विशेषनामांप्रमाणें उपयोग होतो. उदा०—पुरी (जगन्नाथपुरी); नगर (अहमदनगर), लष्कर (ग्वाल्हेर), इ०. [हिमालय, पंचवटी, मध्यप्रांत, पंजाब हे अशा प्रकारचे शब्द आहेत. पण त्यांचा आतां सामान्य नामांप्रमाणें उपयोग होत नसून, ते फक्त विशेषनामें म्हणूनच वापरण्यांत येतात.]

पुष्कळ वेळां विशेषणांचा नामाप्रमाणें उपयोग होतो. उदा०—**शहाण्यास** मार शब्दांचा, **आंधळ्यासी** जन सारेची आंधळे; **खोट्याच्या** कपाळीं कुऱ्हाडीचा घाव, इ०. अशा वेळी त्यापुढें पुनः नाम येत नाहीं.

क्वचित् कांहीं अव्ययांचा नामाप्रमाणे उपयोग होतो. उदा०—त्याची **वाहवा** झाली; त्या मूर्खाची **छीःथू** झाली.

केव्हां केव्हां एखादे अक्षर अगर शब्द नामाप्रमाणें वापरतात. उदा०—तुझ्या '**श्री**' ची वेलांटी नीट काढ; मोरोपंतांनीं 'परन्तु–रामायणांत' दरेक आर्येत '**परन्तु**' चा उपयोग केला आहे.

['नाम म्हणजे नांव;' 'प्रत्येक पदार्थाच्या नांवाला नाम म्हणतात;' **अशा** प्रकारें कांहीं व्याकरणांतून केवळ शब्दार्थदर्शक अशा व्याख्या दिलेल्या असतात; पण त्या योग्य नव्हेत. व्याकरणांत पदार्थांचा कांहीं संबंध नसतो; **शब्दांच्या** जाति ठरवावयाच्या असतात; म्हणून ह्या पुस्तकांत दिल्याप्रमाणें यथार्थच व्याख्या असल्या पाहिजेत, इकडे लक्ष हवें.]

टीप—य, त्व, ता या संस्कृत प्रत्ययांनीं; पण, पणा, ई, की ह्या मराठी प्रत्ययांनीं; आणि गिरी, शाई ह्या फारसी प्रत्ययांनीं भाववाचक नामे साधतात. उदा०—(सं०) सौंदर्य, माधुर्य, प्राचुर्य; शत्रुत्व, मित्रत्व, क्रूरत्व; मधुरता, क्रूरता, आढ्यता; (म०) मनुष्यपण, देवपणा, भलाई, नवलाई; पाटिलकी, आपुलकी; (यवनी) लुच्चेगिरी, भामटेगिरी, बेबंदशाई.

सर्वनामें

स्वतःचा असा कांहीं विशेष अर्थ नसून सर्व नामांबद्दल उपयोगांत येणारा जो विकारी शब्द त्यांस **सर्वनाम** असें म्हणतात. उदा०—मीं, तूं, तो, हा, जो, कोण, काय, आपण व स्वतः.

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

[सर्वनाम हें नामाबद्दल उपयोगांत येतें; तें नामाचे प्रतिनिधि होऊन सर्व प्रकारें नामाचें कार्य करूं शकतें; तें वाटेल त्या नामाबद्दल म्हणजे सर्व नामांबद्दल उपयोगांत येते, म्हणून तें एक प्रकारचें नामच होय असें समजतात; तथापि घोडा, गाडी, इ० नामांप्रमाणें त्यांस स्वतःचा विशिष्ट अर्थ नाहीं; तें ज्या नामांबद्दल येतें, त्याचा अर्थ धारण करतें.]

संस्कृतांत '**सर्व**' शब्दाप्रमाणें जे शब्द अनियमित रीतीनें चालतात, त्यांस **सर्वनाम** असें म्हणतात.

मराठींत एकंदर सर्वनामें **नऊच** आहेत. **मी, तूं, तो, हा, जो, कोण, काय, आपण** व **स्वतः**.

[अ] (१) बोलणारा किंवा लिहिणारा आपल्याबद्दल '**मी**' ह्या सर्वनामाचा उपयोग करितो. (२) बोलणारा ज्याच्याशीं बोलतो त्याच्याबद्दल '**तूं**' ह्या सर्वनामाचा उपयोग करितो. (३) बोलणारा ह्या दोहोंशिवाय ज्या निराळ्या गोष्टींविषयीं किंवा प्राण्याविषयीं बोलत असतो, त्याच्याबद्दल **हा, तो, जो, कोण, काय** ह्या सर्वनामांचा उपयोग करितो.

बोलणारा तो **प्रथमपुरुष**, ज्याच्याशीं बोलावयाचें तो **द्वितीयपुरुष**, आणि ज्याच्याबद्दल बोलावयाचें तो **तृतीयपुरुष** असें व्याकरणांत समजतात; आणि त्याबद्दल जीं सर्वनामें येतात त्यांस अनुक्रमें **प्रथमपुरुषवाचक, द्वितीयपुरुषवाचक** व **तृतीयपुरुषवाचक** सर्वनामें म्हणतात. तीं येणेंप्रमाणें--

प्रथमपुरुषवाचक—मी [केव्हां केव्हां आपण, स्वतः]
द्वितीयपुरुषवाचक—तूं [केव्हां केव्हां आपण, स्वतः]
तृतीयपुरुषवाचक—तो, हा, जो, कोण, काय [केव्हां केव्हां आपण, स्वतः]

आपण व स्वतः ह्या सर्वनामांचा तिन्ही पुरुषीं उपयोग होऊं शकतो; म्हणून तीं जेव्हां ज्यांचेबद्दल वापरलीं जातील तेव्हां त्याचा तो पुरुष होऊं शकेल.

याप्रमाणें **पुरुषदृष्ट्या** सर्वनामांचे तीन भेद मानितात. (वरील सर्व ठिकाणीं फक्त पुल्लिंगी एकवचनीच रूपें दिलीं आहेत.)

[आ] बोलणारा व ज्याच्याजवळ बोलावयाचें तो ह्याबद्दल येणाऱ्या मी आम्ही व तूं तुम्हीं या सर्वनामाना अनुक्रमें प्रथमपुरुषवाचक व द्वितीयपुरुषवाचक; आणि तो-ती-तें ह्यांनाच तेवढें तृतीयपुरुषवाचक असें म्हणण्याची चाल पडली आहे. तृतीयपुरुषवाचकांपैकीं बाकीच्या सर्वनामांचें त्यांच्या अर्थाच्या दृष्टीनें पांच भाग केले आहेत; आणि मी–आम्ही, तूं–तुम्ही, तो–ती–तें यांचा तेवढाच पुरुषवाचक हाहि एक अर्थच समजून एकंदरींत **अर्थदृष्ट्या** सर्वनामांचे खालीलप्रमाणें सहा भेद मानितात--

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

१. पुरुषवाचक	ए० व०	अ० व०	
प्रथमपुरुषवाचक	मी	आम्ही	[आपण, स्वतः]
द्वितीयपुरुषवाचक	तूं	तुम्ही	[आपण, स्वतः]
तृतीयपुरुषवाचक	तो, ती, तें	ते त्या, तीं	[आपण, स्वतः]
२. दर्शक	हा, ही, हें	हे, ह्या, हीं	
३. संबंधी	जो, जी, जें	जे ज्या, जीं	
४. प्रश्नार्थक	कोण, काय	कोण, काय	
५. अनिश्चित	कोण, काय	कोण, काय	
६. आत्मवाचक	आपण, स्वतः	आपण, स्वतः	

आतां ह्या प्रत्येक प्रकारच्या सर्वनामाचा वाक्यांत उपयोग कसा होतो, त्यासंबंधानें विचार करूं.

मी—(प्र० पु०, ए० व०). बोलणारा आपल्या एकट्याच्याच संबंधानें ज्या वेळीं विधान करितो, त्या वेळीं तो मी ह्या सर्वनामाचा उपयोग करितो. उदा०–मी येथून हालणार नाहीं; मी पास झालों.

आम्ही--(प्र० पु०, अ० व०). बोलणारा आपल्याबरोबर इतरांच्या वतीनेंहि बोलत असल्यास तो आम्ही या शब्दाचा उपयोग करितो. उदा.–आम्ही सिंहगडावर जाणार आहों; देवा. **आम्ही** बाळ आहों.

[बोलणारा एकटा असूनहि कंव्हां कंव्हां स्वतःचा किंवा आपल्या कुळाचा वगैरे मोठेपणा दर्शविण्याकरितां '**आम्ही**' ह्या अनेकवचनी शब्दाचा उपयोग करतो. उदा०–तुमचा बेत **आम्ही** (मी) समजलों; **आमच्या** (माझ्या) मुलाची मुंज आहे.

वर्तमानपत्रकर्ते, ग्रंथकार, वरिष्ठ अधिकारी, राजे महाराजे हे एकटे असले तरी स्वतःबद्दल '**आम्ही**' असें अनेकवचनी रूप वापरतात. उदा०–लोकजागृतिकरितां आम्हांस असें लिहिणें प्राप्त आहे. **आम्हीं** हा ग्रंथ सन १९१४ सालीं प्रसिद्ध केला; महाराज म्हणाले, '**आम्हीं** हुकूम केला तो अमलांत आलाच पाहिजे'].

तूं—(द्वि० पु०, ए० व). एकाच व्यक्तीशीं बोलावयाचें असल्यास बोलणारा तूं ह्या सर्वनामाचा उपयोग करितो. (अशा वेळीं व्यक्ति सामान्यतः आपल्यापेक्षां कमी वयाची, कमी दर्जाची किंवा अतिशय परिचित अगर प्रेमाची असते.) उदा०—रामा, **तूं** हें ओझें डोक्यावर घे; आई, थोर तुझे उपकार.

ईश्वराशीं प्रेमानें अगर भक्तीनें बोलतांना अगर त्यास आळवितांना '**तूं**'–चाच उपयोग करितात. उदा०--देवा, **तूं** आमचें रक्षण कर.

तुम्ही—(द्वि० पु०, अ० व). अनेकांशीं बोलावयाचें असतां ह्या सर्वनामाचा उपयोग होतो. उदा०--**तुम्ही** किती मुलें आहां ! **तुम्ही** सर्वजण पास झालां.

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

ज्याच्याशीं बोलावयाचें ती व्यक्ति एकच असतांहि तिला मोठेपणा देण्याकरितां किंवा तशी रूढि पडली आहे म्हणून 'तुम्ही' हें सर्वनाम वापरतात.

उदा०—गोविंदराव, तुम्ही आज आमच्याकडे भोजनास या.

तो, ती, तें—(तृ० पु०, ए० व०).
ते, त्या, तीं—(तृ० पु०, अ० व०). } जवळ नसलेल्या पण पूर्वी ज्याचा उल्लेख येऊन गेला आहे अशा प्राण्याबद्दल किंवा पदार्थाबद्दल ह्या सर्वनामाचा उपयोग करितात. उदा०—काल सभेंत ज्या राजाबद्दल उल्लेख केला, तो अत्यंत उदार आहे; तुम्हीं जी मुलगी पाहिलीत, ती स्वरूपानें सुंदर आहे; तुम्हांला जें कुत्रें दिसलें, तें रोडकें आहे; ज्या लोकांशीं तुम्ही संबंध ठेवू इच्छितां, ते धूर्त आहेत; उजव्या बाजूस ज्या मुली बसल्या आहेत; त्या हुशार आहेत; तुमच्या हातांत जीं फुलें आहेत, तीं सुकलेलीं आहेत.

हा, ही, हें—(दर्शक स०, ए० व०
हे, ह्या, हीं—(दर्शक स०, अ० व० } ह्या सर्वनामांचा उपयोग विशेषतः जवळचा पदार्थ दाखविण्याकडे होतो. उदा०—हा राजा आहे, ही त्याची राणी आहे व हें त्याचें प्रधानमंडळ आहे; हे (पुरुष), ह्या (स्त्रिया) व हीं (मुलें) येथें काय करीत आहेत?

[वस्तुतः तो, ती, तें व त्यांची अनेकवचनें ते, त्या तीं, हीं दर्शकसर्वनामेंच आहेत; ह्या सर्वनामांनीं पूर्वी माहीत असलेली गोष्ट दर्शविली जाते; आणि हा, ही, हें व हे, ह्या, हीं ह्या सर्वनामांनीं प्रत्यक्ष पुढें असलेली जवळची गोष्ट दर्शविली असते, एवढाच फरक; पण पहिल्यांस तृतीयपुरुषवाचक आणि दुसऱ्यांस तेवढें दर्शक सर्वनामें असें म्हणण्याची रूढि पडली आहे.]

जो, जी, जें—(संबंधी स०, ए० व०)
जे, ज्या, जीं—(संबंधी स०, अ०व०) } ह्यांचा नेहमीं पुढच्या 'तो' ह्या सर्वनामाशीं संबंध असतो, म्हणून ह्यांस संबंधी सर्वनामें म्हणतात. उदा०—जो करील तो भरील; जी सुंदर ती हुषार असेंच कांहीं नसतें; जें पाहावें तें लबाड; जे चोरी करितात ते शिक्षा भोगतात; ज्या अर्थदायक त्याच विद्या शिकाव्या; जीं नकोत तीं पुस्तकें कशाला आणलींस?

कधीं कधीं संबंधी सर्वनाम अध्याहृत असतें. उदा०—बोलेल तो करील काय? गर्जेल तो पडेल काय? (ह्या ठिकाणीं जो बोलेल व जो गर्जेल असा अर्थ आहे.)

सगळ्यांपैकीं विशिष्ट ह्या अर्थी जो ह्या संबंधी सर्वनामाची व त्याचा संबंध असलेल्या तो ह्या सर्वनामाची द्विरुक्ति होते. उदा०—जो जो उशिरां येईल त्याला शिक्षा होईल.

कोण, काय—(प्र० स०). प्रश्न विचारण्याचे कामीं ह्या सर्वनामांचा उपयोग होतो. कोण हा शब्द विशेषेंकरून प्राणिवाचक नामांबद्दल व काय हा

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

अप्राणिवाचक नामांबद्दल वापरतात.) उदा०–हें काम कोण करील ? हें येथें काय पडलें आहे ?

कोण, काय—(अनिश्चित अथवा सामान्य सर्वनाम). यांचा केव्हां केव्हां सामान्य अर्थानेंहि उपयोग होतो. उदा०–**कोणी** निंदा, कोणी वंदा; हें काम **कोणालाहि** सांग; तो **काय** पडेल तें काम करितो; (येथें कोण + ही=कोणी, हा शब्द आला आहे हें ध्यानांत येईलच).

आपण—(प्रथम व द्वितीय पु० स०). ह्या सर्वनामाचा ‘ आम्ही ’ ह्या अर्थानें अनेकवचनी उपयोग होतो, तेव्हां तें **प्रथमपुरुषवाचक** असतें; व ‘तुम्ही’ ह्या अर्थानें अनेकवचनीं उपयोग होतो, तेव्हां तें **द्वितीयपुरुषवाचक** असतें.उदा० **आपण** (आम्ही) उद्योग केला तर श्रीमंत होऊं; **आपण** (तुम्ही) फार थोर आहां.

जेव्हां दुसऱ्याविषयीं अधिक आदर किंवा पूज्यभाव दाखवावयाचा असेल तेव्हां बहुधा ‘ तुम्ही ’ याबद्दल **आपण** हाच शब्द वापरतात. उदा० **आपण** मला साह्य कराल तर **आपले** उपकार होतील.

आपण—(आत्मवाचक सर्वनाम, तिन्ही पुरुषी, दोन्ही वचनी). आपण ह्याचा जेव्हां स्वतः असा अर्थ असतो, तेव्हां तें आत्मवाचक सर्वनाम असतें. उदा०–मी **आपणाला** (स्वतःला) असें दूषण कां लावून घेईन ? तुम्ही **आपल्या** (स्वतःच्या) घरीं जा कसे ! त्यांनीं **आपलें** (स्वतःचें) बिऱ्हाड बदललें आहे.

स्वतः—(आत्मवाचक, तिन्ही पुरुषी, दोन्ही वचनी). उदा०—मी स्वत; तुझें काम करीन; तुम्ही **स्वतः** चहा घेत नाहीं ना ? त्यांनीं **स्वतः** गोविंदाला बोलाविलें.

[**आपण** ह्या सर्वनामाचा प्रथमपुरुषवाचक व द्वितीयपुरूषवाचक याप्रमाणें उपयोग व आत्मवाचक याप्रमाणें उपयोग ह्यांत फरक आहे. जेव्हां तें ‘ आम्ही ’ किंवा ‘ तुम्ही ’ ह्या अर्थानें येतें, तेव्हां अनुक्रमें प्रथम व द्वितीय **पुरुषवाचक** असतें व स्वतः ह्या अर्थी येतें, तेव्हां तें **आत्मवाचक** असतें. पुरूषवाचक आपण व आत्मवाचक आपण या सर्वनामांमधील फरक खालीलप्रमाणें—

[पुरूषवाचक आपण]	[आत्मवाचक आपण]
(१) प्रथम व द्वितीयपुरूषीच येतें.	(१) सर्व पुरूषीं येतें.
(२) आदरार्थी अनेकवचनी येतें.	(२) दोन्ही वचनीं येतें.
(३) तुम्ही व आम्ही याच अर्थी येतें.	(३) स्वतः याच अर्थी येतें
(४) कर्ता, कर्म होऊं शकतें.	(४) कर्ता, कर्म, कधीं होऊं शकत नाहीं].

टीप—भलता, सर्व, अवघा, असा, तसा, इ० शब्दांस सर्वनामें म्हणावें असें कांहींचें **मत** आहे; पण त्यांच्या योगानें नामांचा गुण दाखविला जात असल्यामुळें, त्यांस सर्वनामें म्हणतां येणार नाहीं. (याचे अधिक विवेचन पुढें विशेषण–विचारांत केलें आहे.)

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

विशेषणें

नामाची व्याप्ति मर्यादित करणारा म्हणजे नामाचा कोणत्या तरी प्रकारचा गुण किंवा वैशिष्टय दाखविणारा जो विकारी शब्द त्याला **विशेषण** असें म्हणतात. उदा०––पांढरा, काळा, बरा, वाईट, एक, दोन, पुष्कळ, इ०.

विशेषणाच्या योगानें नामाची व्याप्ति मर्यादित होते. म्हणजे नुसत्या नामानें जितक्या व्यक्तींचा निर्देश केला आहे असें कळतें, त्यापेक्षां कमी व्यक्तींचा निर्देश **विशेषणयुक्त** नामानें होतो. 'गाई' ह्या शब्दापेक्षां 'काळ्या गाई' असें म्हटल्यानें इतर गाईपासून त्यांचा निराळेपणा दिसून येतो; आणि 'गाई' ह्या शब्दानें गाईची जी संख्या सूचित होते, तिच्यापेक्षा 'काळ्या गाई' यांनीं ठरणारी संख्या कमी असते. याचप्रमाणें नुसतें 'माणसें व आंधळी माणसें' यांतील फरकहि लक्षांत येईल. अशा रीतीनें विशेषणाच्या योगानें नामांची व्याप्ति मर्यादित होतें. म्हणजे तें नाम पूर्वीपेक्षां कमी व्यक्तींना लागू पडणारे होतें. मात्र जितकी विशेषणें अधिक तितकी अर्थाच्या दृष्टीनें त्या नामाच्या गुणांची स्पष्टता जास्त होते.

[नामें हीं कशाची तरी नांवें असतात, विशेषणें ही कशाचींहि नांवें नसतात; नामें एकाकी असूं शकतात, विशेषणें एकाकी कधींच येऊं शकत नाहींत; नामच नसेल तर विशेषण कोणाचें असणार ? विशेषण एकाकी आलें तर तेंच नाम होतें; त्याचें विशेषणत्व उरतच नाहीं. उदा०–**गरीब** मनुष्यास श्रीमंतीचे चोचले कशास पाहिजेत ! येथें **गरीब** हें मनुष्य ह्या नामाचें विशेषण आहे; परंतु '**गरिबांस** श्रीमंतीचे चोचले कशास पाहिजेत !' येथें गरीब हा शब्द नामाप्रमाणें उपयोगांत आलेला असल्यामुळें तें विशेषण नसून नाम आहे.]

विशेषण ज्या नामाची व्याप्ति मर्यादित करतें, त्या नामाला त्याचें **विशेष्य** असें म्हणतात. उदा०–'गरीब मनुष्य' ह्या ठिकाणीं गरीब हें विशेषण व **मनुष्य** हें त्याचें **विशेष्य** होय. 'काळी गाय' यांत काळी हें विशेषण व **गाय** हें त्याचें **विशेष्य** आहे.

मराठींत वाक्यामध्यें पुष्कळ वेळां विशेषण नामाच्या पूर्वी येतें; ह्या पूर्वी येणाऱ्या विशेषणास नुसतें विशेषण म्हणतात; पण नामाच्या नंतर विधेयाची पूर्णता करण्यासाठीं येणाऱ्या विशेषणास विधि–विशेषण असें म्हणतात.

उदा०––'चांगला मुलगा अभ्यासाकडे दुर्लक्ष करीत नाहीं.' येथें 'चांगला' हें विशेषण आहे; पण 'हा मुलगा **चांगला** आहे,' येथें 'चांगला' हें **विधि–विशेषण** आहे. गोंदूनाना जरीकांठी उपरणें वापरतात, गोंदूनानाचें उपरणें **जरीकाठीं** आहे; सुंदर स्त्रियांना कांहींहि शोभतें, शुभ्र वस्त्रानें स्त्रिया **सुंदर** दिसतात; इ० आणखी उदाहरणें.

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

मराठींत स्वभावत:च नामाचें विशेषण त्याच्या अगोदर येतें; परंतु विशेषणावर विशेष जोर द्यावयाची आवश्यकता असल्यास विशेषणें केव्हां केव्हां नामाच्या नंतर येतात. उदा०-'राजे लोकीं सभ्य मनुष्यें **प्रामाणिक, भिडेचीं, विचारसुक्ष्मज्ञ, अशीं** पदरीं बाळगावीं.' (अशीं उदाहरणें जुन्या पेशवेकालीन मराठींत आढळतात.)

[विधि-विशेषण हें नामाचेंच विशेषण असतें हें खरें; परंतु तें नामाची नेहमींच व्याप्ति मर्यादित करितें असें नाहीं; तर तें केव्हां केव्हां फक्त त्याचा गुण दाखवितें. उदा०-'सोनें पिवळें असतें' या वाक्यांत 'पिवळें' या शब्दानें कांहीं सोन्याला मर्यादा घातली नाहीं, फक्त त्याचा गुण सांगितला आहे.याशिवाय विधि-विशेषण हें विधेयाचाच एक भाग आहे; एकंदर विधान पूर्ण होण्यास त्याची आवश्यकता असतें तशी विशेषणाची नसतें. हा मुलगा **चांगला** आहे,' या वरील उदाहरणांत चांगला हा शब्द मुलाचाच गुण दाखवीत असल्यानें तो त्याचें विशेषण आहे. यांत शंका नाहीं. पण तो नामाच्या पूर्वी न येतां नामाच्या नंतर विधेयाची पूर्णता करण्यासाठीं आला असल्यामुळें त्यास **विधिविशेषण** म्हणतात. नाहींतर 'हा मुलगा आहे,' असें म्हटल्यानें 'हा मुलगा **चांगला** आहे' ह्यानें उत्पन्न होणारा व ह्या वाक्यांतला आपल्यास हवा असलेला अर्थ उत्पन्न होत नाहीं. विधिविशेषण व नुसतें विशेषण ह्यांतील हे फरक ध्यानांत ठेवावे.]

विशेषणांचे (१) **गुण-विशेषणें** व (२) **संख्या विशेषणें** असे दोन प्रकार मानितात.

ज्या विशेषणांच्या योगानें नामाचा कोणत्या तरी प्रकारचा गुण दाखविला जाऊन त्याची व्याप्ति मर्यादित होते. त्यांना **गुण विशेषणें** असें म्हणतात. उदा०-चांगला, वाईट, काळा, गोरा, शहाणा, मूर्ख, इ०.

ज्या विशेषणांच्या योगानें नामाची संख्या दाखविली जाते, त्यांस **संख्या विशेषणें** असें म्हणतात. उदा०-पांच, दहा, शंभर, हजार, पाव, दीड, इ०. **संख्या-विशेषणें** खालील प्रकारचीं आढळून येतात.

[१] **गणनावाचक**—ह्यांच्या योगानें (संख्येचा क्रम, आवृत्ति, वगैरे दाखविली जात नसून) केवळ संख्याच दाखविली जाते.

(१) यांतील कांहीं पूर्ण संख्या दाखवितात. उदा०-दोन, चार, शंभर, इ०

(२) कांहीं अपूर्ण संख्या दाखवितात. उदा०-पाव, अर्धा, दीड, दशांश, तीन सप्तमांश, शतांश, इ०.

(३) कांहींच्या योगानें त्या संख्येनें निर्दिष्ट केलेल्या सर्वांचा बोध होतो. उदा०--दोघे, चारी, साती, इ०.

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

(४) संख्याविशेषणांची द्विरुक्ति झाली असतां केव्हां केव्हां पृथक्त्वाचा बोध होतो. उदा०—**दोन दोन** मुलांची रांग करा; **चार चार** आंबे घ्या;इ०.

[२] **क्रमवाचक—**ह्यांच्या योगानें वस्तूंच्या क्रमाचा बोध होतो. उदा०––पहिला, दुसरा पांचवा, प्रथमा, द्वितीया, एकादश, इ.

[३] **आवृत्तिवाचक**-यांच्या योगानें संख्येची किती वेळां आवृत्ति झाली तें कळतें. उदा०––दुप्पट, तिप्पट, दुहेरी, तिहेरी, दशगुणित, शतगुणित, इ०.

[४] **अनिश्चित संख्यावाचक**––यांच्या योगानें कोणत्याच निश्चित संख्येचा बोध होत नाही. उदा०––**थोडीं** मुलें, **फार** माणसें **कांहीं** स्त्रिया,इ०, (यापैकी कांहीं अनिश्चित परिणामवाचकहि होऊं शकतात. उदा०––**थोडा** भात. **सगळा** गूळ, **सर्व** जमीन, इ०.)

[सर्व, अमका, अवघा, भलता इ० यांस **दादोबांनीं** सामान्य सर्वनामें असें म्हटलें आहे; परंतु एक मुलगा, पुष्कळ मुलगे आणि सर्व मुलगे, यांतील एक, पुष्कळ व सर्व ह्या शब्दांमध्ये वस्तुत: नामाचा गुण दाखविणें या दृष्टीनें कांहीं फरक नाहीं, एक याच्या योगानें जशी नक्की संख्या कळते तशी पुष्कळ व सर्व ह्या शब्दांनी जरी कळत नसली तरी संख्या-बाहुल्य कळतें. एक व पुष्कळ ह्यांना दादोबाहि विशेषणें म्हणतात; मग 'सर्व' ह्याला तेवढें विशेषण न म्हणतां सर्वनाम कां म्हणावयाचें ? ह्याप्रमाणें अमका, अवघा, भलता, हे शब्दहि नामाचा गुण दाखवितात, नाम कसें आहे तें सांगतात, नामाचें वैशिष्ट्य दाखवितात; म्हणून ते शब्दहि सर्वनामें नसून विशेषणेंच होत.शिवाय मी, तूं, तो ह्यांना स्वत:चा विशिष्ट अर्थ नाहीं; पण सर्व, अमका, अवघा, भलता, ह्यांना स्वतंत्र असें अर्थ आहेत आणि नामाची व्याप्ति मर्यादित करणे हें जें विशेषणाचें मुख्य कार्य तेंच वरील शब्दांनीं होतें; म्हणून त्या शब्दांना **विशेषणेंच** म्हणणें प्राप्त आहे.

सार्वनामिक विशेषणें

सर्वनामांचाहि उपयोग केव्हां केव्हां विशेषणांप्रमाणेच होतो,त्याचा आतां विचार करूं.

"एक होता उंदीर. **तो** वई वई धावे. त्याला सापडलें फडकें. तो गेला धोब्याकडे." ह्या वाक्यांतील तो, त्याला व तो, हे शब्द उंदीर ह्या नामाबद्दल आले असल्यामुळें ते सर्वनामें आहेत, हें उघड आहे.ह्याप्रमाणें 'आमची मातृभूमि, **जी** आम्हांला प्रिय आहे, **जिला** आम्ही **चाहतों**, **जिच्या** मांडीवर आम्ही खेळतों, इ० ह्या वाक्यांत जी, जिला, जिच्या हे शब्द मातृभूमीबद्दल आले असल्यामुळें तेहि सर्वनामें आहेत.

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

आता पुढील वाक्यें पहा--' एक उंदीर होता. **तो** उंदीर वई वई धावत असे. त्या उंदराला एक फडकें सापडलें; ' त्याचप्रमाणें ' जी मातृभूमि आम्हांला प्रिय आहे,**ज्या** मातृभूमीवर आम्ही प्रेम करतों, **ज्या** मातृभूमीच्या मांडीवर आम्ही खेळतों, **त्या** मातृभूमीस आम्हीं कसें बरें विसरावें ! '

ह्या वाक्यांत आणि वरच्या परिच्छेदांतील वाक्यांत काय फरक आहे. याचा विचार केल्यास असें दिसून येईल कीं, पहिल्या वाक्यांत तो, जी ह्या सर्वनामांपुढें त्याचें नाम नाहीं; आणि दुसऱ्या वाक्यांत तों, जी ह्यांच्यापुढें त्यांचें नाम आलें आहे; तेव्हां ह्या शब्दांचें कार्य एकच आहे कीं काय ?

काळी गाय, **उंच** मनुष्य, **हिरवें** निशाण, **पांच** रुपये यांतील विशेषणें नामांच्या अगोदर आलीं आहेत. चालू मराठी भाषेंत विशेषणें ही नेहमीं नामाच्या अगोदरच येतात; आणि जेव्हां जेव्हां विशेषण वाक्यांत येतें, तेव्हां त्याचें नाम लगेच त्याच्यापुढें आल्यावांचून राहात नाहीं; इतकेंच नव्हे तर विशेषणापुढें त्याचें नाम नसल्यास विशेषण हेंच नाम होतें, असा सामान्य नियम आहे. पण सर्वनाम मात्र नामाच्या बद्दल येत असल्यामुळें, एकदा नाम येऊन गेल्यानंतर तें त्याचें सर्व काम बजावतें. त्याच्यापुढें वाक्यांत नाम असण्याची कांहीं जरूर लागत नाही, हें पहिल्या परिच्छेदांतील उदाहरणावरून ध्यानांत येईल. परंतु दुसऱ्या उदाहरणांत जेथें सर्वनामापुढें त्याचें नाम आलें आहे, तेथें त्या सर्वनामांचा उपयोग विशेषणां-प्रमाणें नामांचें वैशिष्ट्य दाखविण्याकरितां अगर त्यांची व्याप्ति मर्यादित करण्या-करितां झालेला आहे, असें कळून येईल. ज्याप्रमाणें ' काळा उंदीर ' असें म्हटल्यानें तो उंदीर इतर उंदरांपासून वेगळा दर्शविला जातो, ' संपन्न मातृभूमि म्हटल्यानें जसें इतर रुक्ष, दरिद्री वगैरे प्रकारच्या मातृभूमींहून तिचें पृथक्त्व आपल्या ध्यानांत येतें; त्याचप्रमाणें ' **तो** उंदीर म्हटल्यानें, आपल्यास माहित असलेला, असें त्याचें वैशिष्ट्य समजतें. **जी** मातृभूमि म्हटल्यानें, इतर मातृभूमीहून पृथक् अशी विशिष्ट कल्पना होतें; म्हणून ज्यांच्यापुढें त्यांची नामें लगेच आलेलीं असतात. अशीं हीं सर्वनामें **विशेषणे**च होत, असें ठरतें.

(अ) **तो, हा** इ० दर्शक शब्दांपुढें त्यांचीं नामें आल्यास त्यास दर्शक **विशेषणें** असें म्हणतात. उदा०--**तो** बैल चपळ आहे; हा बैल मठ्ठ आहे; **ह्या** मुली हुतूतू खेळतात; **त्या** मुली खेळत नाहींत.

(आ) **जो** ह्या संबंधी शब्दापुढें त्याचें नाम असल्यास, त्यास **संबंधी विशेषणे** असें म्हणतात. उदा०-- **जीं** मनुष्ये उद्योगी असतात, तीं मनुष्येंच नशीब काढतात; जें चित्र फुटलें तें माझेंच कशावरून ?

(इ) **कोण, काय** ह्या प्रश्नार्थक शब्दांपुढें त्यांची नामें आल्यास त्यांस **प्रश्नार्थक विशेषणें** म्हणतात. उदा०--काल तुला **कोण** मनुष्य भेटला ? त्यानें काय वस्तु आणिली ?

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

१. टीप--' मला गरिबाला कोण विचारतो ? ' ' तुला कैदाशिणीला अशीच शिक्षा पाहिजे. ' ह्या वाक्यांत ' गरिबाला मला, ' ' कैदाशिणीला तुला ' असे अर्थ आहेत; येथें मला व तुला ह्यांना प्राधान्य आहे, म्हणून ते शब्द प्रचलित बोलभाषेंत जरी नामांच्या अगोदर आले आहेत, तरी ते सर्वनामें आहेत.

२. टीप--आम्हां गरिबांना कोण विचारतो ? ' 'तुम्हां संतांवरी आमुचें ओझें, ' ' त्या चांडाळाची सावली नको. ' ह्या ठिकाणचे **आम्हां, तुम्हां** आणि **त्या** हे शब्द विशेषणें आहेत; कारण त्या ठिकाणीं ' गरिबांना कोण विचारतो, ' संतांवर आमचें ओझें आहे, ' चांडाळाची सावली नको, ' अशीच वस्तुतः वाक्यें असून गरीब, संत, चांडाळ ह्यांचें वैशिष्ट्य दाखविण्याकरितां **आम्हां ,तुम्हां** व **त्या** हे शब्द आले असल्यामुळें ते ह्या ठिकाणीं विशेषणें आहेत.

[एवंच, (१) जेव्हां सर्वनामापुढें त्याचें नाम येतें तेव्हां बहुतेक वेळां त्या सर्वनामास विशेषणत्व प्राप्त होतें; (२) जेव्हां सर्वनामाचें सामान्यरूप होऊन त्या शब्दानें पुढील नामाचें वैशिष्ट्य दाखविलें जातें, तेव्हांहि त्याला विशेषणत्व प्राप्त होतो परंतु (३) जेव्हां सर्वनामापुढें नाम आलें तरी सर्वनामालाच प्राधान्य देऊन बोलण्याचा हेतु असतो. तेव्हां मात्र सर्वनाम हे सर्वनामच राहते; त्यास विशेषणत्व येत नाहीं. हा वरील विवेचनावरून निष्कर्ष निघतो.]

असा, इतका, एवढा, कसला, कोणता, इ० शब्दांना दादोबा सर्वनामें म्हणतात; परंतु त्यांच्या योगानें नामांचें (परिमाण, प्रकार, इ०) वैशिष्ट्य कळत असल्यामुळें त्यांस सर्वनामें न म्हणतां विशेषणेंच म्हणणें वाजवी होईल, हें वर आलेंच आहे (पृ० ३१).

आतां विशेषणासंबंधीं एकच गोष्ट सांगावयाची राहिली. प्रचलित मराठी भाषेंत सामान्यतः विशेषणास (विशेषण या नात्यानें) विभक्तिप्रत्यय लावण्याची पद्धति नाहीं; क्वचित् संस्कृत वळणाच्या कवितेंत मात्र विशेष्याचे विभक्तिप्रत्यय विशेषणाला लागतात. उदा०--

[कवितेंत येतें]	[प्रचलित गद्यांत येत नाहीं]
लोकाभिरामें रामें	लोकांना आनंद देणाऱ्यानें रामानें
भूमिगलितासी रिपुसी	भूमीवर पडलेल्या शत्रूला
सुंदरी कनकपंजरीं	सुंदरांत सोन्याच्या पिंजऱ्यांत

गद्यामध्यें **शहाण्यास** शब्दांचा मार,**वाइटाची** संगत धरूं नये, **खोट्याच्या** कपाळीं कुऱ्हाडीचा घाव, **आंधळ्यास** सारेच आंधळे वाटतात; याप्रमाणे विशेषणास विभक्तिप्रत्यय लागतात; परंतु अशा वेळीं त्यांचा उपयोग नामाप्रमाणें होतो, हें मागें (पृष्ठ २४) नामाच्या प्रकरणांत आलेंच आहे. ' भाच्याचा वध इच्छिला **कुमतिनें** कंसें प्रयासें महा ' ह्या पद्यांतील उदाहरणांत ' कुमतिनें हा शब्द पुढील शब्दाचें विशेषणच आहे.

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

क्रियापदें

वाक्यांतील ज्या क्रियावाचक शब्दानें वाक्यार्थास पूर्णता येते आणि वाक्याचे दृष्टीनें अपेक्षित असणारा त्या क्रियेचा काळ अथवा कांहीं विशेष अर्थ यांचा पूर्ण बोध होतो, त्या विकारी शब्दास **क्रियापद** असें म्हणतात. उदा०--रामा पुस्तक **वाचतो**, तूं पाणी **आण**, ह्यांत 'वाचतो' ह्या शब्दानें बोलण्याच्या वेळेचा बोध होतो व 'आण' या शब्दानें आज्ञेचा विशेष अर्थ कळतो. तसेंच ह्या क्रियावाचक शब्दांच्या योगानें वाक्यें पुरीं होतात; म्हणून ह्यांस क्रियापदें म्हणतात.

ज्या क्रियावाचक मूळ शब्दास कांहीं प्रत्यय लागून क्रियापद बनतें, त्यास धातु म्हणतात. वाचतां ह्यांत धातु **वाच**, बसला यांत धातु **बस**, खाईन यांत धातु **खा**. (तूं वाच, तूं **बस**, तूं **खा**, याप्रमाणें आज्ञार्थी, द्वितीयपुरुषी, एकवचनी जें रूप असतें, तें रूप क्रियापदांतील धातु असतो, ही गोष्टहि मूळ धातु ओळखण्यास उपयोगी पडणारी आहे.)

(**क्रियापद** हा शब्द जरा घोटाळ्याचा आहे. क्रियेनें युक्त असें जें जें पद त्यास 'क्रियापद' असें म्हणावयास पाहिजे. उदा०—'जातों' ह्यांत जाण्याची क्रिया आहे व 'जाऊन' ह्यांतहि जाण्याची क्रिया आहे. 'खाईन' ह्यांत खाण्याची क्रिया आहे व खातांना यांतहि खाण्याची क्रिया आहे. पण जातो, खाईन ह्या शब्दांसच क्रियापदें म्हणतात; जाऊन व खातांना ह्यांस क्रियापदें म्हणत नाहींत. म्हणजे ज्या क्रियाशब्दांवरून वाक्य पूर्ण होतें, त्यांस क्रियापदें म्हणावयाचें. इतर क्रिया-वाचक शब्दांस क्रियापदें म्हणावयाचे नाहीं, असा रूढ संकेत दिसतो. (त्यांस धातुसाधितें म्हणतात, हें पुढें आलेंच आहे.)

[याचप्रमाणें 'क्रियापद' यांतील '**क्रिया**' ह्या शब्दानेंहि घोटाळा उत्पन्न होण्याचा संभव आहे. मारितो, खातो, देतो, येथें कर्त्यास कांहीं तरी करावें लागतें, म्हणून मारणें, खाणें, देणें ह्या क्रिया आहेत; तसेंच आला, गेला, बसला, इ० क्रियापदांमध्येंहि येणें, जाणें, बसणें, इ० ह्या क्रिया आहेत; पण नासला, कुजला, वाढला, गोठला ह्यांत कर्त्यास प्रत्यक्ष कांहीं करावें लागत नाहीं. ह्या गोष्टी आपोआपच होतात. त्याचप्रमाणें आहे, नाहीं, होता ह्यांमध्येंहि कर्त्यास प्रत्यक्ष कांहीं करावें लागत नसून त्याच्या योगानें वस्तूंची स्थिति कळते. तरी पण नासणें, कुजणें, वाढणें, गोठणें, असणें, नसणें, होणें, इ० ह्या सर्व गोष्टींस व्याकरणांत क्रियाच म्हणतात; आणि त्यांच्या योगानें बनलेल्या वाक्यांचा अर्थ पूर्ण करणाऱ्या शब्दांस **क्रियापदें** म्हणतात.]

क्रियापदें मुख्यतः दोन प्रकारचीं असतात (१) **सकर्मक** आणि (२) **अकर्मक**.

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

ज्या क्रियापदांस कर्म असते, तीं **सकर्मक क्रियापदें.** उदा०—रामा काम **करितो,** गाय दूध **देते,** कृष्णानें कंसास **मारिले,** इ०. यांतील करितो, देते, मारिलें हीं **सकर्मक क्रियापदें** आहेत.

ज्या क्रियापदांस कर्म नसतें तीं **अकर्मक क्रियापदें.** उदा०—रामा **जातो** झाड **पडलें,**वारा **वाहतो,**यांत जातो, पडलें, वाहतो, हीं **अकर्मक क्रियापदें** आहेत.

येथें **कर्ता** व **कर्म** यांबद्दल विचार करणें अवश्य आहे. क्रिया करणारा तो **कर्ता** ' **रामा** जातो ' ह्यांत जाणारा म्हणजे जाण्याची क्रिया करणारा **रामा** आहे, म्हणून तो त्या क्रियापदाचा **कर्ता** आहे.

' **झाड** पडलें यांत पडणारें झाड आहे, म्हणून **झाड** हा शब्द पडलें ह्या क्रियापदाचा कर्ता आहे.

क्रिया ज्याच्यावर म्हणजे ज्या प्राण्यावर किंवा वस्तूवर घडते, तें दाखविणाऱ्या शब्दास **कर्म** असें म्हणतात. उदा०—' गोविंदा **फळें** खातो ' येथें खाण्याची क्रिया फळांवर घडत आहे; ' राम **रावणास** ' मारितो ' येथें मारण्याची क्रिया रावणावर घडत आहे; म्हणून येथें **फळें** व **रावणास** हे शब्द त्या त्या क्रियापदांचीं **कर्मे** आहेत.

क्रियापद **सकर्मक** किंवा **अकर्मक** आहे, हें ओळखतां येण्यास कर्ता व कर्म हीं निर्भ्रान्तपणें ओळखतां आलीं पाहिजेत. हीं ओळखणें फारसें कठीण नाहीं. क्रियापदावरून आपणांस यांतील क्रिया समजते. ती क्रिया **करणारा कोण** हें पाहिलें कीं लगेच **कर्ता** सापडतो. उदा०—' मी काम करतों ' येथें करणारा ' मी ' म्हणून **मी** हा कर्ता होय. ' माझ्यानें जाववतें, ' माझ्यानें काम करवतें, ' ह्या वाक्यांत देखील जाण्याची किंवा करण्याची क्रिया करणारा मीच असल्यानें **माझ्यानें** हाच दोन्ही वाक्यांतील क्रियापदांचा कर्ता आहे. याप्रमाणेंच ' मारितो यांत मारणारा कोण ? ' बसावें ' यांत बसणारा कोण ? ' येत नाहीं ' यांत न येणारा कोण ? ' हीं झाडें उंच आहेत ' ह्यांत असणारीं कोण ? अशा साध्या प्रश्नानें मराठींत **कर्ता** अचूकपणें कळूं शकतों, ही गोष्ट ह्यावरून ध्यानांत येईल.

तसेंच वाक्यांतील **कर्म** ओळखण्यासाठीं क्रिया **कोणावर घडली** हें पाहावें लागतें उदा०—गोविंदा द्राक्षें खातो, गोविंदा उड्या मारितो, गोविंदा मुलांस शिकवितो, गोविंदा चोरास पकडतो. ह्या वाक्यांत क्रिया अनुक्रमें **द्राक्षें, उड्या मुलांस** आणि **चोरास** ह्या शब्दांवर घडते, म्हणून हे शब्द त्या त्या वाक्यांतील क्रियापदांचीं कर्मे होत. (केव्हां केव्हां प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष अशीं दोन कर्मेंहि कांहीं वाक्यांत असतात, त्यांबद्दल विभक्त्यर्थ ह्या प्रकरणांत विवेचन केलें आहे.)

सामान्यतः प्राणिवाचक कर्म प्रथमान्त किंवा द्वितीयान्त असतें व अप्राणिवाचक कर्म प्रथमान्त असतें. उदा०—गवळी **गाय** बांधितो किंवा **गाईस** बांधितो; पण गवळी दूध विकतो, येथें दुधास विकतो असें चालू भाषेंत होत नाहीं.

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

१. टीप—कवितेंत कधीं कधीं अप्राणिवाचक कर्माचीहि द्वितीया असूं शकते. उदा०—-'**सत्यातें** जोडावें सुज्ञें **धर्मासि** फळ न सोडावें.'

२. टीप—दामाजी 'भिकाऱ्यांस' **धान्य** वांटितो, गोविंदा 'गाईस' **चाबूक** मारितो, वेडा 'लोकांस' **दगड** मारितो. या उदाहरणांतल्या दोन कर्मांच्या व्यवस्थेसंबंधानें पुढें विभक्त्यर्थ व प्रयोग या प्रकरणांत विवेचन आलें आहे. वरील उदाहरणांत धान्य, चाबूक, दगड हीं मुख्य कर्में असून भिकाऱ्यांस गाईस, लोकांस हीं गौण कर्में आहेत.

[मला तुझें करणें रुचत नाहीं, देवाला भक्ति आवडते, ईश्वरास सर्व दिसतें, मला असें वाटतें, त्याला इंग्रजी येतें, बाबांना पगडी शोभते, इ० वाक्यांतील चतुर्थ्यन्त शब्द कर्ते आहेत असें कांहीं लोक इंग्रजी वाक्य--रचनेच्या अनुकरणानें मानितात, परंतु वरील लक्षण लागू केलें तर हें त्यांचें मत बरोबर नाहीं असें आढळून येईल. उदा०—'मला तुझें करणें रुचत नाहीं.' यांत रुचणारे कोण? मी नव्हे तर **करणें**. याप्रमाणें इतर वाक्यांत अनुक्रमें **भक्ति, सर्व, असें, इंग्रजी, पगडी** हे शब्दच **कर्ते** आहेत, असें दिसून येईल.]

कांहीं धातु सकर्मकहि असतात व अकर्मकहि असतात. त्यांस **उभयविध** धातु म्हणतात. तथापि कोणत्याहि एका वाक्यांत अशा धातूचा सकर्मक किंवा अकर्मक असा एकाच प्रकारें उपयोग केलेला असतो; व त्या वाक्यापुरतें त्यास सकर्मक अगर अकर्मक (जसा उपयोग असेल तसें) क्रियापद म्हणावें. उदा०—- त्याचें **घर मोडलें** (अकर्मक), त्यानें आपलें घर **मोडलें** (सकर्मक); माझी अंगठी **हरवली** (अकर्मक), व सदूनें माझी अंगठी **हरवली** (सकर्मक).

केव्हां केव्हां एखाद्या गोष्टीसंबंधानें जें सांगावयाचें तें नुसत्या क्रियापदानें सांगून पूर्ण होत नाहीं; त्याच्या पूर्ततेकरितां आणखी कांहीं शब्दांची आवश्यकता असते. त्यांवाचून बोलण्याचा अर्थ किंवा विधान पूर्ण होऊंच शकत नाहीं. अशा शब्दांस **विधानपूरकें** म्हणतात. उदा०—-तो **राजा** झाला; हरीभाऊंची बायको **वेडी** आहे; साहेब **रागावलेले** दिसतात. ह्या ठिकाणीं ठळक अक्षरांतील शब्द असल्याशिवाय बोलण्याचा अर्थ पूर्ण होत नाहीं म्हणून हे शब्द येथें **विधानपूरकें** आहेत.

सकर्मक वाक्यांत कर्म सांगितल्यावांचून गत्यंतर नाहीं, म्हणजे त्याच्याशिवाय विधान पूर्ण होत नाहीं, म्हणून **कर्म** हेंहि ह्या दृष्टीनें **विधानपूरकच** आहे. उदा०—-'गोवाऱ्यानें **गाईस** बांधलें' ह्यांत 'गाईस' ह्या शब्दाच्या उल्लेखाशिवाय विधान पूर्ण होत नाहीं, हें उघडच आहे.

म्हणजे वाक्यांत **कर्ता, क्रियापद,** सकर्मक क्रियापद असेल तर **कर्म,** आणि जेथें विधान पूर्ण होत नसेल तेथें **विधानपूरक,** हे शब्द अवश्य असले पाहिजेत, हें येथपर्यंतच्या विवेचनावरून दिसून येईल.

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

केव्हां केव्हां वाक्यांत स्वतंत्र कर्ता नसतोच; तो क्रियापदांतच गुरफटून कर्ता व क्रियापद मिळून एकच क्रियापद बनतें; अशीं कांहीं क्रियापदे आपल्या मराठी भाषेंत आढळतात. अशा क्रियापदांना दादोबांनीं **भावकर्तृक** क्रियापदें म्हटलें आहे. हीं नेहमीं तृतीयपुरुषी, नपुंसकलिंगी, एकवचनी असतात. उदा०--**कळमळतें** (कळमळ + होते), **सांजावलें** (सांज+झाली), **उजाडलें** (उजेड+झाला); यांत मूळ कर्ता व क्रियापद मिळून एक शब्द होऊन **क्रियापद** बनलें आहे.

केव्हां मुख्य क्रियेच्या अर्थाची पूर्णता करण्यासाठी तिला जोडून दुसरें क्रियापद येतें. त्यास **सहाय क्रियापद** असें म्हणतात. उदा०–मी लिहित **आहें**, त्यानें पुस्तक दिलें **नाहीं**, तो बसला **होता**; यांतील ठळक शब्द त्यांच्या मागील मुख्य धातूंस साह्य करणारे असल्यामुळें तीं **सहाय क्रियापदें** आहेत. दोन्ही मिळून होणाऱ्या क्रियापदांस **संयुक्त क्रियापद** म्हणतात.

मुख्य धातूचें रूप अपूर्ण–क्रियादर्शक म्हणजे धातुसाधित असून सहाय धातूचें रूप मात्र पूर्ण क्रियादर्शक म्हणजेच क्रियापद असतें; व ह्या दोहोंमिळून **संयुक्त क्रियापद** होतें. उदा०–मारितो हें एकेरी क्रियापद; **मारीत आहे** हें **संयुक्त क्रियापद**. ह्या दुसऱ्या ठिकाणीं मारणें ह्या धातूचा काळाच्या दृष्टीनें अर्थ पूर्ण करण्यासाठीं मदत करण्याकरितां आलेलें, म्हणून ' आहे ' हें **सहाय** क्रियापद आहे.

कांहीं क्रियापदांमधील मूळ धातु वगैरे कांहीं सापडत नाहीं, पण त्यांचा उपयोग मात्र क्रियापदांप्रमाणें होऊन वाक्याचा अर्थ पूर्ण होतो अशा क्रियापदांस **गौण** अथवा **सिद्ध** क्रियापदें म्हणतात. उदा०–मला पुस्तक **पाहिजे**, तूं येऊं **नको**, त्यांना विचारणें **नलगे**, **खोटें** बोलूं **नये**.

कांहीं धातूंवरून क्रिया स्वाभाविकपणें होत आहे, असें कळतें; पण कांहींवरून क्रिया दुसऱ्याकडून होत आहे, असें कळतें; ह्या दुसऱ्याकडून क्रिया घडत आहे असें कळणाऱ्या धातूंस **प्रयोजक धातु** म्हणतात; व त्या क्रियापदांस **प्रयोजक क्रियापदें** म्हणतात. उदा०–'झाड पडलें' ह्यांत पडण्याची क्रिया स्वाभाविकपणें घडली; पण ' झाड **पाडलें** ' ह्यांत क्रिया दुसऱ्याकडून झालीं; म्हणून ' **पाडलें** ' हें **प्रयोजक क्रियापद**. त्याचप्रमाणें करितो, देतो हीं मूळ क्रियापदें आहेत; पण **करवितो**; **देववितो** हीं **प्रयोजक** क्रियापदें आहेत.

कांहीं क्रियापदांवरून शक्यता, सामर्थ्य यांचा बोध होतो; त्यांस **शक्य क्रियापदें** म्हणतात. उदा०–'मला **जाववतें** ' यांत जाण्याची शक्ति किंवा सामर्थ्य कळून येतें, म्हणून हें **शक्य क्रियापद**. तसेंच **बसवतें**, **खाववतें**, **देववतें** हीं **शक्य क्रियापदें** होत.

याप्रमाणें क्रियापदांचे (१) सकर्मक, (२) अकर्मक, (३) उभयविध, (४) भावकर्तृक, (६) सहाय, (७) प्रयोजक व (८) गौण अथवा सिद्ध,

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

असे एकंदर आठ प्रकार दादोबांनीं मानले आहेत. तथापि ह्यांपैकीं कोणतेंहि क्रियापद वाक्यांत सकर्मक अगर अकर्मक ह्यांपैकीं एकांत मोडतेंच; म्हणून व्याकरण चालवितांना **सकर्मक** किंवा अकर्मक ह्याच मुख्य प्रकाराचा उपयोग करितात.

[करितो, करवितो व करवतें ह्या मूळ, प्रयोजक व शक्य रूपांत धातु कोणता मानावा हा थोडा विचाराचा प्रश्न आहे. ह्यांपैकीं 'करितो' ह्यांत कर हा धातु आहे यांत शंका नाहीच. आतां रामा काम करवितो व रामाला काम करवतें ह्या क्रियापदाविषयीं विचार केल्यास पहिल्यांत क्रिया **करवणारा** म्हणजे दुसऱ्याकडून क्रिया करवणारा कोण? तर रामा, हे उत्तर निघतें. दुसऱ्यांत क्रिया **करवणारा** कोण? येथें रामा हें उत्तर येत नाहीं. कारण, पहिल्या वाक्यांतल्याप्रमाणें येथें क्रिया दुसऱ्याकडून करावयाची नाहीं. येथे क्रियेवरून शक्यतेचा किंवा समर्थतेचा अर्थ कळत असल्यामुळें 'क्रिया **करवणारा** कोण?' असें विचारण्याची अपेक्षा नसून 'क्रिया **करणारा** म्हणजे क्रिया **करण्याची शक्ति असणारा** कोण?' ह्या अर्थाच्या प्रश्नानेंच अपेक्षित व योग्य उत्तर निघतें. त्याचप्रमाणें 'तो मुलीला बसवितो' व 'त्याला बसवतें.' ह्यांपैकीं पहिल्या वाक्यांत **बसवणारा** कोण? तो; पण दुसऱ्या वाक्यांत बसवणें म्हणजे दुसऱ्याकडून बसवणें हा अर्थ नसल्यामुळें **बसणारा**–म्हणजे **बसण्याची शक्ति असणारा** कोण? ह्या अर्थानें प्रश्न विचारला पाहिजे; व त्याचें उत्तर 'तो' हें बरोबर आहे. म्हणून त्या वाक्यांत **त्याला** हा बसवतें ह्या क्रियापदाचा कर्ता अर्थात प्रयोजक क्रियापदांमध्ये कर व बस यांपासून साधलेले **करव, बसव** हेच धातु आहेत; पण शक्य क्रियापदामध्यें 'व' हा आगम प्रयोजकार्थक नसून, शक्यार्थक असल्यामुळें '**कर**' व '**बस**' हेच धातु आहेत (दामले–शा० म० व्या० पृ० १९५).

मूळ धातूपुढें बहुधा 'व' बद्दल 'वि' हें अक्षर लागून प्रयोजक धातु होतात आणि 'व' हें अक्षर लागून शक्य धातु होतात. हें सामान्यत: खरें; तथापि कांहीं प्रयोजक धातु अन्य प्रकारेहि साधतात, त्यांची कांहीं उदाहरणें पुढें दिलीं आहेत.

(१) '**वि**' हें अक्षर मध्यें येऊन झालेलीं––

करवितो, बोलवितो, बसवितो, निजवितो, चालवितो, इ०.

(२) **वृद्धि** व **गुण** होऊन झालेलीं––

गळणें — गाळणे	तुटणें––तोडणें
पडणें––पाडणें	फुटणें––फोडणें
तरणें––तारणें	सुटणें––सोडणें

टीप––एकाक्षरी प्रयोजक धातूस, 'वि' बद्दल 'ववि' हीं अक्षरे लागतात, उदा०–देवविणें, खावविणें, पिवविणें; आणि एकाक्षरी शक्य धातूस 'वव' हीं अक्षरें लागतात, उदा०––जाववणें, खाववणें, येववणें.

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

केव्हां केव्हां ' वि ' ह्या अक्षरापूर्वी विकल्पानें अकाराबद्दल आकार येतो. उदा०—फितविणें—फिताविणें, समजविणें—समजाविणें, सरकविणें—सरकाविणें.

याप्रमाणें प्रयोजक धातूंचीं अनेक प्रकारचीं रूपें होतात. येथें कांहीं फक्त नमुन्याकरितां दिलीं आहेत.

प्रयोजक क्रियापदें नेहमीं सकर्मक असतात; तीं अकर्मक असूं शकत नाहींत.

फूल—फुलणें, माणूस—माणसाळणें, वेडा—वेडावणें, पिसा—पिसाळणें, खालीं—खालावणें, दूर—दुरावणें, इ० नामसाधित, विशेषणसाधित व अव्ययसाधित. **साधित धातूं**बद्दल व्युत्पत्ति-प्रकरणांत विवेचन येईलच. करव, मारव, इ० प्रयोजक व शक्य धातु हेहि **धातुसाधित धातुच** होत.

क्रियाविशेषण अव्ययें

क्रियेचें स्थल, काल, रीति, संख्या, इ० कोणत्याहि प्रकारचें वैशिष्ट्य दाखविणारा जो अविकारी शब्द त्याला **क्रियाविशेषण अव्यय** असें म्हणतात.

क्रियाविशेषण अव्ययें अर्थदृष्ट्या सामान्यतः चार प्रकारचीं आढळतात.

(१) स्थलवाचक, (२) कालवाचक, (३) परिमाणवाचक आणि **(४) रीतिवाचक.**

[१] स्थलवाचक—

स्थितिदर्शक—येथें, तेथें, इकडे, सभोंवतीं, आसपास, चोहोंकडे, अन्यत्र, जवळ, दूर, लांब, मागें, पुढें (हीं मागें पुढें कालवाचकहि आहेत).

गतिदर्शक—इकडून, तिकडून, दुरून, लांबून, कोठून, पुढून, समोरून.

[२] कालवाचक—

कालदर्शक—आज, उद्यां, गुदस्तां, यंदा, जेव्हां, केव्हां, अगोदर, नंतर.

सातत्यदर्शक—नित्य, सदा, सतत, नेहमीं, हमेश, आजकाल.

आवृत्तिदर्शक—वारंवार, पुनःपुनः, अनेकदां, वेळोवेळीं, क्षणोक्षणीं.

[३] परिमाणवाचक—

प्रकर्षदर्शक—अत्यंत, अगदीं, बिलकूल, मुळींच, सर्वथा.

अल्पत्वदर्शक—किंचित्, जरा, कांहीं, क्वचित्.

आधिक्यदर्शक—फार, अतिशय, बहुत, पुष्कळ.

मितपरिमाणदर्शक—पुरे, पूर्ण, यथास्थित, बेतवार, वाजवी.

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

[४] रीतिवाचक—

प्रकारदर्शक—असें, तसें, उगीच, व्यर्थ, फुकट, एवीं, तेवीं, केवळ.

अनुकरणदर्शक—पटकन, चटकर, झटदिशी, झपदिशीं, गटगट, पटपट, कडकडा, बदाबद.

निश्चयार्थक—खचित, खरोखर, बेशक, निर्भ्रान्त.

अनुक्रमदर्शक—हळुहळू, थेंबेथेंबें, क्रमशः, यथाशास्त्र.

साधित क्रियाविशेषण अव्ययें

कांहीं मूळचींच क्रियाविशेषण अव्ययें असतात. उदा०—हळू, लोकर, पुन्हा, उगीच, खरोखर इ०. परंतु कांहीं क्रि० वि० अव्ययें दुसऱ्या शब्दांपासून साधलेली असतात, त्यांस साधित क्रियाविशेषण अव्ययें असें म्हणतात. तीं खालीलप्रमाणें—

नामसाधित—सकाळला, दिवसास, रात्रीचा, वस्तुतः, व्यक्तिशः, अर्थात्

विशेषणसाधित—इतक्यांत, मोठ्यानें, दोनदां, सर्वत्र, द्विधा.

अव्ययसाधित—आतांपर्यंत, एव्हांपासून, येथपर्यंत, वरतीं, खालतीं.

धातुसाधित—(यांचा विशेष विचार साधित या प्रकरणांत केला आहे.)

त, तां, तांना—हसत, खेळत, जातां, येतां, करतांना, बोलतांना.

ऊ, ऊं, ऊन—चालू, लागू; करूं, देऊं. फिरून, मारून.

ल्या, ल्यां—उठल्या, बसल्यां.

सामासिक क्रियाविशेषण अव्ययें

संस्कृत

दृष्ट्या—शास्त्रदृष्ट्या, लोकदृष्ट्या, अर्थदृष्ट्या.

पूर्वक—प्रीतिपूर्वक, भक्तिपूर्वक, आदरपूर्वक.

पुरःसर—बुद्धिपुरःसर, हेतुपुरःसर.

वशात्—दैववशात्, प्रसंगवशात्.

प्रति—प्रतिक्षण, प्रतिदिन, प्रत्यक्ष.

यथा—यथावकाश, यथाक्रम यथास्थित.

निः—निःसंशय, निर्धास्त, निर्भ्रान्त.

यावत्—यावज्जीव, यावत्काल, यावच्छक्य.

पर—परोक्ष, अपरोक्ष.

आ—आमरण, आजन्म, आजीव.

निव्वळ मराठी

गांवोंगांव, दारोदार, रानोमाळ, दिवसेंदिवस. (रस्तोरस्तीं, गल्लोगल्लीं हे मूळचे यवनी, पण आतां मराठीच बनलेले शब्द याच प्रकारचे आहेत.)

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

परकीय भाषेतील

दरमजली, हरघडी, बिनहरकत, बेशक, बरहुकुम, गैरकायदा, गैरहजर.

क्रियाविशेण–चर्चा

(१) जेव्हां, जेव्हां, आज, उद्यां, ह्याप्रमाणेंच दिवसास, रात्रीचा, आरंभीं, सायंकाळीं, इ० शब्दहि कालवाचक आहेत खरे; तथापि त्यांस क्रियाविशेषण अव्ययें म्हणणें योग्य होईल कीं काय हा विचाराचा प्रश्न आहे. तसेंच इतक्यांत, तितक्यांत मोठ्यानें हीं देखील क्रियेचा वेळ, प्रकार, इ० वैशिष्ट्यें दाखवितात, म्हणून त्यांसहि क्रियाविशेषण अव्ययें म्हणावें असा दादोबा वगैरेंचा अभिप्राय आहे, त्यांचाहि विचार करणें जरूर आहे.

वरीलपैकी **दिवसास, रात्रीचा, सायंकाळीं** ह्या शब्दांचा उपयोग क्रियेची वेळ दाखविण्याकरितां होत असतो हें खरें; तथापि ‘ स्वरूपांत बदल न होणें ’ हें जें अव्ययाचें मुख्य लक्षण तें त्यांस लागू पडत नाहीं. विचारपूर्वक पाहिलें असतां दिवसास, रात्रीचा, सायंकाळीं इ० शब्दांचा उपयोग येथें विकारी शब्दाप्रमाणेंच केलेला आहे; त्यांतील मूळ शब्दांचें सामान्यरूप होऊन त्यांस विभक्तिप्रत्ययहि लागलेले आहेत; म्हणून त्यांस क्रियाविशेषण अव्ययें म्हणणें योग्य होणार नाहीं. केवळ क्रियेची वेळ दाखवितात एवढ्यावरूनच जर तीं क्रियाविशेषण अव्ययें म्हणावयाची, तर वर्ष, दिवस, तास, मिनिट, इ० शेकडों वेळ दाखविणाऱ्या शब्दांसहि क्रियाविशेषण अव्ययें म्हणावें लागेल; परंतु तें कोणासहि मान्य होणार नाहीं. यामुळे वरील शब्दांस—म्हणावें विशेषतः **कालवाचक नाम –शब्दांस**—विभक्ति लागली असतां त्यांस क्रियाविशेषण अव्ययें म्हणूं नये, हेंच अखेरीस व्यवस्थेस सोयीस्कर होय.

(२) परंतु **इतक्यांत, मोठ्यानें**, वगैरें शब्दांचें तसें नाहीं. इतका, मोटा ह्या विशेषणांना विभक्तिप्रत्यय लागून व त्यांचें सामान्यरूप होऊन हीं रूपें बनलीं आहेत हें जरी खरें, तथापि वरील दिवसास, रात्रीचा, इ० विभक्तियुक्त नाम –शब्दांचा विशेष उपयोग असा क्रियेचा गुण दाखविण्यापेक्षां विकारी शब्दांप्रमाणेंच अधिकांशानें होत आहे, तसा यांचा वरील वाक्यांत नामाप्रमाणें बिलकूल उपयोग होत नसून, क्रियेचा गुण इ० सांगण्याकडेच अधिकांशानें होत असल्यामुळें त्यांस क्रियाविशेषण अव्ययें म्हणणें आणि त्यांचा समावेश विधेयविस्तारांत करणेंच अवश्य आहे, असें दिसून येईल.

(३) मराठी विभक्त्यन्त शब्दांबद्दल वर जो निकाल सांगितला, तीच गोष्ट संस्कृत विभक्त्यन्त शब्दांस लागू नाहीं. लोकरीत्या, शास्त्रदृष्ट्या, दैववशात्, प्रसंगवशात् इ० पैकी पहिले दोन शब्द तृतीयान्त व दुसरे दोन पंचम्यन्त आहेत, त्यांस मराठींत क्रियाविशेषण अव्ययें म्हणण्यास कांहींच प्रत्यवाय नाहीं. कारण,

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

आतां मराठींत हीं त्यांची विभक्त्यन्त रूपें मानलीं जात नसून, ते स्वतंत्र शब्द समजले जातात; अर्थात् ते क्रियेचा गुणच दाखवीत असल्यामुळें क्रियाविशेषण अव्ययेंच होत, ह्याविषयीं कोणाचा मतभेद नाहीं.

(४) घरोघर, दारोदार, वर्षानुवर्ष, प्रतिवर्ष हे शब्द क्रियाविशेषण अव्ययें आहेत. त्यांचा अव्ययीभाव समास आहे. पण त्यांच्याप्रमाणें उपयोगांत येणारे **घरोघरीं, दारोदारीं प्रतिवर्षी** ह्या शब्दांना विभक्ति-प्रत्यय लागल्यामुळें त्यांस क्रियाविशेषण अव्ययें म्हणावें कीं नाहीं अशी शंका येण्याचा संभव आहे. परंतु ह्या शब्दांचा विशेष उपयोग क्रियेचा गुण दाखविण्याकडेच आहे. हें निर्विवाद असल्यामुळें त्यांस क्रियाविशेषण अव्ययेंच म्हणणें प्राप्त आहे.

(५) वरवर, रोजरोज, घरबसल्या, उभ्याउभ्या, कधींकधीं, जिकडेतिकडे, येथूनतेथून, इ० पुनरुक्त जोड-शब्दहि क्रियाविशेषण अव्ययेंच होत, याबद्दल अधिक लिहिण्यास नकोच.

(६) क्रियाविशेषण अव्ययाचीं विशेषणें हीं क्रियाविशेषण अव्ययेंच होत; कारण त्यांचा संबंध एकंदरीत मुख्य क्रियाविशेषणाबरोबर क्रियापदाशींच असतो. उदा०-- तो **फार** हळू बोलतो; तूं **अति** जलद काम उरकलेंस.

(७) कांहीं आ-कारान्त क्रियाविशेषणें बदलतात, तेव्हां त्यास क्रिया-विशेषण अव्ययें असें न म्हणतां नुसते **क्रियाविशेषणें** असें म्हणतात. उदा० -मूल **उभें** राहतें, त्या **आडव्या** चालतात, सुमती **चांगलें** गाते. यांतील उभें आडव्या व चांगले हे शब्द विधानपूरकें होत.

(८) विधिविशेषणें व क्रियाविशेषणे यांत फरक असा कीं विधिविशेषणें हीं नामांची विशेषणें असतात. (विमल **शहाणी** आहे); आणि क्रियाविशेषणें नामांचीं विशेषणें नसून क्रियेची विशेषणें असतात (विमल **चांगलें** बोलते.) मात्र हे दोन्हीं शब्द विधानपूरकेंच होत.

(९) विशेषणांच्या विशेषणांसहि क्रियाविशेषणेंच म्हणण्याची चाल पडली आहे. उदा०-- तो **अति** शहाणा आहे; आम्हीं **पुष्कळ** क्रूर जनावरें पाहिलीं; कोल्हा **मोठा** धूर्त प्राणी आहे. परंतु सूक्ष्म विचारान्तीं हें तितकेसें योग्य दिसत नाहीं. कारण वरील उदाहरणांतील अति, पुष्कळ, मोठा, ह्या शब्दांचा साक्षात् क्रियापदाशीं कांहींच संबंध दिसून येत नाहीं; तेव्हां त्यांना क्रियाविशेषणें कसें म्हणावें ? वास्तविक पाहतां विशेषणाचीं विशेषणें हीं खरोखर नामाशींच संबद्ध असतात व नामाचीच व्याप्ति अधिक मर्यादित करीत असतात; त्यामुळें त्यांस नुसते **विशेषणें** म्हणजेच अधिक प्रशस्त होय.

म्हणजे क्रियाविशेषणांचीं विशेषणें ह्यांचा संबंध क्रियेशी पोंचत असल्यामुळें तीं **क्रियाविशेषणें** व विशेषणांची विशेषणें ह्यांचा संबंध नामाशी असल्यामुळें तीं नुसती विशेषणें होत, ही गोष्ट मराठी वाक्यरचनेच्या दृष्टीनें ग्राह्य होय, असें आम्हांस

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

उभयान्वयी अव्ययें

क्रियेचें विशिष्टत्व न दाखवितां, एका वाक्याचा दुसऱ्या वाक्याशीं अन्वय म्हणजे संबंध जोडणारा जो अविकारी शब्द त्यास **उभयान्वयी अव्यय** असें म्हणतात.

कांहीं उभयान्वयी अव्ययांच्या योगानें दोन शब्दांचीहि सांगड घातलेली आढळून येते. उदा०--रामा आणि गोविंदा हे भाऊ-भाऊ होते; त्यानें आपल्या निष्काळजी व आळशी मुलास बराच दोष दिला.

उभयान्वयी अव्ययांच्या योगानें दोन शब्दांची सांगड जुळविण्यापेक्षां दोन वाक्यांची सांगड जुळविण्याचेंच कार्य मुख्यत: होतें, असें बारकाईनें पाहिल्यास आढळून येईल. 'वारा आला **आणि** पाऊस गेला' ह्यांत स्पष्टपणें **आणि** ह्या उभयान्वयी अव्ययानें दोन वाक्यें जोडलीं आहेत. रामा **आणि** गोविंदा हे घरीं गेले' येथेंहि जरी दोन शब्दांमध्यें **आणि** हें अव्यय आलेलें दिसतें तरी, वस्तुत: तें 'रामा घरीं गेला' **आणि** 'गोविंदा घरीं गेला' ह्या दोन वाक्यांचाच संबंध जोडतें; अर्थात् दोन वाक्यांचा संबंध जोडणें ह्याच गोष्टीस येथें प्राधान्य आहे, हे उघड आहे.

कांहीं उभयान्वयी अव्ययें वाक्याचें प्रधानत्व सुचविणारीं असतात व कांहीं गौणत्व सुचविणारी असतात.

प्रधानत्व सुचविणारीं अव्ययें (१) **समुच्चयबोधक**, (२) **विकल्पबोधक**, (३) **न्यूनाधिक्यबोधक** व (४) **परिणामबोधक** अशीं चार प्रकारचीं आहेत; आणि गौणत्व सुचविणारीं अव्ययें (१) **कारणदर्शक**, (२) **उद्देशदर्शक**, (३) **संकेतदर्शक** व (४) **स्वरूपदर्शक** अशीं चार प्रकारची आहेत.

[१] **समुच्चयबोधक**--आणि, व, आणखी. ह्या अव्ययांनीं दोन अथवा अधिक प्रधान वाक्यांचा एकच समुच्चय किंवा संग्रह केला जातो. उदा०--(१) राम वनवासास जावयास निघाला **आणि** त्याबरोबर सीताहि निघाली; (२) द्राक्षें, अंजीर व मोसंबीं हीं फळें होत; (३) त्यानें एक गोष्ट सांगितली **आणखी** तो निघून गेला. यांतील दुसरें वाक्य द्राक्षें हीं फळें आहेत, अंजीर हीं फळें आहेत, आणि मोसंबीं हीं फळें आहेत. याप्रमाणें वस्तुत: तीन प्रधान वाक्यां· मिळून (२) हे वाक्य झालें आहें, हें सहज कळून येईलच.

न्, अन्, नि हे शब्द आणि याची बोलण्यांतील रूपें आहेत; तीं समुच्चयबोधक उभयान्वयी अव्ययेंच होत. उदा०--मी **न्** तूं जाऊं; ईश्वराला मनुष्य **नि** जनावर सारखेंच; गोपाळ **अन्** हरी दोघे पास झाले.

[२] **विकल्पबोधक**--वा, किंवा अथवा, अगर, कीं, ह्या अव्ययांनीं दोन किंवा अधिक वस्तूंपैकीं एकाचीच अपेक्षा दर्शविली जाते. उदा०-' रामा येईल **किंवा**

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

गोविंदा येईल ' म्हणजे दोघांपैकीं एक कोणीतरी येईल, असा अर्थ आहे. तसेंच ' नरो वा, कुंजरो वा; ' तो येतो कीं (किंवा) नाहीं कोणास ठाऊक; ' कीं, (किंवा) माझें दुर्दैव प्रभुच्या मार्गांत आडवें पडलें ' तुम्ही विमानानें जा **अथवा** मोटारनें जा **अगर** आगगाडीनें जा. '

[३] **न्यूनाधिक्यबोधक**--पण, परंतु, किन्तु परी. ह्या अव्ययांनीं प्रथमच्या वाक्यांतील गोष्टीचा कांहीं कमीपणा किंवा अधिकपणा दाखविला जातो. उदा०--(१) वैद्यानें औषध दिलें, **परंतु** कांहीं उपयोग झाला नाहीं; माझी पंढरीच्या दर्शनाला जाण्याची इच्छा आहे, **पण** मजजवळ पैसे नाहींत. यांतील **परंतु** व **पण** हे शब्द न्यूनत्वबोधक आहेत. (२) मर **पण** देशाचें काम कर; मेलों तरी बेहत्तर **पण** खरें बोलेन; न मिळो खावया न वाढो संतान, **परी** हा भगवान कृपा करो; ' ' मना चंदनाचेपरी त्वां झिजावें, **परी** अंतरीं सज्जना नीववावें; ' यांतील **पण**, **परी** हे शब्द प्रकर्षदर्शक म्हणजे आधिक्यार्थक आहेत.

[४] **परिणामबोधक**--म्हणून, अतएव, यास्तव, तेव्हां, तस्मात्, सबब. ह्या अव्ययांनीं मागील वाक्यांतील गोष्टीचा पुढील वाक्यांतील गोष्ट हा परिणाम आहे, असें कळतें. उदा०--माशांस फुप्फुसें नाहींत **म्हणून** त्यांस शब्द नाहीं, येथें माशांस फुप्फुसें नाहींत याचा परिणाम त्यांस शब्द नाहीं हा होय. तसेंच तूं अभ्यास करीत नाहींस **म्हणून** नापास होतोस; माझा अपमान होईल **अतएव-यास्तव-तेव्हां-सबब** मीं तेथे जाणें अशक्य आहे.

[५] **कारणदर्शक**--कारण, कीं, कांकीं, कारण कीं. ह्या अव्ययांनीं उत्तरवाक्य हें पूर्व-वाक्याचें कारण आहे, असें दर्शविलें जातें. उदा०--तो एकाएकीं मेला, **कारण** त्याच्या पोटांत चुकीनें विष गेलें; आम्हांस हेच तांदूळ आवडतात, **कांकीं कारण-कीं**-ते आमच्या शेतांतील आहेत.

[६] **उद्देशदर्शक**--सबब, म्हणून, यास्तव, कारण, कीं, कांकीं. केव्हां केव्हां या अव्ययांनीं हेतु किंवा उद्देश दर्शविला जातो, तेव्हां त्यांस उद्देशदर्शक उभयान्वयी अव्ययें म्हणतात. उदा०--' मी तुमच्याकडे आलों आहें, **कारण कीं -कांकीं**-माझी एवढी अडचण निभावी. ' केव्हां केव्हां पूर्व-वाक्यहि उद्देशदर्शक असतें. उदा०--' माझी एवढी अडचण निभावी, **म्हणून-सबब-यास्तव** मी तुम्याकडे आलों आहें. '

' **म्हणून** ' हें परिणामबोधक असतें तेव्हां परिणामबोधक वाक्याच्या आरंभीं येतें व उद्देशदर्शक असतें तेव्हां उद्देशदर्शक वाक्याच्या शेवटीं येतें, हा दोहोंमध्यें ढोबळ फरक आहे. उदा०-- उपाय केला **म्हणून** ' माझे डोळे बरे झाले ' (परिणामबोधक) ' डोळ्यांस उपाय करावा ' **म्हणून** मी मुंबईस गेलों (उद्देशदर्शक).

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

कीं—उद्देशदर्शक. याचा उपयोग केव्हां केव्हां कवितेंत आढळतो. उदाहरण—

शेले, शालू, साड्या, क्षीरोदक, लांब रुंद पाटावे ।
झाला अनंत वस्त्रें कीं तीस अनाथसे न वाटावें ॥ (मोरोपंत)

[७] **संकेतदर्शक**—जर–तर, जरी–तरी, यद्यपि–तथापि, म्हणजे, कीं. यांतील जर–तर, जरी–तरी, यद्यपि–तथापि हीं जोडीनें येतात.

जर–तर यांतील पूर्व–वाक्यांत कांहीं अट असते व त्या अटीवर उत्तर–वाक्यांतील गोष्ट अवलंबून असते. उदा०—**जर** अभ्यास करशील **तर** पास होशील. **जरी–तरी, यद्यपि–तथापि** यांतील पहिल्या व दुसऱ्या वाक्याच्या अर्थामध्यें कांहीं अंशीं परस्पर–विरोध दर्शविला जातो. उदा०—**जरी** मी तातडतोब निघालों, **तरी** आईची भेट झाली नाहींच ! **यद्यपि** तूं हुशार आहेस **तथापि** तुझी तयारी नीट दिसत नाहीं.

कवितेंत क्वचित् जर–तरबद्दल जरी–तरी असें आलेलें आढळतें—
उदा०—जरि (जर) विचारुनि गोविसि वैखरी ।
तरिच (तरच) होइल जाण अगा खरी ॥ (वामन)

म्हणजे याचाहि उपयोग ' तर ' या अर्थानें केव्हां केव्हां केव्हां आढळतो. उदा०—तूं खरें बोल **म्हणजे** (तर) सुटशील; तूं बरा झालास **म्हणजे** (तर) तुला सर्व कांहीं दाखवीन.

कीं—तूं निघालास **कीं** मी निघालोंच; तूं बोल कीं तुला फटका लगावतोंच; तो उठला **कीं** मी उठलोंच; तूं जाच **कीं** पाहा, काय होईल तें; ह्या ठिकाणीं ह्या शब्दानें संकेत कळतोच, पण शिवाय क्रियेच्या तात्कालिकतेचाहि बोध होतो.

[८] **स्वरूपदर्शक**—म्हणजे, म्हणून, कीं, जे. यांनीं जोडणाऱ्या शब्दांपैकीं मागील शब्दांचें किंवा वाक्याचें पुढील शब्दानें किंवा वाक्यानें स्पष्ट स्वरूप किंवा खुलासा कळतो. उदा०—

म्हणजे—अश्व **म्हणजे** घोडा; चार पैसे **म्हणजे** एक आणा.

म्हणून–रामा **म्हणून** एक मुलगा होता; ज्ञानेश्वरी **म्हणून** एक ग्रंथ आहे.

कीं—तो म्हणाला **कीं**, मी आज येत नाहीं.

जे—विनंती ऐसी जे मला क्षमा करावी, अर्ज ऐसा जे—

वरील उदाहरणांत एकच उभयान्वयी अव्यय निरनिराळ्या अनेक प्रकारांत आलेलें आढळून येतें. त्यांपैकीं ' **म्हणून** ' या अव्ययासंबंधानें अधिक स्पष्टता करूं

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

[अ] परिणामबोधक व उद्देशदर्शक ' म्हणून ' या अव्ययासंबंधीं थोडा घोटाळा होण्याचा संभव असतो; म्हणून त्याचें स्पष्टीकरण असें—' अभ्यास केला नाहींस. म्हणून तूं नापास झालास. ' तेथें म्हणून हें उघड उघड परिणामबोधक आहे; अभ्यास केला नाहींस कारण तूं नापास झालास असा अर्थ येथें नाहीं; यामुळें त्यास कारणबोधकांत ढकलणें योग्य नाहीं. येथें थोडें असेंहि पाहिलें पाहिजे, कीं, ' तू नापास झालास ' हें प्रधान—वाक्य आहे. अर्थात् ' अभ्यास केला नाहींस, हें जरी नापास होण्याचें कारण असलें, तरी प्रस्तुत वाक्यांत म्हणून याचा संबंध पूर्ववाक्याशीं नसून ' म्हणून तूं नापास झालास ' असा परिणाम दाखविणाऱ्या उत्तर—वाक्याशीं आहे; यासाठीं म्हणून हें येथें परिणामबोधक उभयान्वयी अव्ययच म्हटलें पाहिजे. ' वारा आला आणि पाऊस गेला ' ह्या संयुक्त—वाक्यांत दोन्ही प्रधान वाक्यें असल्यामुळें मधलें आणि हें उभयान्वयी अव्यय स्वतः अलिप्त राहूनहि त्या दोन वाक्यांचा संबंध जोडतें, परंतु मिश्र—वाक्यांत मधल्या उभयान्वयी अव्ययाचा ज्या वाक्याशीं संबंध असेल त्या वाक्याच्या पोटांत त्याला विधेय—विस्तारांत जागा मिळते, त्याप्रमाणेंच ' अभ्यास केला नाहींस म्हणून तूं नापास झालास ' या मिश्र—वाक्यांत ' म्हणून ' चा संबंध ' तूं नापास झालास ' ह्या पुढील प्रधान—वाक्याशीं आहे व वाक्यपृथक्करणांत तें वाक्य त्याच्याच पोटांत विधेय—विस्ताराच्या सदरांत समाविष्ट होत असल्यामुळें व तें वाक्य परिणाम दाखवीत असल्यामुळें, पूर्ववाक्य कारण दाखविणारें असलें तरी येथील ' म्हणून ' ह्यास कारणदर्शक म्हणतां येणार नाहीं, त्यास परिणामबोधकच म्हटलें पाहिजे.

[आ] आतां उद्देशदर्शक व कारणदर्शक ' म्हणून ' या अव्ययाविषयीं विचार करूं. ' नोकरी पाहावी म्हणून मी येथें आलों आहें. ' येथेंहि ' नोकरी पाहावी ' ह्या कारणामुळें मी येथें आलों आहे, असा अर्थ करून म्हणून यास कारणदर्शकांत ढकलणें बरोबर नाहीं, कारण व उद्देश हीं दोन्ही एकच नव्हेत. अर्थात् वरील वाक्यांतील ' म्हणून ' हें कारणदर्शक नसून उद्देशदर्शकच म्हटले पाहिजे, हें ध्यानांत ठेवावयास हवें.

टीप—परिणामबोधक व उद्देशदर्शक ' म्हणून ' ह्यांत महत्त्वाचा फरक असा आहे कीं, परिणामाचा उल्लेख ज्या वाक्यांत येतो, त्याच्या आरंभी ' म्हणून ' हें उभयान्वयीं अव्यय येतें व उद्देशाचा उपयोग ज्या वाक्यांत केलेला असेल त्याचे शेवटी ' म्हणून ' हें उभयान्वयी अव्यय येतें. उदा०—' विष प्याला म्हणून तो मेला ' यांत ' तो मेला ' हें परिणामदर्शक वाक्य असून त्याचे आरंभी ' म्हणून ' आलें आहे. तसेंच ' नोकरी पाहावी म्हणून मी येथें आलों आहें ' यांत ' नोकरी पाहावी' हें उद्देशदर्शक वाक्य असल्यामुळें त्याचे शेवटीं 'म्हणून' हा शब्द आला आहे.

शब्दयोगी अव्ययें

नाम व त्याप्रमाणें योजले जाणारे इतर शब्द ह्यांना जोडून येऊन, त्यांचा वाक्यांतील इतर शब्दांशीं संबंध दाखविणारा जो अविकारी शब्द त्यास शब्दयोगी

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

अव्यय म्हणतात. उदा०—विद्यार्थ्यांचें अभ्यासाकडे लक्ष असावें; मनुष्याची किंमत पैशापेक्षां त्याच्या गुणांवर अवलंबून असतें; इ० येथें **कडे, पेक्षां, वर** हीं शब्दयोगीं अव्ययें आहेत.

कांहीं स्थलवाचक व कालवाचक अव्ययें क्रियाविशेषण अव्ययेंहि असतात व शब्दयोगी अव्ययेंहि असतात. ज्या वेळीं तीं नामापुढें त्यास जोडून येतात, तेव्हां तीं शब्दयोगी अव्ययें असतात; आणि जेव्हां तीं स्वतंत्र असून कशासहि जोडलेली न जातां क्रियेचा गुण दाखवितात, तेव्हां तीं क्रियाविशेषण अव्ययें असतात. उदा०—

शब्दयोगी अव्ययें	क्रियाविशेषण अव्ययें
तो माडीवर आहे.	त्यानें हात **वर** केले.
दिव्यांखालीं अंधार असतो.	तूं **खालीं** ये.
स्नानापूर्वीं तोंड धुवावें.	**पूर्वीं** वानर फार होते.
जेवणा**नंतर** विडा खातात.	त्यानें **नंतर** (मागून) श्लोक म्हटला.

शब्दयोगी अव्ययांमध्यें मुख्यत: (१) मागील शब्दाचें सामान्यरूप करणारीं व (२) मागील शब्दांचें सामान्यरूप न करणारीं, असें दोन प्रकार आढळतात. पहिल्यांस नुसतीच **शब्दयोगीं अव्ययें** म्हणतात व दुसऱ्यांस **शुद्ध-शब्दयोगी अव्ययें** म्हणतात.

पहिल्या प्रकारांतील कांहीं विभक्तींकरिता उपयोगांत येतात; तीं पुढें दिलीं आहेत.

टीप—कांहींना शुद्ध-शब्दयोगीं अव्ययें म्हटल्यानें बाकीचीं अशुद्ध-शब्दयोगीं अव्ययें असा अर्थ नाहीं; ह्या संज्ञा फक्त सोयीकरितां दिलेल्या आहेत.

विभक्ति-प्रत्यय किंवा शब्दयोगी अव्यय लागण्यापूर्वीं नामाचें एक सर्वसाधारण रूप होत असतें, त्यास **सामान्यरूप** म्हणतात. ह्या सामान्यरूपापुढें विभक्ति प्रत्यय अगर शब्दयोगी अव्यय लागतें. उदा०—घोडा ह्याचें सामान्यरूप **घोड्या** असें होऊन नंतर **घोड्या-स, घोड्या-नें, घोड्या-वर, घोड्या-जवळ** अशीं रूपें होतात. (विभक्ति-प्रकरणांत याबद्दल विवेचन येईल.)

शब्दयोगीं अव्ययांमुळें बहुधा मागील शब्दांचें सामान्यरूप होतें. उदा०—**घरावर, गावांमध्यें, तुझ्यासाठीं.**

स्थलवाचक व कालवाचक अकारान्त विशेषनामाचें पासून, पर्यंत, पावेतों, ह्या शब्दयोगीं अव्ययांमुळें विकल्पानें सामान्यरूप होतें. उदा०—**नागपुरपासून** किंवा **नागपूरापासून, तळेगांवपर्यंत** किंवा **तळेगांवापर्यंत, सोमवारपासून शनिवारापर्यंत.**

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

मराठींत पूर्णपणें रूढ झालेल्या परकीय भाषेंतील विशेषनामाचेंहि विकल्पानें सामान्यरूप होतें. उदा०—मराठ्यांनीं निजामउल्मुल्कवर किंवा निजामउल्मुल्कावर स्वारी केली; इंग्लंडमध्यें किंवा इंग्लंडामध्यें इंग्रज लोक राहतात.

शब्दयोगी अव्यय व शुद्ध-शब्दयोगी अव्यय यांत फरक असा कीं, (१) शब्दयोगी अव्ययामुळें मागील शब्दाचें सामान्यरूप होतें; पण शुद्ध-शब्दयोगी अव्ययामुळें मागील शब्दाचें कधीच सामान्यरूप होत नाहीं. तसेंच (२) शब्दयोगी अव्ययें मागील नामास किंवा नामाप्रमाणें योजिलेल्या शब्दांसच जोडून येतात; परंतु शुद्ध-शब्दयोगी अव्ययें वाटेल त्या शब्दास जोडून येतात. उदा०-गोविंदालाच बोलाव, गोविंदाला बोलावच, त्याला वरच बसण्यास सांग. विष खाधलें म्हणूनच तो मेला, इ०. (३) शुद्ध-शब्दयोगी अयव्यामुळें मागील शब्दाच्या अर्थास अधिक जोर येतो.

शुद्ध-शब्दयोगी अव्ययें पुढील होत-च, हि, ना, मात्र, देखील, सुद्धां, पण इ०.

विभक्तिकरितां उपयोगांत येणारीं शब्दयोगी अव्ययें

द्वितीयेकरितां—प्रत, लागीं; उदा०—तुजप्रत, किंवा तुला वंदन असो.

तृतीयेकरितां—करून, द्वारें, मुळें, कडून,; उदा०—माझ्याद्वारें, किंवा माझ्यामुळें किंवा माझ्याकडून किंवा माझ्यानें हें काम झालें.

चतुर्थीकरितां—कारणें, करितां, साठीं, स्तव; उदा०—मी हे आंबे देवाकरितां, देवासाठीं, देवास्तव, देवाकारणें, किंवा देवाला आणले आहेत.

पंचमीकरितां—पेक्षां, पासून; उदा०—रामापेक्षां किंवा रामाहून हरी मोठा आहे. षष्ठीकरितां—संबंधीं; उदा०—हरीनें मला तुझ्यासंबंधीं किंवा तुझी माहिती सांगितली.

सप्तमीकरितां-मध्यें, ठायीं, विषयीं, आंत; उदा०-चिंतोपंत घरामध्यें किंवा घरीं होते.

क्रियाविशेषण अव्ययांचा क्रियापदाशीं प्रत्यय संबंध असतो, परंतु शब्दयोगीं अव्ययांचा क्रियापदाशीं साक्षात् संबंध येत नसून, त्यांच्या योगानें नामाचा क्रियापदाशी संबंध जोडण्याचें कार्य मात्र होतें. क्रियाविशेषण अव्ययें स्वतंत्रपणें येऊं शकतात; परंतु शब्दयोगी अव्ययें स्वतंत्रपणें केव्हांच येऊं शकत नाहींत.

शब्दयोगीं अव्ययें मागील शब्दास जोडून लिहावयाची असा मराठी भाषेचा प्रघात आहे. बोलतांना तीं जोडून बोलली जातात, तशीच लिहितांनाहीं तीं जोडून लिहिणेंच प्राप्त झालें असलें पाहिजे. हिंदी वगैरे भाषांत शब्दयोगी अव्ययें जोडून न लिहितां स्वतंत्र लिहितात. तसें करण्यामुळें त्या भाषेंतील शब्दांच्या अर्थांत कांहीं न्यूनता आलेली दिसून येत नाहीं; पण मराठींत तीं तशी लिहिल्यास अर्थामध्यें कमीपणा

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

आल्याचें प्रत्ययास येतें. उदा०--झाडा वर आंबे आहेत, दिव्याखालीं अंधार असतो, हे म्हणणें कानांला चमत्कारिक लागतें. आणि वर, खालीं, यांचे मराठींत जे प्रचलित सामान्य अर्थ त्यापेक्षां झाडावर, दिव्याखालीं, ह्या जोड शब्दामुळें एक विशिष्ट प्रकारचा निराळा अर्थ आपल्यास प्रतीत होतो; म्हणून तो अर्थ व्यक्त करण्यासाठीं आपल्या भाषेच्या बोलण्याच्या पद्धतीस अनुसरून तीं मागील शब्दास जोडून लिहितात, तें योग्यच आहे.

साधित शब्दयोगी अव्ययें

कित्येक शब्दयोगी अव्ययें मूळ नामांस अगर इतर प्रकारचे शब्द ह्यांना विभक्तीप्रत्यय लागून बनलेली आहेत; परंतु तीं आतां इतकीं रूढ होऊन गेलीं आहेत कीं, त्यांचें मूळ पालटून तीं सर्वच शब्दयोगी अव्ययें म्हणून मानलीं जातात. कांहीं अन्य प्रकारें साधतात. उदा०—

नामसाधित—पूर्वी, मध्यें, ठायीं, अन्ती, कारणें, ऐवजीं, प्रमाणें, द्वारें मुळें, पाशीं, योगें, विषयीं.

विशेषणसाधित—सम, समान.(जोगता, सारखा इ० कांहीं–आकारान्त विशेषणें शब्दांना जोडून येतात; तीं बदलणारीं असल्यामुळें त्यांस कोणी शब्दयोगी अव्ययें न म्हणतां शब्दयोगी विशेषणें असें म्हणतात.

धातुसाधित–देखत, करितां लागीं, इ०.

अव्ययसाधित--वरून, खालून पुढून, मानून, इ०.

केवलप्रयोगी अव्ययें

मनाला एकाएकीं होणारे हर्ष, शोक इत्यादि विकार दर्शविण्याकरितां जे शब्द एकदम उच्चारिलें जातात, अशा अविकारी शब्दांना **केवलप्रयोगी** किंवा **उद्गारवाचक अव्ययें** असें म्हणतात. उदा०—

अबब ! केवढी ही रास ! **वाहवा** ! फार मजेदार देखावा ! यांत **अबब** या शब्दानें.एकाएकीं आश्चर्य झालेलें व्यक्त होत आहे व **वाहवा** या शब्दानें एकदम आनंद झालेला व्यक्त होत आहे; म्हणून हे शब्द **केवलप्रयोगी** किंवा **उद्गारवाचक अव्ययें** होत.

कै०आगरकर यांनीं वाक्य-मीमांसेच्या उपोद्घातांत केवलप्रयोगी अव्ययांचें स्वरूप पुढील प्रकारें, उत्कृष्ट रीतीनें दाखविलें आहे. –"या वर्गात, सुख-दुःखादि उद्गार प्रकट करणारे जे विसंगत शब्द बोलण्यांत किंवा लिहिण्यांत घालण्याची चाल पडली आहे,त्याचा समावेश होतो.या शब्दास व्याकरणांत फारसें महत्व देण्याचा प्रघात नाही, कारण एक तर ते क्वचित् प्रसंगीं येतात; दुसरें कांहींतरी विधान करणें

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

हें जें वाक्यांचे मुख्य काम त्यास ह्यांच्या योगानें म्हणण्यासारखी मदत होत नाहीं. या उद्‌गारवाची अव्ययांस मुळींच अर्थ नसतो असें नाहीं.त्याचा बारकाईनें विचार केल्यास त्यांपैकीं प्रत्येकास समग्र वाक्याचा अर्थ असतो, असें दिसून येईल. अरेरे!' हा शब्द उच्चारला असतां ही गोष्ट ऐकल्यानें मला दुःख होतें,अशा अर्थाचा बोध होतो.'वाहवा ! शाबास ! खाशी !' इ० शब्दांनीं आनंदादि वृत्ति व्यक्त होतात; व याप्रमाणें इतर केवलप्रयोगी अव्ययांचा अर्थ करून दाखवितां येईल. तथापि ज्या अर्थी त्यांचा उच्चार आकस्मिक होत असतो. म्हणजे ते उच्चारण्यापूर्वी मनाला विचार करण्यास सवड नसते, त्या अर्थी भय, आश्चर्य, किंवा अशाच प्रकारचा दुसरा एखादा मनोविकार एकाएकी उत्पन्न करणाऱ्या कारणांनीं शरीरावर जे परिणाम होतात, त्यासारखेच ह्या अव्ययांस गणतात. यांच्या योगानें विशिष्ट प्रसंगी मनाची जी स्थिति झाली असेल,तिचा समजण्यासारखा ध्वनि मात्र होतो; कोणत्याहि प्रकारचें स्पष्ट विधान होत नाहीं. ''

खालील प्रकारचीं केवलप्रयोगी अव्ययें विशेषतः आपल्या बोलण्यांत आढळतात—

हर्षद्योतक--वा, वा, वः, वाः, वाहवा, ओहो, आहा.
शोकद्योतक—हाय, हायहाय, हायरे, अहा, आईआई, अगाई, अरेरे, अगग, आईग, हरहर, शिवशिव, रामराम, देवारे.
आश्चर्यद्योतक—ओहो, अबब, बबब, अगबाई, हॉं, अरे, बापरे.
अनुमोदनद्योतक—होय, ठीक, अच्छा, हं.
प्रशंसाद्योतक—वाहवा, शाबास, भले, खाशी, मारू, यंव, ठीक.
विरोधद्योतक—हट्, छट्, छेः, छीः, छीछीः, ऊं, अहं, उंहू.
तिरस्कारद्योतक—धिक्, थूः, इशः, अहाहा.
स्वीकारद्योतक--जी, ठीक, हां, हां जी, हं, होय.

ज्यांचा वाक्यार्थाशीं कांहीं संबंध नसतो, तथापि ज्यांच्यामुळे व्यवहारिक भाषेंत चटकदारपणा, सौंदर्य, ऐट, गोडी, इत्यादि उत्पन्न होतात असे कित्येक शब्द आपल्या बोलण्यांत आढळतात; अशा शब्दांस व्यर्थ उद्‌गारवाचक अव्ययें असें 'शास्त्रीय मराठी व्याकरणकार' कै० मोरो केशव दामले यांनीं म्हटलें आहे. उदा०--तो आपला कांहीं तरी बोलतो; पोर बेटी भारी खोल; तूं येईस ना परत; आता बरीक कमाल झाली; त्याला अक्षर म्हणून येत नाहीं.

यांतील कांहीं शब्दांची रूपें लिंग–वचनादि विकारयुक्त दिसतात खरीं, तथापि त्यांचा त्या दृष्टीनें वाक्यांत उपयोग केलेला नसतो; ते शब्द आगंतुकपणें उद्‌गारले जातात. त्यांच्यावांचून वाक्यांत कांहीं अडत नाहीं; म्हणून अशा शब्दांना केवलप्रयोगी अव्ययें म्हटल्यास सोईचे होईल, असें वाटतें.

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

केवलप्रयोगी अव्ययांचा वाक्यांत समावेश होऊं शकत नाहीं. त्यांचा वाक्यांतील कोणत्याच शब्दांशीं संबंध नसतो. ते अगदीं स्वतंत्र शब्द असून त्यांचा इतर कोणत्याहि जातींत समावेश होत नाहीं. ते अव्यय–शब्द असल्यामुळें व केवळ मनोविकारच प्रकटवीत असल्यामुळें त्यांस **उद्‌गारवाचक** अथवा **केवल-प्रयोगी** अव्ययें म्हणतात.

केव्हां केव्हां सबंध वाक्यानें किंवा वाक्यांशानेंहि मनोविकार एकदम प्रकट होतो. 'काय मौज!' 'त्राहि भगवन्!' 'दे माय धरणी ठाय!' यांसहि केवलप्रयोगी अव्ययें म्हणण्याचा कांहींचा कल दिसतो, पण तो तितका ग्राह्य नाहीं. ह्या ठिकाणीं 'काय मौज आहे!' 'भगवन्, मला त्राहि' अशा रीतीनें अध्याहृत शब्द घालून व पूर्ण वाक्यें करून त्यांची व्यवस्था लावतां येण्यासारखी आहे. (तथापि 'नमःशिवाय.' 'विष्णवे नमः' या ठिकाणी त्यांचीं पूर्ण वाक्यें बनविणेंहि एक प्रकारें विसंगतच असल्यामुळें अशा केवळ उद्‌गारवाचक शब्दसमुच्चयास 'केवलप्रयोगी अव्ययें' असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. सारांश, अर्थदृष्ट्या जेथें सयुक्तिक दिसेल तेथें वरील प्रकारच्या शब्द–समुच्चयास स्वतंत्र वाक्य म्हणावें व जेथें तसें वाक्य मानणें विसंगत वाटेल तेथें त्यास केवलप्रयोगी अव्यय म्हणावें; हें एकंदरींत सोयीच्या दृष्टीनें इष्ट वाटतें.)

कांहीं मनुष्यांस बोलण्यांत कांहीं महत्वाचा मुद्दा आठवत नसल्यामुळें किंवा त्यांची अडखळण्याची प्रवृत्ति असल्यामुळें पालुपदाप्रमाणें उगीच कांहींतरी शब्द मध्यें बोलण्याची लकब असते; अशा शब्दांस **पादपूरणार्थक केवलप्रयोगी अव्ययें** म्हणतात. उदा० —आतां, आणखीन्, बरें, जेहेत्ते.

केवलप्रयोगी अव्ययांचा वाक्यांत कोणाशीं कांहींहि संबंध नसल्यामुळें तीं गाळलीं असतां वाक्यार्थास कांहीं बाध येत नाहीं; व म्हणून तीं वाक्यपृथक्करणांतहि येत नाहींत.

कांहीं नामें व विशेषणें ह्यांचाहि केव्हां केव्हां उद्‌गारवाचकाप्रमाणें उपयोग होतो. उदा०—अगबाई, देवा; रामराम, शिवशिव, भलतेंच.

उद्‌गारवाचक शब्दांपुढें नेहमीं उद्‌गारचिन्ह असणें जरूर आहे. संबोधनार्थ शब्दांपुढें वास्तविक स्वल्पविराम द्यावयास पाहिजे; त्यापुढें उद्‌गारचिन्ह देणें योग्य होणार नाहीं. उदा०—(१) रामराम! काय हा प्रसंग! (२) रामा इकडे ये.

• • •

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

:३: शब्दांचे विकार

लिंग

नाम, सर्वनाम आणि नामाप्रमाणें उपयोगांत आणिलेलीं विशेषणें ह्यांना लिंग, वचन व विभक्ति हे विकार होतात; तसेंच क्रियापदाला लिंग, वचन व आख्यात, हे विकार होतात; ह्यांच्यासंबंधाचा क्रमानें ह्या प्रकरणांत विचार करूं.

मूळ शब्दांपुढें लिंग, वचन, विभक्ति, आख्यात, इत्यादिकांकरितां जीं अक्षरें लागतात, त्यांस प्रत्यय असें म्हणतात.

प्रत्यय अनेक कारणांकरितां लागतात; त्या सर्वांचा एकदम विचार करणें शक्य नसल्यानें प्रथम लिंग, वचन, विभक्ति यांच्यासंबंधाचाच क्रमानें विचार करूं.

मराठींत व इतर भाषांतहि शब्दांवरच केव्हां सकारण पण केव्हां अकारण पुरुषत्व, स्त्रीत्व किंवा तद्भिन्नत्व यांचा आरोप करण्याचा प्रघात पडला आहे. मराठी भाषेचा तर हा एक विशेषच आहे. घोडा पुल्लिंगी शब्द, घोडी हा स्त्रीलिंगी शब्द, व घोडें हा नपुंसकलिंगी शब्द, हें साहजिकच आहे; परंतु दरवाजा, आंबा, सोटा, तबला, दगड हे शब्द पुल्लिंगी कां ? चिंच, काठी, सतार, वीट, हे शब्द स्त्रीलिंगी कां ? घर, गांव, फूल हे शब्द नपुंसकलिंगी कां ? ह्यांची कांहींच उपपत्ति सांगतां येत नाहीं; तरी पण त्यासंबंधानें कांहीं कल्पना येण्यापुरती माहिती येथें देणें अवश्य आहे.

शब्दावरून त्याच्या ठिकाणच्या वास्तविक किंवा काल्पनिक पुरुषत्वाचा, स्त्रीत्वाचा किंवा त्याशिवाय निराळ्या प्रकारचा जो बोध होतो, त्यास **लिंग** असें म्हणतात. उदा०—**घोडा** ह्या शब्दाचें पुरुषत्व त्याच्या अर्थाच्या दृष्टीनें वास्तविक आहे; **गाय** ह्या शब्दाचें स्त्रीत्वहि त्या शब्दाच्या अर्थानें वास्तविक आहे; पण **दरवाजा** ह्या शब्दाचें पुंस्त्व त्याच्या अर्थाच्या दृष्टीनें वास्तविक नसून काल्पनिक आहे.

ज्या शब्दांवरून त्यांच्या ठिकाणच्या वास्तविक किंवा काल्पनिक पुरुषत्वाचा बोध होतो, त्यास **पुल्लिंगी** शब्द म्हणतात. उदा०—रामा, गोविंदा, घोडा, बैल, सूर्य, डोळा, रस्ता, खांब.

ज्या शब्दांवरून त्यांच्या ठिकाणच्या वास्तविक किंवा काल्पनिक स्त्रीत्वाचा बोध होतो, त्यांस **स्त्रीलिंगी** शब्द म्हणतात. उदा०—यमू, मथू, घोडी, गाय, चिमणी, विमल, काठी, नदी.

ज्या शब्दांवरून त्यांच्या ठिकाणचें वास्तविक किंवा काल्पनिक पुरुषत्व अथवा स्त्रीत्व ह्यांपेक्षां निराळ्या प्रकारचा बोध होतो, त्या शब्दांस **नपुंसकलिंगी** शब्द म्हणतात. उदा०—मूल, घोडें, बकरें, झाड, शहर, फूल, रान.

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

मराठींत पुल्लिंगी शब्दाचें स्त्रीलिंगी रूप कसें होते यासंबंधाचे निरपवादक नियम नाहीतच म्हटल्यास हरकत नाहीं. कोणीं अर्थावरून ह्यासंबंधाचें नियम बसविण्याचा प्रयत्न केला आहे. (आड व विहीर, रस्ता व सडक.) पण ह्यांच साधारणपणें अर्थ एकच असले तरी त्यांचीं लिंगे एक नाहीत. तसेंच देह–तनु–शरीर, देव-देवता–दैवत, ग्रंथ–पोथी–पुस्तक, ह्यांचेहि अर्थ बव्हंशानें एकच अस तरी त्यांची लिंगे भिन्न आहेत. मोठा पदार्थ तो पुल्लिंगी, लहान तो स्त्रीलिंग (लोटा–लोटी, गोटा–गोटी). ह्याप्रमाणें मानिल्यास दिवा–मशाल, ओढा–नदी दोरा–दोरी, इ० ठिकाणीं अगदीं विरुद्ध प्रकार दिसून येतो.

त्यांतल्यात्यांत लोकव्यवहाराच्या दृष्टीनें कांहीं नियम सापडतात, ह्यांपैकीं कांहींचें स्वरूपावलोकन येथें करूं.

(१) मराठीत ' आ '-कारान्त पुल्लिंगी प्राणिवाचक नामांचें स्त्रीलिंगी रूप ' ई '– कारान्त असतें, व नपुंसकलिंगी रूप ' एं '– कारान्त असतें. उदा० —

पु०	स्त्री०	न०	पु०	स्त्री	न०
घोडा	घोडी	घोडे	कुत्रा	कुत्री	कुत्रें
बकरा	बकरी	बकरें	पोरगा	पोरगी	पोरगें
मुलगा	मुलगी	मुलगे	कोल्हा	कोल्ही	कोल्हें

यांतील नपुंसकलिंगी शब्द क्षुद्रत्वदर्शक किंवा पुरुष की स्त्री हे नक्की माहीत नसल्यामुळें तद्भिन्नतादर्शक अशा अर्थाचे असतात.

टीप—कांहीं आ–कारान्त प्राणिवाचक शब्दांचे वरीलप्रमाणें स्त्रीलिंगी रूप होते, पण नपुंसकलिंगी रूप होतच नाहीं. उदा०–काका–काकी, मामा–मामी, आजा–आजी, चुलता–चुलती.

(२) कांहीं प्राणिवाचक पुल्लिंगी नामाचें स्त्रीलिंगी रूप ' ईण ' हा प्रत्यय लागून होतें. उदा०—

पु०	स्त्री०	पु०	स्त्री०	पु०	स्त्री०
वाघ	वाघीण	सिंह	सिंहीण	शिक्षक	शिक्षकीण
सुतार	सुतारीण	माळी	माळीण	दातार	दातारीण
सोनार	सोनारीण	गवळी	गवळीण	व्याही	विहीण

(३) कांहीं ' अ '–कारान्त संस्कृत व मराठी प्राणिवाचक पुल्लिंगी नामांचे स्त्रीलिंगी रूप ' ई '–कारान्त होतें. उदा०—

गोप	गोपी	सिंह	सिंही	हरीण	हरिणी	गाढव	गाढवी
दास	दासी	हंस	हंसी	उंदीर	उंदरी	बेडूक	बेडकी
तरुण	तरुणी	मृग	मृगी	मगर	मगरी	वानर	वानरी

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

(४) कांहीं ‘ आ ’-कारान्त पुल्लिंगी पदार्थवाचक शब्दांचें लघुत्वार्थी ‘ ई ’ प्रत्यय लागून स्त्रीलिंगी रूप होतें. उदा०—

आरसा	आरशी	कुरकुला	कुरकुली	दांडा	दांडी
खळगा	खळगी	सुपला	सुपली	लोटा	लोटी
खडा	खडी	भाकरा	भांकरी	पळा	पळी

(५) व्यंजनान्त कांहीं संस्कृत पुल्लिंगी नामांचेंहि स्त्रीलिंगी रूप ‘ ई ’ प्रत्यय लागून होतें. उदा०—

(भगवान्) भगवत्	भगवती	(राजा) राजन्	राज्ञी	धनिन्	धनिनी
(श्रीमान्) श्रीमत्	श्रीमती	(युवा) युवन्	युवती	विद्वस्	विदुषी

(६) संस्कृत ‘ ऋ ’-कारान्त शब्दांची पुल्लिंगी व स्त्रीलिंगी रूपें खालील-प्रमाणें होतात—

कर्तृ—कर्ता	कर्त्री	ग्रंथकर्ता	ग्रंथकर्त्री
दातृ—दाता	दात्री	जनयिता	जनयित्री
धातृ—धाता	धात्री	कवयिता	कवयित्री

(७) कांहीं संस्कृत व मराठीं पुल्लिंगी शब्दांचें स्त्रीलिंगी रूप स्वतंत्र प्रकारेंच होतें. उदा०—

पुरुष	स्त्री	विधुर	विधवा	नवरा	बायको	बैल	गाय
वर	वधू	राजा	राणी	बोका	भाटी	रेडा	म्हैस
पुत्र	कन्या	बाप	आई	बोकड	शेळी	मोर	लांडोर
पिता	माता	दीर	जाऊ	उंट	सांडणी	वाघ्या	मुरळी

आतां मराठीच्या लिंग-निर्बंधासंबंधानें असणाऱ्या कांहीं किरकोळ गोष्टी येथें देतों.

(१) कांहीं शब्दांचीं लिंगें दोन किंवा तीन प्रकारचींहि आढळतात. उदा०—

संस्कृत	मराठी	मराठी
संधि (पु० स्त्री०)	वेळ (पु० स्त्री०)	दुकान (स्त्री० न०)
नेत्र (न० पु०)	मूल (पु० स्त्री० न०)	तारा (पु० स्त्री०)
वीणा (पु० स्त्री०)	मध (पु० स्त्री०)	हरीण (पु० न०)
व्याधि (पु० स्त्री०)	पोर (पु० स्त्री० न०)	जिन्नस (पु० स्त्री०)
जन्म (न० पु०)	तंबाखू (पु० स्त्री०)	* मजा (पु० स्त्री०)

* ‘ कच-चूर्ण प्राशितां मजा आला ’ ह्याप्रमाणें खाडिलकरांनीं हा शब्द पुल्लिंगी वापरला आहे. आणखी क्वचित् वापरला असेल, पण तो सार्वत्रिक नाहीं.

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

(२) कांहीं संस्कृत-शब्दांचें संस्कृतांत निराळें व मराठींत निराळें लिंग मानितात. उदा०—

संस्कृत	मराठी	संस्कृत	मराठी	संस्कृत	मराठी
वस्तु–न०	स्त्री०	खड्ग–पु०	न०	अश्रु–न०	पु०
स्वप्न–न०	पु०	शपथ–पु०	स्त्री०	जन्म–न०	पु०
राशि–पु०	स्त्री०	मध्याह्न–पु०	स्त्री०	मित्र–न०	पु०

ह्यांतील कांहीं शब्द शास्त्री, पंडित, यांच्या भाषणांत किंवा संस्कृतप्रचुर काव्यांत मूळ संस्कृतांतील लिंगाप्रमाणेंच योजिलेले आढळतात. उदा०—

१. ‘ कृष्णासि वस्तु संप्रति किमपि न द्यावें तुम्हीं अहो तात ’ ॥

२. ‘ कोणी म्हणती मूढा **हा स्वप्न** स्पष्ट कां खरा **गमला** ’ ॥

३. ‘ **माझा शपथ** तुज असें जें सत्ये, सत्य तेंचि सांग मला ’ ॥

४. ‘ संपन्न **मित्र असतें** तरि येतें संकटांत कामातें ’ ॥

५. ‘ पावे सुखें सुखहि **तें मित्र** असें म्हणति सर्वहि ज्ञानी ’ ॥

६. ‘ **नेत्रें** असोनि उघडीं तिमिरीं स्व–परासि वीर नोळखिती ’ ॥

७. ‘ तद्यश नसे परिशिलें सांग सख्या तूं तदीय **महिम्यातें** ’ ॥

(मोरोपंत)

८. ‘ जो न गाय **हरिचे महिमेला** । तो असे जितचि या महिं मेला’ ॥

(वामन).

(३) पुढील शब्द मराठींत स्त्रीवाचक असून पुल्लिंगी आहेत—दार, सखीजन, कबिला; ‘ **दार** ’ हा शब्द संस्कृतात पुल्लिंगी बहुवचनी आहे. क्वचित मोरोपंतांच्या कवितेंत तो तसाच आढळतो. उदा०—“ आमंत्रुनि सत्येनें सर्व श्रीकृष्ण–**दार** जेवविले.” तथापि मराठींत हा शब्द ‘ **दारा** ’ असा होऊन त्याला मराठीचेंच स्त्रीलिंग प्राप्त झालें आहे.उदा०—“नोवरी हे मज होय कशी **दारा** । करूं लागे नळ भूप या विचारा ॥ ” (र० पं०) क्वचित् ‘ **दार** ’ हा शब्द नपुंसकलिंगीहि आढळतो. उदा०—“ छळिलें दशाननें परि झालें प्रभु–**दार** काय कातर **तें** ? ” (मोरो०); पण हें एकच उदाहरण आहे.

पुढील शब्द स्त्रीवाचक असून, मराठींत नपुंसकलिंगी आहेत—कलत्र, कुटुंब, वक्कल, बटकूर, रांडरूं.

वचन

शब्दावरून वस्तु एक आहे कीं अनेक आहेत, याचा जो बोध होतो त्यास **वचन** असें म्हणतात.

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

वचनें दोन आहेत; एकवचन व अनेकवचन. उदा०—मुलगा, डोळा, गाय, वासरूं हे एकवचनी शब्द; आणि मुलगे, डोळे, गाई, वासरें, हे अनेकवचनी शब्द.

पुल्लिंगी शब्द

(१) मराठींत 'आ'–कारान्त पुल्लिंगी नामाचें अनेकवचन 'ए' कारान्त होतें. उदा०—

ए० व०	अ० व०	ए० व०	अ० व०	ए० व०	ए० व०
पिता	पिते	कोल्हा	कोल्हे	कुत्रा	कुत्रे
भ्राता	भ्राते	लांडगा	लांडगे	आंबा	आंबे
आत्मा	आत्मे	घोडा	घोडे	रस्ता	रस्ते

काका, मामा, दादा, इ० आ–कारान्त पुल्लिंगी शब्द बहुमानार्थी अनेकवचनी अविकृतच असतात. उदा०—काका गेले, दादा काल आले, इ०.

[तथापि ह्या शब्दांचा उपयोग अधिक अनादर दाखविण्यासाठीं करावयाचा असतां त्यांचें वरीलप्रमाणें 'ए' कारान्त अनेकवचन होतें. उदा०—तुमचे–बाप–दादे कधीं घोड्यावर बसले होते का ? हे कोण काके, मामे, घरांत हिंडती रिकामे इ०

(२) आ–कारान्ताशिवाय सर्व पुल्लिंगी शब्दांचीं एकवचनी व अनेकवचनी रूपें सारखींच असतात. उदा०—

	ए० व०			अ० व०		
अकारान्त						
(सं०) देव	मनुंष्य,	स्तंभ		देव,	मनुष्य,	स्तंभ
(म०) खांब,	वाघ,	सुतार		खांब,	वाघ,	सुतार
उंदीर,	दगड,	गज		उंदीर,	दगड	गज
इ–कारान्त						
(सं०) हरि,	कवि,	अग्नि		हरि,	कवि,	अग्नि
(") रवि,	शशि,	यति		रवि,	शशि,	यति
ई–कारान्त						
(सं०) करी,	पक्षी,	केसरी		करी,	पक्षी,	केसरी
(म०) न्हावी,	तेली,	कोळी		न्हावी,	तेली,	कोळी
(") माळी,	कोष्टी,	धोबी		माळी,	कोष्टी,	धोबी
उ–कारान्त						
(सं०) हेतु,	भानु,	शत्रु		हेतु,	भानु,	शत्रु
(") गुरु,	रिपु,	बटु,		गुरु,	रिपु,	बटु

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

ऊ-कारान्त

(म०) पेरू, लाडू, गहूं	पेरू, लाडू, गहूं
(,,) गड्डू	गड्डू

ओ-कारान्त

(म०) टाहो, लाहो, डोहो	टाहो, लाहो, डोहो
(,,) खोखो, पो (पो+त्रारा)	खोखो पो
(इं०) फोनो, फोटो	फोनो फोटो

टीप--मराठींत इ, उ, ए, ऐ, व औ या अन्तांचे पुल्लिंगी शब्दच नाहींत.

स्त्रीलिंगी शब्द

(१) आ-कारान्त, आणि ऱ्हस्व किंवा दीर्घ इ-कारान्त व उ-कारान्त संस्कृत तत्सम स्त्रीलिंगी शब्दांचें एकवचन व अनेकवचन हीं सारखीच असतात.

आ-कारान्त

विद्या, आशा, गंगा	विद्या, आशा, गंगा
आज्ञा, निंदा, भाषा	आज्ञा, निंदा, भाषा
कन्या, शाला, शिला	कन्या, शाला, शिला

इ-कारान्त

गति, मति, प्राप्ति	गति, मति, प्राप्ति
नीति, रीति, भीति	नीति, रीति भीति

ई-कारान्त

नारी, गोपि, देवी	नारी, गोपी, देवी
व्याघ्री, सिंही, दासी	व्याघ्री, सिंही, दासी
कुमारी, सुवासिनी	कुमारी, सुवासिनी

उ-कारान्त

धेनु, रज्जु	धेनु, रज्जु

ऊ-कारान्त

वधु भ्रू, श्वश्रू	वधू, भ्रू श्वश्रू

(२) अ-कारान्त स्त्रीलिंगी नामाचें केव्हां आ-कारान्त, केव्हां ई-कारान्त व केव्हां ह्या दोन्ही प्रकारांनीं अनेकवचन होतें. उदा०—

आ-कारान्त

आत, वेळ, सून	आता (त्या), वेळा, सुना
माळ, शिंप, गार	माळा, शिंपा, गारा
जीभ, वीट, शीळ	जिभा, विटा, शिळा
लवंग, काच, चूक	लवंगा, काचा, चुका

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

ई–कारान्त

भिंत,	केळ,	बोर	भिंती,	केळी,	बोरी
जात,	गत,	रीत	जाती,	गती,	रीती
पोफळ,	जास्वंद		पोफळी,	जास्वंदी,	
वाघीण,	कोळीण		वाघिणी,	कोळिणी	

आ–कारान्त व ईकारान्त

वागणूक,	जाचणूक	वागणूकी–का,	जाचणूकी–का
करमणूक,	तरवार	करमणूकी–का,	तरवारी–रा
परात,	मशाल	पराती–ता,	मशाली–ला

(३) **ई**–कारान्त व **ऊ**–कारान्त मराठी स्त्रीलिंगी नामांची अनेकवचनें अनुक्रमें **या**–कारान्त व **वा**–कारान्त होतात. उदा०––

या–कारान्त

नदी,	काठी	आजी	नद्या,	काठ्या,	आज्या
भाकरी,	धाबळी		भाकऱ्या (री),	धाबळ्या	
लेखणी,	चुलती		लेखण्या,	चुलत्या	

वा–कारान्त

सासू,	पिसू,	टाळू,	सासवा,	पिसवा,	टाळ्या
जळू,	बाजू,	जाऊ,	जळवा,	बाजवा,	जावा

टीप—आते, पै व बायको एवढेच स्त्रीलिंगी शब्द मराठींत ए, ऐ, व ओ–कारान्त आहेत, त्यांचीं अनेकवचनें आता (त्या), पया वबायका अशीं होतात.

नपुसकलिंगी शब्द

(१) **ऱ्हस्व 'इ'** कारान्त व **'उ'**–कारान्त जे संस्कृत तत्सम नपुंसकलिंगी शब्द मराठींत येतात, त्यांचें एकवचन व अनेकवचन सारखेंच असतें. उदा०—

अस्थि,	वारि,	अस्थि,	वारि
मधु,	वपु	मधु,	वपु

(२) **' अ '**–कारान्त व **' ऊं '**–कारान्त नपुंसकलिंगी मराठी शब्दांचें अनेकवचनी रूप **' एं '**–कारान्त होतें. उदा०—

घर,	दार;	घरें,	दारें	गुरूं,	वासरूं;	गुरें	वासरें
शेत,	भात;	शेतें,	भातें	पाखरूं,	लिंबू;	पाखरें,	लिंबें
सूप,	फूल;	सुपें,	फुलें	तट्टूं,	रेडकूं	तट्टें,	रेडकें

कांहीं ठिकाणीं, **' ई '**–कारान्त व **' ऊ '** कारान्त नपुंसकलिंगी शब्दांच

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

अनेकवचन ‘ एं ’–कारान्तच होतें, पण ‘ ई ’–कार व ‘ ऊ ’–कार यांस अनुक्रमें विकल्पानें ‘ य् ’ व व् ’ हे आदेश होतात. उदा०––

मोतीं, कैंत्ररीं, मिरीं	मोत्यें (तें), कैंब्ऱ्यें (रें), मिऱ्यें (रें)
तारूं, असूं, गळूं	तारवें, असवें, गळवें

(३) ‘ एं ’–कारान्त नपुंसकलिंगी शब्दांचें अनेकवचनी रूप ‘ ईं ’ कारान्त होतें. उदा०––

केळें, तळें, घोसाळें, रताळें	केळीं, तळीं, घोसाळीं, रताळीं
मडकें, कुत्रें, देणें, खाणें	मडकीं, कुत्रीं, देणीं, खाणीं

आ–कारान्त, ऋ–कारान्त, ऐ–कारान्त व ओ–कारान्त नपुंसकलिंगी शब्द मराठींत नाहींत.

पाणी, लोणी, गुळवणी, आंबवणी, ताकवणी या शब्दांचें मराठींत अनेकवचन होत नाहीं.

वचनासंबंधानें आणखी कांहीं गोष्टी

(१) विशेषनामांचें अनेकवचन होत नाहीं. पण त्यांचा जेव्हां सामान्यनामाप्रमाणें उपयोग होतो, तेव्हां मात्र त्यांचें अनेकवचन होतें. उदा०––यंदा श्रावणांत पांच **सोमवार** आले आहेत; गुरूला चार चंद्र आहेत.

(२) राव, रावजी, पंत, आचार्य, शास्त्री, बुवा, भटजी, शेटजी, भाऊ, आप्पा, दादा, नाना, साहेब, बाई, ताई, अक्का, माई, इ० शब्द मूळ नांवास जोडून त्यांचीं आदरार्थी अनेकवचनी रूपें करितात. उदा०––त्रिंबकराव पेठे, मोरोपंत पिंगळे, शंकराचार्य, वाईकर भटजी, ढोलेबुवा, परशुरामभाऊ पटवर्धन, रामशास्त्री प्रभुणे, चिमणाजी आप्पा, ताराबाई, चिमूताई, वारणाअक्का.

क्वचित् अतिपरिचयाच्या किंवा वयानें, गुणांनीं आपल्यापेक्षां कमी दर्जाच्या माणसांबद्दल वरील रूपांचा एकवचनीहि उपयोग करितात. उदा०––**दामुअण्णा** आला वाटतें ! **दाजीबा**, हें धोतर धुऊन आणा बरें.

(३) पदार्थाचा अतिशयितपणा दाखवावयाचा असतां केव्हां केव्हां एकवचनी शब्दांचाहि उपयोग करितात. उदा०––चिकणमामाजवळ फार **पैसा** आहे. आज बाजारांत खूप **जनावर** आलें आहे. गांवच्या जत्रेंत यंदा किती **माणूस** लोटलें होतें ! गुदस्तां **तांदूळ** खूप पिकला होता.

(४) मराठींत कांहीं नामें बहुधा अनेकवचनीच येतात. उदा०––त्याच्या **मुसक्या** बांधा, मधूला **कांजिण्या** आल्या. याशिवाय आटयापाटया, खडावा, मिटक्या, आळेपिळे, हाल, क्लेश, शहारे, डोहाळे, देवी, वर्न्से.

(यांपैकीं कांहींचा क्वचित् एकवचनीहि उपयोग होतो.)

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

विभक्ति

नामाचा क्रियापदाशीं किंवा वाक्यांतील इतर शब्दांशीं असलेला संबंध दाखविण्यासाठीं त्यांचीं जीं निरनिराळीं रूपें होतात, त्यांस **विभक्ति** असें म्हणतात. उदा०--

'शिक्षकानें हा धडा फळयावर खडूनें लिहून ठेविला.' ह्या वाक्यांत **शिक्षकानें** व **खडूनें** ह्या शब्दांचा लिहून ठेविला ह्या क्रियापदाशीं कर्ता व साधन ह्या नात्यांनीं जो संबंध आहे, तो कळत आहे; म्हणून तीं शिक्षक व खडू या शब्दांचीं विभक्त्यन्त रूपें आहेत. तसेंच 'त्याचा हात दुखत आहे' ह्या वाक्यांत **त्याचा** ह्या शब्दाचा हात ह्या शब्दांशीं जो अवयव-संबंध आहे, तो कळत आहे; म्हणून तो ह्या शब्दाचें त्याचा हें विभक्त्यन्त रूप आहे. 'जो एका डोळयानें आंधळा आहे, त्याला बोलाव.' ह्या वाक्यांत **डोळयानें** ह्या शब्दाचा आंधळा ह्या शब्दाशीं न्यूनत्व ह्या नात्यानें असलेला संबंध त्या शब्दाच्या रूपावरून कळत आहे, म्हणून **डोळयानें** हें विभक्त्यन्त रूप आहे. नामाचें मूळ रूप व बदललेलें रूप ह्या दोहोंचाहि वाक्यांतील इतर शब्दांशीं संबंध असतो. केव्हां नामाचा क्रियेशीं संबंध असतो. तर केव्हां इतर शब्दांशीं असतो. अशा प्रकारें हे संबंध दाखविण्यासाठीं एकाच नामाचीं वेगवेगळीं **आठ** प्रकारचीं रूपें झालेलीं दिसून येतात.

(विभक्ति = वि + भज् + ति = वेगळीं केलेली, असा अर्थ आहे.)

नामाचा वाक्यांतील दुसऱ्या शब्दांशीं संबंध दाखविण्यासाठीं एकेकाच प्रकारचा अर्थ दर्शविणारीं अक्षरें त्या नामास जोडून त्यांचा एक गट तयार होतो; ह्या अक्षरास **विभक्ति-प्रत्यक्ष** असें म्हणतात.हे गट पुढीलप्रमाणें आहेत--त्यांस पहिला गट, दुसरा गट असें न म्हणतां, **प्रथमा, द्वितीया, तृतीया, चतुर्थी, पंचमी, षष्ठी, सप्तमी** व **संबोधन** विभक्ति असें म्हणतात.

विभक्ति	एकवचनी प्रत्यय	अनेकवचनी प्रत्यय
प्रथमा	(शब्दाचें मूळ रूप)	(शब्दाचें मूळ रूप)
द्वितीया	स, ला, तें	स, ला, ना तें
तृतीया	नें, एं, शीं	नीं, ईं, हीं, शीं
चतुर्थी	स, ला, तें	स, ला, ना, तें
पंचमी	ऊन, हून, (ँतून)	ऊन, हून
षष्ठी	चा (ची, चें)	चा (ची, चें)
सप्तमी	ई, आं, आंत	ई, आं, आंत
संबोधन	शब्दांचें ए० वचनी सामान्यरूप) नो	

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

[प्रथमा विभक्त्यन्त शब्द जितक्या अन्तांचे असतील, तेवढ्या अन्तांचीं मूळ रूपें होतील, म्हणून प्रथमा विभक्तीचे ठराविक प्रत्यय एकच देतां येत नाहींत.

द्वितीया व चतुर्थी ह्यांचे प्रत्यय एकच आहेत, त्यांबद्दल विशेष विवेचन पुढें केलें आहे.

सप्तमीनंतर आठव्या रूपास अष्टमी न म्हणतां संबोधन म्हटलें; याचें कारण इतर सर्व विभक्तींचा वाक्यांतील दुसऱ्या शब्दांशी संबंध असतो, तसा ह्या विभक्तीचा नसतो. शिवाय 'हांक मारणें' ह्या एकाच अर्थानें ह्या विभक्तीचा उपयोग होतो, म्हणून तिला **संबोधन** असें इतरांपेक्षां निराळे नांव दिलें आहे.]

(–ँ तून) हा विचित्र प्रत्यय कोणी मानितात; पण घरांतून (घर + आंतून), मनांतून (मन + आंतून) पृ. ६० येथें पंचमी नसून 'आंतून' हें शब्दयोगी अव्यय आहे.

आतां एक नाम सर्व विभक्तींत चालवून दाखवितों.

विभक्ति	एकवचन	अनेकवचन
प्रथमा	देव	देव
द्वितीया	देवास, देवाला, (देवातें)	देवांस, देवांला, देवांना, (देवांतें)
तृतीया	देवानें, (देवें), देवाशीं,	देवांनीं, (देवीं) देवांहीं, (देवांशीं)
चतुर्थी	देवास, देवाला, (देवातें)	देवांस, देवांला, देवांना, (देवांतें)
पंचमी	देवाहून	देवांहून
षष्ठी	देवाचा, देवाची, देवाचें	देवांचा, देवांची, देवांचें
सप्तमी	देवांत, (देवीं)	देवांत, (देवीं)
संबोधन	देवा,	देवांनो.

टीप––कंसांत दिलेली रूपें विशेषतः पद्यांत येतात.

सामान्यरूप

टीप—प्रथमेशिवाय इतर विभक्तींचें प्रत्यय लागण्यापूर्वी मूळ शब्दांचें बहुतेक वेळां सर्वसामान्य असें एक निराळेंच रूप तयार होतें; आणि मग त्यापुढें विभक्तीचे प्रत्यय लागतात. शब्दाच्या या रूपास **सामान्यरूप** असें म्हणतात.

खांब–खांबास, खांबानें, खांबाला, खांबाहून, खांबाचा, खांबात, खांबा,
गाय–गाईस, गाईनें, गाईला, गाईहून, गाईचा, गाईत, गाई,
गुरु–गुरूस, गुरूनें, गुरूला, गुरूहून, गुरूचा, गुरूंत, गुरू,
सून–सुनेस, सुनेनें, सुनेला, सुनेहून, सुनेचा, सुनेत, सुने,
बायको-बायकोस, बायकोनें, बायकोला, बायकोहून, बायकोचा, बायकोंत, बायको,
घोडा–घोड्यास, घोड्यानें, घोड्याला, घोड्याहून, घोड्याचा, घोड्यांत, घोड्या,
तारूं–तारवास, तारवानें, तारवाला, तारवाहून, तारवाचा, तारवांत, तारवा,

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

या ठिकाणीं खांब याचें **खांबा**, गाय याचें **गाई**, गुरु याचें गुरू, सून याचें **सुने**, बायको याचें **बायको**, घोडा याचें **घोड्या**, व तारूं याचें **तारवा** अशीं प्रत्येक विभक्तीच्या प्रत्ययांपूर्वी मूळ शब्दाची जीं साधारण रूपें झालेलीं आहेत, तीं **सामान्यरूपें** होत.

शब्दांची सामान्यरूपें वर दाखविल्याप्रमाणें **आ**–कारान्त, **ई**–कारान्त, **ऊ** – कारान्त, **ए**–कारान्त, **ओ**–कारान्त, **या**–कारान्त व **वा**–कारान्त, इतक्या प्रकारचीं आढळतात.

केव्हां केव्हां एकवचनी सामान्यरूप निराळें व अनेकवचनी सामान्यरूप निराळें होतें. अनेकवचनी सामान्यरूपावर नेहमीं अनुस्वार असतो. खालीं ह्या सर्व प्रकारांत येणारे आणखी शब्द दिलें आहेत.

आ–कारान्त सामान्यरूप

(पु०) खांब, वाघ, सुतार
काका, मामा दादा

(न०) घर, दार, शेत,
वासरूं, पांखरूं, कोकरूं

ऊ–कारान्त सामान्यरूप

(पु०) गुरु, यदु, पंडु
मोरू विठू सदू

(स्त्री०) काकू, आऊ, माऊ
भू, भ्रू, वधू

(न०) वस्तु, वपु

या–कारान्त सामान्यरूप

(पु०) घोडा, कुत्रा, लांडगा
माळी, कोळी, तेली

(स्त्री०) स्त्री (स्त्रीनें, स्त्रियेनें), स्त्रियांस
स्त्री (स्त्रीस, स्त्रियेला, स्त्रियांस)

(न०) पाणी, लोणी
तळें, घोसाळें, रताळें

ई–कारान्त सामान्यरूप

(पु०) कवि, रवि, अग्नि

(स्त्री०) भिंत, वेळ, रीत
भक्ति, युक्ति, बुद्धि
गोपी, नारी, देवी

(न०) अस्थि, वारि

ओ–कारान्त सामान्यरूप

(पु०) टाहो, लाहो, डोहो
कोको, फोनो फोटो

(स्त्री०) बायको (या शब्दाचें अनेकवचनी सामान्यरूप **आ–कारान्त** होतें.)

वा–कारान्त सामान्यरूप

(पु०) भाऊ, लाडू, विंचू

(स्त्री०) सासू (सासूनें, सासवेनें)
जळू (जळूला, जळवेला)
टाळू (टाळूस, टाळवेला)

(न०) तारूं, गळूं, कुंकूं

एकवचनी निराळे व अनेकवचनी निराळें सामान्यरूप—

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

मूळ शब्द	एकवचन	अनेकवचन
आत, वेळ	आतेस, वेळेस	आतांस, वेळांस
चिंच, गुंज	चिंचेस, गुंजेस	चिंचांस, गुंजांस
वागणूक	वागणुकीस–केस	वागणुकींस–कांस
ढाल	ढालीस–ढालेस	ढालींस–ढालांस
मजा, जागा	मजेंत, जागेंत	मजांत, जागांत
बायको	बायकोस	बायकांस
बी, स्त्री	बियेनें, स्त्रियेनें	बियांना, स्त्रियांना
काठी, नदी,	काठीस, नदीस	काठ्यांस नद्यांस,
सासू, जाऊ	सासवेस, जावेस	सासवांस, जावांस

सामान्यरूप न होणारे शब्द—(१) 'क'ला काना दे, **ब**नें मला २० रुपये दिले, इ० तसेंच (२) रूढ न झालेले परभाषेंतील शब्द, **गव्हर्नरला** दहा हजार रुपये पगार मिळतो, **मॅकमिलनचें** भांडवल पुष्कळ आहे, **नेपोलिअननें** इंग्लंडवर स्वारी केली.

(३) **ई**–कारान्त व **ऊ**कारान्त शब्द विभक्तिप्रत्यय लावण्यापूर्वी तसेच राहिलेले दिसतात, तेंच त्यांचें सामान्यरूप होय. उदा॰—**प्रतिवादीला** नोटीस पोंचली; **नदीला** दोन कांठ असतात; **ऊला** एक टू झाली; **गुरूला** चार चंद्र आहेत.

विभक्ति–विशेष

[अ] (१) प्रथमा विभक्तीला स्वतंत्र प्रत्यय नसतात. शब्दांचें मूळ रूप तीच प्रथमा.

(२) **द्वितीया** व **चतुर्थी** ह्या विभक्तींचे प्रत्यय एकच आहेत. द्वितीया संस्कृत–प्राकृत-द्वारा मराठींत आली नसल्यामुळें ती अजिबात गाळून टाकावी असें कोणी म्हणतात; परंतु तसें करण्याकडे हल्लींची प्रवृत्ति नाहीं. जेव्हां स-ला-तें हें प्रत्यय लागलेला शब्द वाक्यांत कर्म असेल तेव्हां त्याची द्वितीया समजावी, व इतर वेळीं चतुर्थी समजावी, अशी रूढि पडली आहे. उदा॰—गोविंदा **गाईला–स** बांधितो; सुज्ञें **सत्यातें जोडावें** (द्वितीया). **मला** जाववतें; **पायाला** कांटे बोचले; मी **लग्नाला** जातों (चतुर्थी).

(३) **तृतीयेचे ' एं ', ' ई ', ' हीं '** हे प्रत्यय विशेषतः पद्यांत आढळतात. उदा॰—भाच्याचा वध इच्छिला कुमतिनें **कंसें प्रयासें** महा; फडफड **निजपक्षीं** दाविलें कीं उडाया; गर्वोद्धतांसहि **जिहीं** मदहीन केलें.

(४) 'गोविंदानें **कृष्णाला** वैदूल दिले ', या वाक्यांत वैदूल हा शब्द कर्म असून, शिवाय कृष्णाला ह्या शब्दावरहि क्रिया घडत आहे. अशा ठिकाणीं अप्राणिवाचक

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

शब्दाप्रमाणें क्रियापद बदलत असल्यामुळें त्या शब्दाला प्रत्यक्ष कर्म असें म्हणतात, आणि प्राणिवाचक शब्दांची **चतुर्थी** विभक्ति मानितात. आणखी उदा०— शिक्षकांनीं **विद्यार्थ्यांस** धडा शिकविला; मुलांनीं **बेडकांस** दगड मारिले.

(५) **पंचमीचा 'ऊन'** हा प्रत्यय करून, हातून, तोंडून, इ० अगदीं थोड्याच शब्दांस लागलेला आढळतो.

(६) **'षष्ठीचा'** 'चा' हा प्रत्यय लिंग–वचनांप्रमाणें बदलणारा आहे. इतर कोणत्याहि विभक्तीचे प्रत्यय ह्याप्रमाणें बदलत नाहींत. उदा०—**रामाचा** अंगरखा, **रामाची** टोपी, **रामाचें** धोतर, **रामाचे** अंगरखे, **रामाच्या** टोप्या, **रामाचीं** धोतरें.

[षष्ठीचे एकवचनी व अनेकवचनी प्रत्यय, आणि शब्दांचे एकवचन व अनेकवचन यांत यात घोटाळा होतां उपयोगी नाहीं. उदा०—**मुलाचा** बाप (मूल शब्दांचे ष०चें ए०व०)**मुलांचा** बाप(मूल शब्दांचें षष्ठीचे अ०व०),**मुलाचा** सोबती (मुलाचा ए० व०) **मुलाचे** सोबती (मुलाचे ए० व) याप्रमाणें षष्ठीच्या प्रत्ययांत पुढील शब्दामुळें बदल होत असला, तरी षष्ठीचे प्रत्यय ज्या शब्दाला लागतात त्याचें एकवचन व अनेकवचन हें त्या शब्दावरूनच ओळखलें पाहिजे.]

'चा' हा प्रत्यय पुढील संबंधीं शब्दांप्रमाणें बदलणारा असल्यामुळें तो प्रत्यय लागलेल्या शब्दाची षष्ठी विभक्ति न म्हणतां त्या शब्दाला विशेषणच म्हणावें, असें कांहीं लोकांचें मत आहे; परंतु **चा–ची–चें** प्रत्यय विभक्तीचे तसेच विशेषणांचे असल्यामुळें ही समजूत झाली असावी. हें मत सर्वस्वी बरोबर नाहीं. **दारचीं** फुलें, **घरची** भाजी, **शेवटचा** मुलगा, यांतील ठळक शब्द पुढील शब्दांचा गुण दाखवीत असल्यामुळें तें विशेषणें आहेत व तेथील प्रत्यय विशेषणाचे आहेत; परंतु **दाराची** कडी, **कोबीची** भाजी, **राजाचा** दरबार ,**राणीचें** जवाहीर, येथें ठळक शब्द कांहीं गुण दाखवीत नाहींत. त्या शब्दांचें इतर विभक्ति-प्रमाणें सामान्यरूपहि झालेलें आहे; म्हणून ह्या शब्दांची येथें षष्ठी विभक्ति आहे. (ह्या प्रत्ययाप्रमाणेंच **'ला'** प्रत्यय जसा चतुर्थीचा तसाच विशेषणाचाहि **आहे**. उदा०—**मधला** मुलगा, **पुढली** खुर्ची. इ० यांतील ठळक शब्द पुढील शब्दांचा गुण दाखवीत असल्यामुळें ते चतुर्थ्यन्त नसून विशेषणें आहेत). यावरून मराठींत षष्ठी विभक्ति अजिबात गाळून चालणार नाहीं, हें ध्यानांत येईलच.

(७) **सप्तमीचा 'ई'** हा प्रत्यय घरीं, दारीं अशा पुष्कळच ठिकाणीं आढळतो. **'आं'** हा प्रत्यय गद्यांत व पद्यांत थोडेच वेळां आढळतो. तो माझ्या **पायां** पडला, **गळां** तुळशीहार, **माथां** शोभे जटाभार, इ०. 'ँत'अशा प्रकारचा प्रत्यय दादोबांनीं दिला आहे, पण तो बरोबर नाहीं. (घर + आंत)=घरांत, (दार + आंत)=दारांत, (खिडकी + आंत)=खिडकींत, (माती+आंत)= मातींत; ह्याप्रमाणें पररूप व पूर्वरूप संधीनें 'आंत' हें शब्दयोगी अव्यय येथें सप्तमा-

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

करितां लागलेलें आहे, हें उघड आहे. ' आंत ' हें सप्तमीचें शब्दयोगी अव्यय असलें तरी सप्तमीच्या प्रत्ययाकरितां त्याचा बरेच वेळां उपयोग होत असल्यामुळें त्यास सप्तमीचा प्रत्ययच मानण्याची सध्यांची प्रवृत्ति आहे. उत्तरेंत, गंगेंत, धारेंत, दक्षिणेंत, भिंतींत अशा ठिकाणीं पूर्वरूप किंवा पररूप संधि नसला, तरी अनियमित संधि असें समजावें; पण ' ँ त असा विचित्र प्रत्यय मानण्याचें कांहीं कारण नाहीं.

संबोधनाचा वाक्यांतील इतर शब्दांशीं संबंध नसतो, म्हणून तिला **कारक विभक्ति** मानीत नाहींत.

टीप—कारक-विभक्ति म्हणजे क्रियेशीं ज्या विभक्तीचा संबंध असतो ती. क्रियेशिवाय अन्य शब्दांशीं जिचा संबंध असतो तिला **उपपद-विभक्ति** म्हणतात. विभक्त्यर्थ ह्या प्रकरणांत पुढें दिसून येईल कीं, एका द्वितीयेशिवाय दुसरी कोणतीहि विभक्ति निव्वळ कारक-विभक्तींत नाहीं. प्रथमा, तृतीया, चतुर्थी पंचमी, षष्ठी, सप्तमी ह्यांचा क्रियेशीं, तसाच वाक्यांतील इतर शब्दांशीं, संबंध असतो; म्हणून प्रत्येक विभक्तीचा ठराविक असा एकच कारक-संबंध नसून मराठींत प्रथमेपासून सप्तमीपर्यंतचा विभक्ति **कारक-विभक्ति** व **उपपद-विभक्तिहि** आहे.

[आ] विभक्ति-प्रत्ययामुळें नामादिकांचें सामान्यरूप होतें हें पूर्वी आलेंच आहे; त्याचप्रमाणें शब्दयोगी अव्ययामुळें व प्रथमेशिवाय अन्य विभक्तींत असलेल्या किंवा शब्दयोगी अव्ययान्त अशा पुढील शब्दामुळेंहि त्याच्या पूर्वीच्या शब्दाचें सामान्यरूप होतें.उदा०—विभक्तिप्रत्ययामुळें **देवा**-ला, **गाई**-नें, **लाडवां**-त; (२) शब्दयोगी अव्ययामुळें-**देवा**-पाशीं, **गाई**-करितां, **घोड्या**-मुळें;(३) पुढील संबंधी शब्दामुळें-ह्या मुलास, एका शहरांत, **चांगल्या** फुलाची.

विभक्तिप्रत्यय साक्षात् न लागतांहि केव्हां केव्हां (बहुधा कवितेंत) सामान्यरूप होतें, त्यास प्रत्ययाभावीं सामान्यरूप असें म्हणतात. उदा०-' **रामा** (ला) वन **भरता** (ला) सिंहासन देईन जाण तरीच खरी मी. '

[इ] विभक्ति म्हणजे काय, विभक्ति प्रत्ययावरून मानाव्या कीं अर्थावरून, विभक्ति मराठींत किती **मानाव्या**, द्वितीया व षष्ठी ह्यांपैकीं एक किंवा दोन्हीं विभक्ति गाळाव्या कीं ठेवाव्या, स-प्रत्यय द्वितीया व अ-प्रत्यय द्वितीया मानण्याची जरूरी आहे कीं काय हे प्रश्न विभक्तीच्या बाबतींत विचारार्ह आहेत. त्यांचें उत्तर वर आलेंच आहे; तथापि थोडी जास्त स्पष्टता करतों.

१. नामाचा क्रियापदाशीं व अन्य शब्दांशीं संबंध दाखविणारीं एकार्थक प्रत्ययांनीं युक्त अशीं जीं निरनिराळीं रूपें त्यांना **विभक्ति** म्हणतात. (विभक्ति फक्त एकाच अर्थानें व क्रियेशीं संबद्ध असतात, हें मत मराठींत ग्राह्य होणारें नाहीं; अन्य शब्दांशींहि त्यांचा संबंध असतो हें पूर्वी आलेंच आहे).

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

२. मराठींत विभक्ति प्रत्ययांवरून मानणें सोयीचें आहे. द्वितीया व चतुर्थी यांचे मराठींत एकच प्रत्यय असले तरी जेथें ते प्रत्यय असलेला शब्द वाक्यांत कर्म असेल, तेथें द्वितीया समजावी, अन्य ठिकाणीं चतुर्थी समजावी.

३. मराठींत नामाचा क्रियापदाशीं व अन्य शब्दांशीं संबंध दाखविणारे किंवा वाक्यांतील कोणत्याच शब्दांशीं संबंध नसणारे, पण एकार्थक प्रत्ययांनीं युक्त असे निरनिराळे संबोधनासह एकंदर आठ गट दिसून येत असल्यामुळें विभक्ति **आठ** मानाव्या.

४. प्रथमा व एकदम तृतीया विभक्ति मानण्यापेक्षां मधली द्वितीया विभक्ति न गाळणें सोयीस्कर आहे, तसेंच चतुर्थीचा कर्म हा अर्थ मानण्यापेक्षां पूर्वापार चालत आलेला द्वितीयेचा अर्थ कर्म म्हणणें जास्त योग्य होय; म्हणून रूढ असलेली द्वितीया अवश्य मानावी, ती गाळण्याचें कांहीं बलवत्तर कारण दिसत नाहीं. व्युत्पत्तीला व्याकरणांत उगीच महत्व देतां येत नाहीं.

५. षष्ठीचा विशेषाप्रमाणें उपयोग होतो असें नसून, **चा, ची, चे** हे विशेषणाचे निराळेच प्रत्यय आहेत, म्हणून षष्ठी ही स्वतंत्र विभक्ति मानणें अवश्य आहे.

६. स–प्रत्यय द्वितीया व अ–प्रत्यय द्वितीया असें मानण्याची मराठींत कांहीं जरूर नाहीं. (रामानें गाय बांधिली या वाक्यांत ‘ गाय ’ ही प्रथमा व रामा गाय बांधितो या वाक्यांत ‘ गाय ’ ही द्वितीया, असें म्हणणें प्रत्ययांवरून विभक्ति मानल्या म्हणजे विसंगत होतें, म्हणून त्या संज्ञा नकोत. दोन्हीं ठिकाणीं त्या प्रथमाच आहेत, व दोन्ही ठिकाणी त्यांचा अर्थ कर्म हा आहे.)

सर्वनामांचे विकार

नामाप्रमाणें सर्वनामांनाहि लिंग, वचन व विभक्ति हे विकार होतात.

(१) मी, तूं, तो, हा, जो, कोण, काय, आपण व स्वतः ह्या नऊ सर्वनामांपैकीं मी, तूं, कोण, काय, आपण व स्वतः ही तिन्ही लिंगी समान आहेत आणि तो, हा, जो यांची रूपें मात्र लिंगाप्रमाणें बदलणारीं आहेत, तीं अशीं— तो, ती, तें, हा, ही, हें, जो, जी, जें.

मी, तूं, तो, हा, जो हीं सर्वनामें वचनाप्रमाणें बदलणारी असून, कोण, काय, आपण, स्वतः हीं दोन्ही वचनीं समान आहेत.

ए० व०	अने० व.	ए० व०	अ. व०
मी	आम्ही	कोण	कोण
तूं	तुम्ही	काय	काय
तो, ती, तें	ते, त्या, तीं	आपण	आपण
हा, ही, हें	हे, ह्या, हीं	स्वतः	स्वतः
जो, जी, जें	जे, ज्या, जीं		

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

(३) सर्वनामें नामांप्रमाणेंच विभक्तीचे बाबतींत सर्वस्वीं चालत नाहींत, म्हणून त्यांच्या विभक्तींचीं रूपें येथें देतों.

टीप—सर्वनामें हीं कांहीं प्राणी किंवा वस्तु नव्हेत, म्हणून त्यांचे संबोधन -विभक्तीचें रूप तेवढें होत नाहीं. त्यांचीं बाकीचीं रूपें होतात.

मी

विभक्ति	ए० व०	अने० व०
प्रथमा	मी	आम्ही
द्वितीया	मला, मजला, मातें,	आम्हांस, आम्हांस, आम्हांतें
तृतीया	मीं, म्यां, मशीं, मजशीं	आम्ही, आम्हांशीं
चतुर्थी	मला, मजला, मातें	आम्हांस, आम्हांला, आम्हांतें
पंचमी	मजहून	आम्हांहून
षष्ठी	माझा, माझी, माझें	आमचा, आमची, आमचे
सप्तमी--		आम्हांत

तूं

प्रथमा	तूं	तुम्ही
द्वितीया	तुला, तुजला, तूतें	तुम्हांस, तुम्हांला, तुम्हांतें
तृतीया	तूं, त्वा, तुशीं, तुजशीं	तुम्हीं, तुम्हांशीं,
चतुर्थी	तुला, तुजला, तूंतें	तुम्हांस, तुम्हांला, तुम्हांतें
पंचमी	तुजहून	तुम्हांहून
षष्ठी	तुझा, तुझी, तुझें	तुमचा, तुमची, तुमचें
सप्तमी	(तूंत) [हें प्रत्यक्ष बोलण्यांत आढळत नाहीं].	तुम्हांत

मी ह्यांचीं माझ्यानें, माझ्याशीं, आमच्यानें, आमच्याशी हीं तृतीयेचीं रूपें; माझ्याहून, आमच्याहून हीं पंचमीचीं रूपें; आणि माझ्यांत, आमच्यांत, हीं सप्तमीचीं रूपें केव्हां केव्हां सांगतात. त्याचप्रमाणें तूं ह्यांचीं तुझ्यानें, तुझ्याशीं, तुमच्यानें, तुमच्याशीं हीं तृतीयेचीं रूपें; तुझ्याहून, तुमच्याहून हीं पंचमीचीं रूपें, आणि तुझ्यांत, तुमच्यांत हीं सप्तमीचीं रूपें केव्हां केव्हां सांगतात, पण तीं मूळ रूपें नसल्यामुळें वर दिलीं नाहींत. मूळ शब्द व प्रत्यय यांच्यामध्यें येथें आणखी एक अक्षर आलेलें आहे. अशा मध्येंच येणाऱ्या अक्षरास **विकरण** असें म्हणतात. म्हणून वरच्यासारखीं रूपें हीं शुद्ध विभक्त्यन्त नसून त्यांस अनुक्रमें सविकरणी तृतीया, सविकरणी पंचमी व सविकरणी सप्तमी असें म्हणतात.

मी, आम्ही, तुम्हीं व कोणी हे शब्द प्रथमान्त असतां त्यांवर अनुस्वार नसतो; तृतीयान्त असतां त्यांच्या शेवटच्या अक्षरांवर अनुस्वार असतो. उदा०—

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

मी काम करितों, **मीं** काम केलें; **आम्हीं** नमस्कार घालतों, **आम्हीं** नमस्कार घातलें; **तुम्हीं** रात्रीं काय खातां ? **तुम्हीं** काय खाल्लें ? **कोणी** अजून आले नाहींत, **कोणीं** माझ्याकडे येऊं नये.

आपण

हें सर्वनाम (आत्मवाचक नसेल तेव्हां) प्रथम पुरुषी व द्वितीय पुरुषी बहुमानार्थी, अनेकवचनीच येतें, एकवचनी येत नाहीं; हें मागें गेलेंच आहे. उदा०—- **आपण** (आम्ही) आज नाहीं बोवा तुम्हांला शिकविणार; **आपण** (तुम्ही) सुज्ञ आहां.

आत्मवाचक आपण हें मात्र तिन्हीं पुरुषी उभयवचनी येतें. त्याची विभक्त्यन्त रूपें–प्र०—आपण; **द्वि०** आपणांस, आपणांला; **तृ०**, आपण, आपणांशीं; **च०**–आपणांस, आपणांला; **पं०**–आपणांहून; **ष०**–आपला, आपली, आपलें; **स०** आपणांत; (यांतील अनेकवचनी सामान्यरूपांवर अनुस्वार असतो, एवढाच एकवचनी व अनेकवचनीं रूपांत फरक आहे).

टीप–आपण ह्या शब्दाचीं आपल्यास, आपल्यानें, आपल्याहून,आपल्यांत, अशीं सविकरणी विभक्त्यन्त रूपेंहि होतात.

स्वतः

याचीं एकवचनी व अनेकवचनी रूपें सारखींच असतात.

प्र०–स्वतः; **द्वि०**–स्वतः, स्वतःला; **तृ०**–स्वतः, स्वतःशीं; **च०**–स्वतःस, स्वतःला; **पं०**–स्वतःहून; **ष०**–स्वतःचा, स्वतःची, स्वतःचें; **स०**–स्वतांत.

तो, हा, जो

त्यांपैकीं **तो** ह्या एका सर्वनामाचीं रूपें देतों (**हा** व **जो** यांचीं रूपें **तो** ह्याप्रमाणें असल्यामुळें निराळीं देण्याचें कारण नाहीं).

		ए० व०	अ० व.
प्र०		तो, ती, तें	ते, त्या तीं
द्वि०	–पु० न०	त्यास–ला–तें	त्यांस–ला–ना–तें
	स्त्री०	तीस, तीला, तीतें	
तृ०	– पु. न०	त्यानें– (णें)–शीं	त्यांनीं–(णीं)–हीं–शीं
	स्त्री०	तिनें–(णें)–शीं	
च०	–पु. न०	त्यास–ला–तें	त्यांस–ला–ना–तें
	स्त्री०	तीस, तिला, तीतें	
पं०	–पु.० न०	त्याहून	त्यांहून
	स्त्री०	तीहून	

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

ष०—पु० न० त्याचा–ची–चें		त्यांचा–ची–चें
	स्त्री० तिचा–ची–चें	
स०—पु० न० त्यांत		त्यांत
	स्त्री० तींत	

टीप—त्याजला, तिजला, त्याजहून, तिजहून; अशींहि द्वितीया, चतुर्थी व पंचमी यांची सविकरणी रूपें होतात. त्याचप्रमाणें त्याच्यांनें, तिच्यानें, त्याच्याहून, तिच्याहून, त्याच्यांत, तिच्यांत अशींहि तृतीया, पंचमी, सप्तमी यांची सविकरणी रूपें होतात.

कोण व **काय** यांच्या अनेकवचनी सामान्यरूपांवर अनुस्वार असतो, एवढाच एकवचनी अनेकवचनी रूपांत फरक आहे. अनुस्वारहि सप्तमीच्या रूपांशिवाय बाकीच्या ठिकाणचा रूढींत बहुतेक गळल्यासारखाच आहे.

काय ह्या शब्दाच्या प्रथमेशिवाय अन्य विभक्त्यन्त रूपांबद्दल महाराष्ट्रांतील मराठींत ' कसा ' ह्या विशेषणाच्या विभक्त्यन्त रूपांचा उपयोग होतो. तें स्वत: एवढ्याच दृष्टीनें लिंग-वचन–विभक्ति या विकारांरहित असलें, तरी 'स्वतःच्या विशिष्ट अर्थाशिवाय नामाबद्दल उपयोगांत येणें ' ह्या त्याच्या महत्त्वाच्या धर्मामुळें त्यास सर्वनाम म्हणतात, तें योग्यच आहे.

कोण	काय
प्र०—कोण	**प्र०**—काय
द्वि०—कोणास–ला	**द्वि०**—कशास–ला
तृ०—कोणी–णें, (कवणें), कोणाशीं	**तृ०**—कशानें–शीं
च०—कोणास–ला	**च०**—कशास–ला
पं०—कोणाहून	**पं०**—कशाहून
ष०—कोणाचा–ची–चें	**ष०**—कशाचा–ची–चें
स०—कोणांत	**स०**—कशांत

' **काय** ' ह्याची वऱ्हाडी मराठींत संबोधनाशिवाय सर्व विभक्तींची रूपें होतात; हीं रूपें एकदेशीय असली तरी महत्त्वाचीं आहेत व ' काय ' चीं रूपें कोठेंच होत नाहींत, अशी समजूत होऊं नये, म्हणून तीं येथें देतो—–

काय

प्र०—काय	**पं०**—काहून, काहुन, (मूळ ' कायहून ')
द्वि०—काह्या–('या')–ला–ले	**ष०**—काह्याचा–ची–चें
तृ०—काह्याने–कायूनें, काह्याशीं	**स०**—काह्यांत, कायांत
च०—काह्यास, काह्याला, काह्यातें	

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

विशेषणांचे विकार

(१) मराठीत आ–कारान्त नामाप्रमाणेंच आ–कारान्त विशेषणें लिंग-वचनानुसार बदलतात. उदा०––

चांगला,	चांगली,	चांगलें	चांगले,	चांगल्या,	चांगलीं
काळा,	काळी,	काळें	काळे,	काळ्या,	काळीं
असा,	अशी,	असें	असे,	अशा,	अशीं

(२) आ–कारान्ताशिवाय इतर अन्तांचीं विशेषणें मराठीत बदलत नाहींत. उदा–

सुंदर	मुलगा-गे	सोलापुरी	चिवडा–डे	मऊ	बिछाना–ने
सुंदर	मुलगी-ली	सोलापुरी	लुगडें–डीं	मऊ	गिरदी–द्या
सुंदर	मूल–मुलें	सोलापुरी	धोतर–रें	मऊ	अंगडें–डीं

(३) मराठींत संस्कृताप्रमाणें विशेष्याचीं जीं लिंग–वचन–विभक्ति तींच विशेषणाचीं असतात. परंतु शब्दाचें व्याकरण चालवितांना तीं सांगण्याची मात्र वहिवाट नाहीं; त्यासंबंधानें खालील दोन ठळक गोष्टी आढळतात.

[अ] मराठींत गद्यांत विशेष्याचें विभक्तिप्रत्यय विशेषणास साक्षात् लागलेले आढळत नाहींत; मात्र प्रथमेशिवाय इतर विभक्तींत विशेष्य असलें तर फक्त अ–कारान्त प्रत्ययाभावी विशेषणाचें सामान्यरूप होतें. अ–कारान्त, ई–कारान्त व ऊ–कारान्त विशेषणें अधिकृतच राहतात. उदा०–चतुर पुरुषास, हट्टी स्त्रीस, लाजाळू मुलानें; येथें चतुरास पुरुषास, हट्टीस स्त्रीस, लाजाळूनें मुलानें असें होत नाहीं; तसेंच **काळ्या** गाईस, **काळ्या** बैलाला, **काळ्या** वासरानें; येथेंहि काळीस गाईस, काळ्याला बैलाला, काळ्यानें वासरानें असा होत नाहीं.

[आ] कवितेत मात्र केव्हां केव्हां विशेष्याचे विभक्तिप्रत्यय विशेषणाला लागलेले आढळतात. उदा०—

द्वि०—‘ तो भीम, भीमकर्मा गांठी त्या **रिपुसि भूमिगलितासी** ’

तृ०—‘ भाच्याचा वध इच्छिला **कुमतिनें कंसें** प्रयासें महा ’

ष०—‘ लज्जावती फार तथापि **त्याची** शंका न सीता धरि हा **पित्याची**’

स०—‘ हिरेजडित **सुंदरी कनक**–पंजरींही वसे; ’ इ०.

(४) एखादा शब्द जेव्हां विशेषण असतो, तेव्हां त्याच्यापुढें लगेच त्याचें विशेष्य असत. विशेषण हें बोलण्याच्या भाषेत विशेषण ह्या नात्यानें विशेष्याशिवाय कधींच येत नाहीं; आणि जेव्हां तें विशेष्याशिवाय व विशेष्याचें कार्य करण्यासाठीं विभक्त्यन्त रूपानें येतें, तेव्हां त्या विशेषणाचा उपयोग नामाप्रमाणें असतो; मग त्याचे ठिकाणीं विशेषणत्व उरतच नाहीं; हें ध्यानांत ठेवावयास हवें. उदा०–**निःस्पृह** मनुष्याला जगाची पर्वा नसते व ‘ **निःस्पृहाला** जगाची पर्वा नसते ’ **ह्यापैकीं**

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

पहिल्या वाक्यांत 'निःस्पृह' हा शब्द विशेषण व दुसऱ्या वाक्यांत 'निःस्पृहाला' हा शब्द विशेषणात्मक नाम आहे.

(५) सर्वनामांचें सामान्यरूप होऊन, लगेच त्यांपुढें मूळ नामें आलीं असतां, त्या सर्वनामांचाहि उपयोग विशेषणांप्रमाणेंच होतो; हें मागें आलेंच आहे. अशा विशेषण बनलेल्या सर्वनामाचीं सामान्यरूपें खालीलप्रमाणें--

मी—मज गरिबाला, **आम्हां** गरिबांना जो—**ज्या** माणसांना
तूं—**तुज** श्रीमंताला, **तुम्हां** श्रीमंतांना कोण—**कोणा** मनुष्याजवळ
तो—**त्या** लुच्र्याला काय—**कशा** वस्तु
हा—**ह्या** मुलास

टीप—सामान्यरूप नेहमीं दीर्घ असावयाचें; परंतु **ही, जी, ती, ह्यांचीं हिला, जिला, तिला** हीं सामान्यरूपें मात्र ऱ्हस्व असतात.

कवितेंत विशेषणाला विशेष्याचे विभक्ति–प्रत्यय लागतात व पुढें लगेच त्याचें नाम येतें, तरीहि ते शब्द विशेषणेंच असतात; गद्यांतल्याप्रमाणें ते शब्द नामें होत नाहींत; कारण ह्या ठिकाणीं शब्दांचा उपयोग नामांप्रमाणें नसून विशेषणांप्रमाणेंच असतो. वरील [आ] कलमांत अशीं उदाहरणें आहेत. आणखी उदा॰—

१. **लोकाभिरामें, मदनशतसमें, पूर्णकल्याणधामें** रामें मनुष्य मोडिलें,

२. **स**मन्यूनें मृगेश्वर गज पळविले.

(७) केंव्हां केव्हां कवितेंत **अ**–कारान्त विशेषणें असूनहि तीं विशेष्यें स्त्रीलिंगी असतां संस्कृत धर्तीवर **आ**–कारान्त झालेलीं आढळतात. उदा॰—

१. **सुंदरा** त्रिलोकितांहि कोसळे रडे; २. बा मूर्च्छा पावले **अदभ्रा** ते; ३. कोपानें वदली न ती कटु-वचें **शान्ता** सदा राहिली.

टीप—क्वचित् गद्यांतहि बोलण्याच्या भाषेंत विशेषणाला विभक्तिप्रत्यय लागले असतां ते शब्द विशेषणेंच असतात. उदा॰—तिला **म्हातारीला** कां उगीच त्रास देतां ! (म्हातारीला हें तिला ह्या शब्दाचें विशेषण); त्याला **बिचाऱ्याला** चालतां येत नाहीं. (बिचाऱ्याला हें त्याला ह्या शब्दाचें विशेषण); '**त्या** बिचाऱ्याला व त्याला **बिचाऱ्याला**' ह्यांतील फरक ध्यानांत ठेवावा. त्यांतील ठळक शब्द कां विशेषणें आहेत, हें ध्यानांत घ्यावें.

धातूला होणारे विकार

धातूला काळ व अर्थ दर्शविणारे प्रत्यय लागून एकंदर सात प्रकारचीं क्रियापदाचीं रूपें होतात; त्यांना **आख्यातें** असें म्हणतात. **प्रथमाख्यात, द्वितीयाख्यात, तृतीयाख्यात, चतुर्थाख्यात, पंचमाख्यात, षष्ठाख्यात व सप्तमाख्यात,** अशीं आख्यातांचीं नांवें आहेत. ह्यांपैकीं पहिल्या तीन आख्यातांवरून मुख्यतः

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

अनुक्रमें वर्तमान, भूत व भविष्य या काळांचा बोध होतो; त्यांपुढील तीन आख्यातां-वरून मुख्यतः अनुक्रमें आज्ञार्थ, विध्यर्थ व संकेतार्थ या अर्थांचा बोध होतो; आणि शेवटच्या आख्यातावरून क्रियापदाचीं पद्यांत येणारीं रूपें कळून येतात.

आख्यात ह्या शब्दाऐवजीं **काळ** व **अर्थ** हे शब्द रूढ झालेले आहेत. त्यांचा विचार प्रथम करूं; आणि नंतर प्रत्येक आख्याताचे प्रत्यय व रूपें कशीं होतात, त्याकडे वळूं.

काळ

क्रियापदावरून क्रिया कोणत्या वेळीं घडत आहे याचा जो बोध होतो, त्यास काळ असें म्हणतात.

हे काळ तीन आहेत—**वर्तमानकाळ, भूतकाळ** व **भविष्यकाळ.** क्रियापदावरून क्रिया चालू आहे असें समजतें, तेव्हां त्यास **वर्तमानकाळीं** क्रियापद असें म्हणतात. उदा०—रामा **जातो**, गोविंदा **बसतो**, मुलें **खेळतात**; यांतील ठळक क्रियापदें **वर्तमानकाळीं** आहेत.

क्रियापदावरून क्रिया पूर्वी झाली असें कळतें, तेव्हां त्यांस **भूतकाळीं** क्रियापद असें म्हणतात. उदा०—पक्षी **उडाला**, चिमणी **बसली**, पांखरें **पळालीं** यांतील ठळक क्रियापदें **भूतकाळीं** आहेत.

क्रियापदावरून क्रिया पुढें व्हावयाची आहे असें समजतें, तेव्हां त्यास **भविष्यकाळीं** क्रियापद असें म्हणतात. उदा०—बाबा **येतील**, मी **बसेन**, आई मला दूध **देईल**; यांतील ठळक क्रियापदें **भविष्यकाळीं** आहेत.

अर्थ

क्रियापदावरून विशेषतः आज्ञा, कर्तव्य, संकेत, इ० गोष्टींचा बोध होतो, त्यास क्रियापदाचा अर्थ असे म्हणतात.

हे अर्थ तीन आहेत—**आज्ञार्थ, विध्यर्थ,** व **संकेतार्थ.**

क्रियापदावरून जेव्हां प्रत्यक्ष आज्ञा करणें, आज्ञा मानणें, विनंती करणें, प्रार्थना करणें, उपदेश करणें, ह्या गोष्टींचा बोध होतो. तेव्हां त्यास **आज्ञार्थी** क्रियापद असें म्हणतात. उदा०—गोविंदा पाणी **आण** (आज्ञा); बाबा प्रदर्शन पाहायला **जाऊं**? (आज्ञा मागणें); देवा, माझी परीक्षा पास **होऊं दे** (प्रार्थना), मुलांनो खोटें **बोलूं नका** (उपदेश); यांतील ठळक क्रियापदें **आज्ञार्थी** आहेत.

क्रियापदावरून जेव्हां विधि म्हणजे कर्तव्य, शक्यता, योग्यता, इच्छा, ह्या गोष्टींचा बोध होतो, तेव्हां त्यास **विध्यर्थी** क्रियापद म्हणतात. उदा०—आपण ईश्वरास स्मरून **वागावें** (कर्तव्य); मास्टर कृष्णानेंच हें पद **गावें** (योग्यता); सुसंगति सदा **घडावी** (इच्छा); ह्यांतील ठळक क्रियापदें **विध्यर्थी** आहेत.

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

क्रियापदावरून एक गोष्ट दुसरीवर अवलंबून आहे, अशा प्रकारचा बोध होतो, तेव्हां त्यास **संकेतार्थी** क्रियापद असें म्हणतात. उदा०—जर आणखी एक पाऊस **पडता** तर सोळा आणे पीक आलें असतें. जर वेळेवर औषध **पोंचतें** तर तो खास जगता; मला आतां जर गार पाणी **मिळतें,** तर किती मौज होती; यांतील ठळक क्रियापदें **संकेतार्थी** आहेत.

[वरतीं वर्तमानकाळ, भूतकाळ व भविष्यकाळ यांचीं रूपें दिलीं आहेत त्यांवरून काळ समजतो; परंतु आज्ञा, विधि, संकेत, असा कांहीं विशेष अर्थ कळत नाहीं, त्यांचा स्वतःचा अर्थ तेवढाच त्यांवरून कळतो; म्हणून त्यांस स्वार्थी क्रियापदें असें म्हणण्याची चाल पडली. आहे.]

पद्यरूपें

तीन काळ व तीन अर्थ ह्यांशिवाय कवितेंतच येणारीं क्रियापदाचीं कांहीं रूपें आढळतात, त्यांस **पद्यरूपें** असें म्हणतात. उदा०—

(अ.) वर्तमानकाळी.

१. तुका म्हणे (म्हणतो) ' माझ्या जिवा, कधीं भेटसी केशवा ? ' ॥
२. ' **पावे** (पावतें) सुखें सुखहि तें मित्र असें **म्हणति** सर्वही ज्ञानी ' ॥
३. ' **उत्तरे** (उतरतो), **चढेहि** (चढतो), **वर्षे** (वर्षतो),
गर्जे (गर्जतो), **पाडी** (पाडितो), घनांधकारातें ॥
प्राप्त नव–श्री–पुरुषापरि मेघ **धरी** (धरितो) अनेक रूपांतें ' ॥
४. ' नांवावरीच **भुलती** (भुलतात) जनरीति ऐशी. '
५. ' माता तशी स्वभाग्रा सेवाया **होय** (आहे) आपणां उचित ।
किंबहुना मातेहुनि अधिक हिची योग्यता **असे** (आहे) खचित ' ॥

(आ.) रीतिभूतकाळीं.

६. ' भोजन **दे** (देत असे) चोराला––
आदर आग्रह **करी** (करीत असे) स्वयें मोठा ॥
' साधु प्रसन्न–चित्तें बांधुनि **लागे** (लागत असे) वहावया मोटा ' ॥

(इ.) भूतकाळी.

७. ' बहु सांत्वन धर्म **करी** (करिता झाला), न **शमे** (शमला नाहीं),
न **वळे** (वळला नाहीं), परंतु तो वैद्य ' ॥

(ई) भविष्यकाळीं.

८. ' ' **देव करी** (करील) तरी काय एक **नोहे** (होणार नाहीं) ' ॥
९. ' न **धरीं** (धरणार नाहीं) शस्त्र करीं मी––'
गोष्टी सांगेन युक्तिच्या चार ' ॥

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

हीं रूपें निरनिराळ्या काळीं येतात (केवळ जुन्या वर्तमानकाळींच येतात असें नव्हे). हें वरील उदाहरणांवरून दिसून येईलच. विशेषतः हीं रूपें पद्यांत येतात म्हणून त्यांचा निराळा गट करणें सोयीस्कर आहे.

ह्याप्रमाणें मराठींत एकेका धातूचीं त्यास त्या त्या **काळांचे** व त्या त्या **अर्थांचे पद्यरूपांचें** ठराविक प्रत्यय लागून एकंदर सात क्रियापद-रूपें होतात; त्यांनाच **आख्यातें** म्हणतात; हें पूर्वी गेलेंच आहे. त्या आख्यातांचीं नांवेंहि मागें दिलीं आहेत. आतां ह्या आख्यातांचे प्रत्यय येथें स्वतंत्रपणें देतों.

प्रथमाख्यात [वर्तमानकाळ]

प्र०	तों–तें (त्यें)–तें	तों
द्वि०	तीस–तेस (त्येस, तीस) –तेंस	तां
तृ०	तो–ते (त्ये)–ते	तात

द्वितीयाख्यात [भूतकाळ]

प्र०	लों–लें (ल्यें)–लें	लों
द्वि०	लास–लीस–लेस	ला–लांत लेत-ल्यांत-लींत
तृ०	ला–ली–लें	ले–ल्या–लीं

तृतीयाख्यात [भविष्यकाळ]

प्र०	ईन (सक०) एन (अक०)	ऊं
द्वि०	शील	आल
तृ०	ईल, एल	तील

चतुर्थाख्यात [आज्ञार्थ]

प्र०	ऊं	ऊं
द्वि०	(धातूचें मूळ रूप)	आ, ई, ए
तृ०	ऊ०–ओ०	ऊत–ओत

पंचमाख्यात [विध्यर्थ]

प्र०	वा–वी–वें	वे–व्या–वीं
द्वि०	वा–वी–वें (स)	वे–व्या–वी (त)
तृ०	वा–वी–वें	वे–व्या–वीं (त)

षष्ठाख्यात [संकेतार्थ]

प्र०	तों–तें (त्यें)–तें	तों
द्वि०	तास–तीस–तेंस	तां, तेत–त्यांत-तींत
तृ०	तो–ती–तें	ते–त्या–तीं

सप्तमाख्यात [पद्यरूपें]

प्र०	ई	एं	ऊं
द्वि०	स		आं–आ
तृ०	ई	ए	त–तीं

वर दर्शविल्याप्रमाणें **काळ,** अर्थ, **पुरुष,** **लिंग** व **वचन** या गोष्टींकरितां कोणत्याहि धातूला विकार म्हणजे बदल होऊन क्रियापदें बनतात; म्हणून क्रियापद चालवितांना हे सर्व विकार सांगणें अवश्य आहे.

आतां वरील प्रत्येक आख्यातांत एकेक क्रियापद चालवून दाखवितों.

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

अकर्मक बस धातु, वर्तमानकाळ [प्रथमाख्यात]

प्र० पु०	मी बसतों–तें (त्यें)–तें	आम्ही बसतों
द्वि० पु०	तूं बसतोस–तेस (त्येस, तीस)–तेंस	तुम्ही बसतां
तृ० पु०	तो बसतो	ते बसतात
	ती बसते–बसती–बसत्ये	त्या बसतात
	तें बसतें	तीं बसतात

भूतकाळ [द्वितीयाख्यात]

प्र० पु०	मी बसलों–लें–(ल्यें) लें	आम्हीं बसलों
द्वि० पु०	तूं बसलास–लीस–लेंस	तुम्ही बसलां–लांत ,, बसलेंत–ल्यांत (लींत)
तृ० पु०	तो बसला	ते बसले
	ती बसली	त्या बसल्या
	तें बसलें	तीं बसलीं

भविष्यकाळ [तृतीयाख्यात]

प्र० पु०	मी बसेन	आम्ही बसूं
द्वि० पु०	तूं बसशील	तुम्ही बसाल
तृ० पु०	तो–ती–तें बसेल	ते–त्या–तीं बसतील

आज्ञार्थ [चतुर्थाख्यात]

प्र० पु०	मी बसूं	आम्ही बसूं
द्वि० पु०	तूं बस	तुम्ही बसा
तृ० पु०	तो–ती–तें बसो	ते–त्या–तीं बसोत

विध्यर्थ [पंचमाख्यात]

प्र० पु०	मी बसावा–वी–वें	आम्हीं बसावें–व्या–वीं
द्वि० पु०	तूं बसावा (स)–वी–(स)–वें(स)	तुम्हीं बसावें (त)व्या(त)–वीं (त)
तृ० पु०	तो बसावा	ते बसावे (त)
	ती बसावी	त्या बसाव्या (त)
	तें बसावें	तीं बसावीं (त)

संकेतार्थ [षष्ठाख्यात]

प्र० पु०	जर मी बसतों–तें (त्यें)–तें	जर आम्ही बसतों
द्वि० पु०	,, तूं बसतास–तीस–तेंस,,	तुम्हीं बसतां–तेत–त्यांत (तींत)
तृ० पु०	,, तो बसता	,, ते बसते
	,, ती बसती	,, त्या बसत्या
	,, तें बसतें	,, तीं बसतीं

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

पद्यरूपं [सप्तमाख्यात]

प्र० पु०	मी बसें	आम्ही बसूं
द्वि० पु०	तूं बसस	तुम्ही बसा
तृ० पु०	तो–ती–तें बसं	ते–त्या–तीं–बसत, बसती

सकर्मक मार धातु, वर्तमानकाळ [प्रथमाख्यात]

प्र० पु०	मी मारितों–तें (त्यें)–तें	आम्हीं मारितों
द्वि० पु०	तूं मारितोस–तेस (त्येस)–तेंस	तुम्ही मारितां
तृ० पु०	तो मारिता	ते मारितात
	ती मारिते (त्ये)	त्या मारितात
	तें मारितें	तीं मारितात

भूतकाळ [द्वितीयाख्यात]

प्र० पु०	मी मारिलों–ल्यें–लें	आम्ही मारिलों
द्वि० पु०	तूं मारिलास–लीस–लेंस	तुम्ही मारिलां–लांत
		तुम्ही मारिलेंत–ल्यांत–लींत
तृ० पु०	तो मारिला	ते मारिले
	ती मारिली	त्या मारिल्या
	तें मारिल	तीं मारिलीं

टीप—यांतील प्रथमपुरुषी व द्वितीयपुरुषी रूपें कर्मणि–प्रयोग असतां पद्यांतच येतात; चालू मराठींत येत नाहींत. (चालू मराठींत तृतीयपुरुषीच कर्मणि–प्रयोग होतो.) पद्यांतील उदा०—

१. ‘ प्रद्युम्न म्हणे **केलों** पूर्वी ऐसाचि **मी हरें** काय ! ’ (हरें **मी** केलों.)

२. ‘ प्रेमें रक्षितिल सदा म्हणुनि **दिलें मी** जयांसी **मत्तातें** ’ (मत्तातें **मी** दिलें.)

३. ‘ त्यातें प्रद्युम्न म्हणे मायेसि **तुम्ही दिलां** उपायनसे ’ .... (कढून **तुम्ही** दिलां)

४. ‘हासुनि तो दूत म्हणे, कृष्णे, द्युतांत **तूं** स्वयें **धर्में**— **हारविलीस**; सुयोधन–सदनाप्रति ये करावया कर्मे ’ } धर्में **तूं** हारविलीस

भविष्यकाळ [तृतीयाख्यात]

प्र० पु०	मी मारीन	आम्ही मारू
द्वि० पु०	तूं मारशील	तुम्ही मारा
तृ० पु०	तो–ती–तें मारील	ते–त्या–तीं मारतील

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

आज्ञार्थ [चतुर्थाख्यात]

प्र०पु०	मी मारूं	आम्ही मारूं
द्वि०पु०	तू मार	तुम्ही मारा
तृ०पु०	तो-ती-तें मारो	ते-त्या-तीं मारोत

विध्यर्थ [पंचमाख्यात]

प्र०पु०	मीं मारावा-वी-वें	आम्ही मारावे-व्या-वीं
द्वि०पु०	तूं मारावा (स)-वी (स) वें (स)	तुम्ही मारावे (त)-व्या (त) वीं (त)
तृ०पु०	तो मारावा ती मारावी तें मारावें	ते मारावे (त) त्या माराव्या (त) तीं मारावीं (त)

संकेतार्थ [षष्ठाख्यात]

प्र०पु०	जर मी मारितों-तें (त्यें)-तें	जर आम्ही मारितों
द्वि०पु०	,, तूं मारितास-तीस-तेंस	,, तुम्ही मारितां ,, तुम्ही मारितेंत-त्यांत-तींत
तृ०पु०	जर तो मारिता ,, ती मारिती ,, तें मारितें	जर ते मारिते ,, त्या मारित्या ,, तीं मारितीं

पद्यरूपें [सप्तमाख्यात]

प्र० पु०	मी मारीं	आम्ही मारूं
द्वि० पु०	तूं मारीस	तुम्ही मारां
तृ० पु०	तो-ती-तें मारी	ते-त्या तीं मारीत, मारिती

येथें एक अकर्मक व एक सकर्मक असे दोन धातु सर्व आख्यातांत चालवून दाखविले आहेत; ह्यांप्रमाणेंच इतर धातु चालतात. **प्रयोजक** व **शक्य** धातूहि अशाच प्रकारें चालत असल्यामुळें त्यांचीं निराळीं रूपें दिलीं नाहींत.

धातूंच्यासंबंधानें खालील कांहीं गोष्टी ध्यानांत ठेवाव्या.

(१) आख्यात-प्रत्यय स्वरादि असल्यास ते पररूप-संधीनें लागतात. उदा०-कर+ईं=करीं; मार+ईन = मारीन.

(२) आख्यात-प्रत्यय व्यंजनादि असल्यास कोणताहि अकर्मक धातु व अकारान्ताशिवाय इतर सकर्मक धातु यांस कांहीं एक विकार होत नाहीं. उदा०-पड-तो जा-तो, ने-ला.

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

(३) व्यंजनादि आख्यात–प्रत्ययांपूर्वी सर्व **अ–कारान्त** सकर्मक धातूंच्या अन्त्य **अ** चे जागीं **'इ'** आदेश होतो. उदा०—धरितो, मारितो, पाडीलें, काढिलें.

(४) आचर, आठव, जेव, जिंक, पांघर, इ० धातु **आचर-गणांतले** (म्हणजे ज्या सकर्मक धातूंचा **कर्तरि** व **कर्मणि** असा दोन्ही प्रकारचा प्रयोग होता त्यांत मोडणारे) आहेत; त्यांस व्यंजनादि आख्यात–प्रत्ययांपूर्वी **'इ'** हा आदेश विकल्पानें होतो. उदा०—**आचरतो** किंवा आचरितो, जिंकलें किंवा जिंकिलें.

(तथापि **'इ'** आदेश न करण्याकडेच हल्लीं अधिक प्रवृत्ति दिसते.)

उदा०—करतो, मारतो, पाडलें.

(५) उमज, ओक, खेळ, चढ, पाव, पोंच, पोह, बोल, भूल, विसर, विसंब, शीक, शीव, समज, स्मर इ० धातु **उमज-गणांतले** (म्हणजे ज्या सकर्मक धातूंचा फक्त कर्तरिच प्रयोग होतो अशा प्रकारचे) आहेत; त्यांस व्यंजनादि आख्यात प्रत्ययांपूर्वी **'इ'** हा आदेश होत नाहीं. उदा०—उमजतो. उमजला, खेळला, ओकतो.

(६) हकारान्त धातूचीं निरनिराळ्या प्रकारचीं रूपें आढळतात. उदा०— पहातो, पाहतो, पाहातो; राहतो, रहातो.

(७) भूतकाळचीं रूपें बऱ्याच निरनिराळ्या प्रकारांनीं होतात त्यांपैकीं कांहींची स्वरूपें खालीलप्रमाणें—

१. कांहीं आ-कारान्त धातूंस भूतकाळच्या प्रत्ययांपूर्वी विकल्पानें अ-बद्दल 'आ असा आदेश' होतो. उदा०-जिरला–जिराला, मळला–मळाला, निभला–निभाला, उडला–उडाला, विझला–विझाला, बुडला–बुडाला.

२. भूतकाळीं कांहीं धातूंचीं रूपें अगदींच निराळीं होतात. उदा०–जा–गेला, ये–आला, हो–झाला.

३. कांहीं धातूंस भूतकाळीं मूळ धातु व प्रत्यय ह्यांत आणखी कांहीं अक्षरें येऊन फारच फरक होतो. उदा०–घे-घेतला, धू-धुतलें, म्हण-म्हटलें, बघ-बघितलें, कर-केलें, मर-मेलें, खा-खाल्लें.

४. भूतकाळीं **' ई '** कारान्त धातूच्या अन्त्य ई–स **' या '** असा आदेश होतो. उदा०–पी-प्यालों, भी-भ्याला, वी-व्याली.

५. ह्यांशिवाय भूतकाळीं गद्यांतील व पद्यांतील रूपें बरींच भिन्न आढळतात. उदा०–पावला–पातला, धावला–धाविन्नला, गर्जला–गर्जिन्नला, म्हटलें–म्हणितलें, दिला–दिधला, खाल्ला–खादला.

अनियमित चालणारे धातु

सर्व आख्यातांचे ठराविक प्रत्यय न लागणारे व थोड्या निराळ्या फरकानें चालणारे असे कांहीं धातु मराठींत आहेत, त्यांस **अनियमित धातु** असें म्हणतात.

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

या धातूंपैकीं **अस, नस** व **हो** यांची सर्व आख्यातांतील रूपें आढळतात; पण **आहे, नाहीं, नव्हे, पाहिजे, नको, नये** व **नलगे** यांची रूपें फक्त कांहीं आख्यातींच आहेत. शिवाय त्यांत इतर धातूंप्रमाणें स्वतंत्र असा धातु काढतां येत नाहीं. त्यांची रूपें देणें अवश्य असल्यामुळें ती येथें देतों.

अकर्मक अस धातु, वर्तमानकाळ [प्रथमाख्यात]

प्र० पु०	मी असतों–तें (त्यें)-तें	आम्ही असतों
द्वि० पु०	तू असतोस-तेस (त्येंस)-तेंस	तुम्ही असतां
तृ० पु०	तो असतो, ती असते (त्ये), तें असतें	ते-त्या-तीं असतात

भूतकाळ [द्वितीयाख्यात]

प्र० पु०	मी असलों-लें (ल्यें)-लें	आम्ही असलों
द्वि० पु०	तूं असलास-लीस-लेंस	तुम्ही असलां-लांत-ल्यांत-लींत
तृ० पु०	तो असला	ते असले
	ती असली	त्या असल्या
	तें असलें	तीं असलीं

भविष्यकाळ [तृतीयाख्यात]

प्र० पु०	मी असेन	आम्ही असूं
द्वि० पु०	तूं असशील	तुम्ही असाल
तृ० पु०	तो-ती-तें असेल	ते-त्या-तीं असतील

आज्ञार्थ [चतुर्थाख्यात]

प्र० पु०	मी असूं	आम्ही असूं
द्वि० पु०	तूं अस	तुम्ही असां
तृ० पु०	तो-ती-तें असो	ते-त्या-तीं असोत

विध्यर्थ [पंचमाख्यात]

प्र० पु०	मी असावा-वी-वें	आम्ही असावें-व्या-वीं
द्वि० पु०	तूं असावा (स)	तुम्ही असावे (त)
	असावी (स), असावें (स)	असाव्या (त), असावीं (त)
तृ० पु०	तो असावा,	ते असावे (त),
	ती असावी,	त्या असाव्या (त),
	तें असावें,	तीं असावीं (त)

संकेतार्थ [षष्ठाख्यात]

प्र० पु०	जर मी असतों–तें (त्ये)–तें	जर आम्ही असतों

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

द्वि० पु०	जर तूं असतास-तीस तेंस	जर तुम्ही असतां ,, तुम्ही असतेत-त्यांत-तींत
तृ० पु०	,, तो असता, ,, ती असती, ,, तें असतें,	,, ते असते, ,, त्या असत्या, ,, तीं असतीं

पद्यरूपें [सप्तमाख्यात]

प्र० पु०	मी असें	आम्ही असूं, असों
द्वि० पु०	तूं असस	तुम्ही असां, असा
तृ० पु०	तो-ती-तें असे	ते त्या-तीं असत, असती

अकर्मक नस धातु

वरील '**अस**' धातूप्रमाणेंच सर्वस्वीं **नस** धातूचीं रूपें आहेत; म्हणून तो येथें चालवून दाखविला नाहीं.

अकर्मक हो धातु, वर्तमानकाळ [प्रथमाख्यात]

प्र० पु०	मी होतों-तें (त्यें)-तें	आम्ही होतों
द्वि० पु०	तूं होतोस-ते (त्ये) स-तेंस	तुम्ही होतां (त)
तृ० पु०	तो होतो, ती होते (त्ये), तें होतें	ते-त्या-तीं होतात

टीप-'मी घोडा **होतों**, तूं हाकणारा हो' येथें पहिल्या ठिकाणीं ह्याचें आख्याती रूप आहे; अशींच सर्व रूपें आढळतात. (होणें म्हणजे बनणें हा अर्थ).

भूतकाळ [द्वितीयाख्यात]

प्र० पु०	मी झालों-लें (ल्यें)-लें	आम्ही झालों
द्वि० पु०	तूं झालास-लीस-लेंस	तुम्ही झालां, झालांत तुम्ही झालेत-ल्यांत-लीत
तृ० पु०	तो झाला, ती झाली, तें झालें,	ते झाले, त्या झाल्या, तीं झालीं

भविष्यकाळ [तृतीयाख्यात]

प्र० पु०	मी होईन	आम्ही होऊं
द्वि० पु०	तूं होशील	तुम्ही व्हाल
तृ० पु०	तो-ती-तें होईल	ते-त्या-तीं होतील

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

आज्ञार्थ [चतुर्थाख्यात]

प्र०	मी होऊं	आम्ही होऊं
द्वि० पु०	तूं हो	तुम्ही व्हा
तृ० पु०	तो-ती-तें होवो	ते-त्या-तीं होवोत

विध्यर्थ [पंचमाख्यात]

प्र० पु०	मी व्हावा-वी-वें हवा-वी-वें मी	आम्ही व्हावे-व्या-वीं आम्ही हवे-व्या-वीं
द्वि० पु०	तूं व्हावास-वीस-वेंस तू हवास-वीस-वेंस	तुम्ही व्हावेत-व्यात-वींत तुम्ही हवेत-व्यात-वींत
तृ० पु०	तो व्हावा, हवा ती व्हावी, हवी तें व्हावें, हवें	ते व्हावे (त), हवे (त) त्या व्हाव्या (त), हव्या (त) ती व्हावीं (त), हवीं (त)

संकेतार्थ [षष्ठाख्यात]

प्र० पु०	जर मी होतों-तें (त्यें)-तें	जर आम्ही होतों
द्वि० पुं०	जर तूं होतास-तीस-तेंस	" तुम्ही होतां, होतांत " तुम्ही होतेत-त्यात-तींत
तृ० पु०	" तो होता, " ती होते, " तें होतें	ते होते, " त्या होत्या, " तीं होतीं

पद्यरूपें [सप्तमाख्यात]

प्र० पु०	मी होय, होई	आम्ही होऊं
द्वि० पु०	तू होस, होसी	तुम्ही, व्हा, व्हां
तृ० पु०	तो-ती-तें होय, होई	ते-त्या-तीं होत, होतीं

[होणें=बनणें, उत्पन्न होणें, असणें व अपेक्षा असणें. इतक्या चार अर्थांनीं ह्या धातूचा उपयोग होतो.]

१. वरील रूपांपैकीं होणें=बनणें या अर्थानें सर्वच आख्यातीं ह्यांचा उपयोग होतो. उदा०-या नाटकांत तू राजा **हो**, मी प्रधान **होतों**; गगू प्रतापराव **झाला**, चिंतू त्राटिका **होईल.**

२. होणें=जन्मणें, उत्पन्न होणें या अर्थानेंहि 'हो' धातूचीं रूपें उपयोगांत येतात. उदा०--त्याला इकडे मुलगा **होतो** न **होतो** तोंच तिकडे त्याचा बाप गेला; त्याला मुलगा **झाला**; सीताबाईना मुलगी **होईल.**

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

३. होणें=इच्छा असणें ह्या अर्थी ' व्ह ' किंवा विकल्पानें ' ह ' असें रूप होऊन ' हो ' धातूच्या पंचमाख्याती रूपांचा उपयोग होतो. उदा०--त्याला मुलगा **व्हावा** किंवा **हवा** असें वाटतें; मुलगी **व्हावी** किंवा **हवी** असें वाटत नाहीं.

४. होणें=असणें या अर्थी ' हो ' धातूच्या षष्ठाख्याती रूपांचा ' अस ' धातूच्या भूतकाळाच्या अर्थाप्रमाणें उपयोग होतो. उदा०—मी गेल्या वर्षी कारकून **होतों** आतां हेडक्लार्क आहे; काल तेल महाग **होतें** आज स्वस्त आहे.

अकर्मक ' आहे ' धातु [सप्तमाख्यात]

प्र० पु०	मी आहें	आम्ही आहों
द्वि० पु०	तूं आहेस	तुम्ही आहां, आहांत
तृ० पु०	तो-ती-तें आहे	ते-त्या-तीं आहेत.

अकर्मक ' नाहीं ' धातु [सप्तमाख्यात]

प्र० पु०	मी नाहीं	आम्ही नाहीं
द्वि० पु०	तूं नाहींस	तुम्ही नाहीं
तृ० पु०	तो-तीं-तें नाहीं	ते-त्या-तीं नाहींत.

[**आहे** व **नाहीं** ह्या धातूंची इतर आख्यातीं रूपें होत नाहींत. तसेंच **आहे, नाहीं** यांत अनुक्रमें अस, नस, हे धातु मानितां येत नाहींत; कारण अस व नस ह्या धातूंची वर्तमानकाळी प्रथमाख्याती असतों, नसतों अशीं रूपें होतात; तीं रूपें व आहे, नाहीं हीं रूपें एक नव्हत. मात्र अस व नस या धातूंच्या वर्तमानकाळाकरितां त्यांचा उपयोग होतो, एवढेंच फार तर म्हणतां येईल. तसेंच येथें आह व नाह हे विचित्र धातु मानण्यापेक्षां ते अनियमित धातु समजून ' आहे ' व ' नाहीं ' हेच पाहिजे, नको, नलगे, नये यांप्रमाणें शब्द आहेत, असें समजणेंच सोयीचें दिसतें]

अकर्मक नहो धातु [षष्ठाख्यात]

प्र० पु०	जर मी नव्हतों-तें (त्यें)-तें	जर आम्ही नव्हतों
द्वि० पु०	,, तूं नव्हतास-तीस-तेंस	,, तुम्ही नव्हतां ,, तुम्ही नव्हतेत-त्यात (तींत)
तृ० पु०	,, तो नव्हता, ,, ती नव्हती, ,, तें नव्हतें,	,, ते नव्हते, ,, त्या नव्हत्या, ,, तीं नव्हतीं.

अकर्मक नहो धातु [सप्तमाख्यात]

प्र० पु०	मी नव्हें	आम्ही नव्हों
द्वि० पु०	तूं नव्हेस, नव्हस	तुम्ही नव्हां
तृ० पु०	तो-तीं-तें नव्हे	ते-त्या-ती नव्हत-नव्हेत

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

टीप—कवितेंत नाहीं व नव्हे यांबद्दल केव्हां केव्हां **नोहे** हें रूप आढळतें. उदा०—- **नोहे** हा पवन जवन वारु भासतो; नातरी इक्षुदंडू गाळी तयासाचि गोडू, घाणीं गाळी तया कडू **नोहे**चि जेविं;इ०

अकर्मक पाहिजे (इच्छार्थक) धातु [सप्तमाख्यात]

प्र० पु०	मी पाहिजे	आम्ही पाहिजे
द्वि० पु०	तूं पाहिजे, पाहिजेस	तुम्ही पाहिजे, पाहिजेत
तृ० पु०	तो–ती–तें पाहिजे	ते–त्या–तीं पाहिजे पाहिजेत

अकर्मक नको धातु [सप्तमाख्यात]

प्र० पु०	मी नको	आम्ही नको
द्वि० पु०	तूं नको, नकोस	तुम्ही नको, नका
तृ० पु०	तो–ती–तें नको	ते–त्या–तीं नकोत

अकर्मक नये धातु [सप्तमाख्यात]

प्र० पु०	मी नये	आम्ही नये
द्वि० पु०	तूं नये, नयेस	तुम्ही नये
तृ० पु०	तो–ती–ते नये	ते–त्या–तीं नयेत

अकर्मक नलगे धातु [सप्तमाख्यात]

ह्या क्रियापदाचें **'नलगे'** ह्याशिवाय निराळ्या प्रकारचें इतर कोणत्याच आख्यातांतील रूप आढळत नाहीं. (नलगो,नलगस,इ० रूपें फारशीं रूढ नाहींत.)

पाहिजे, नको, नलगे व **नये हीं** गौण अथवा सिद्ध क्रियापदें आहेत; त्यांत निराळा असा धातु सांपडत नाहीं.

ह्याप्रमाणें धातूंना कोणते प्रत्यय लागून त्यांचीं क्रियापदें बनतात.ह्यासंबंधाचें विवेचन येथें संपलें. धातूंचीं प्रयोजक व शक्य रूपें **मारवितो-मारविलें-मारवीन** व **मारवतें-मारवलें-मारवेल** अशा प्रकारेंच साधतात;आणि तीं सहज कळण्यासारखींच आहेत,म्हणून तीं येथें लिहून दाखवून आणखी जागा अडविलीं नाहीं.

कांहीं अपवादरूप शब्द

अव्ययें बदलत नाहींत म्हणूनच तीं अव्ययें पण चालू व जिवंत भाषेंत नाना प्रकार आढळतात. त्याला कोणीच प्रतिबंध करूं शकत नाहीं; ह्यामुळें कांहीं कां अपवादात्मक गोष्टी असल्यास त्या नमूद करून ठेवणें भाग आहे.

(१) **आ**—कारान्त विशेषणें बदलतात, त्याप्रमाणें **आ**—कारान्त क्रियाविशेषणें बदलतात.उदा०—ते उभे राहतात;ह्या खणांत त्या पोथ्या **आडव्या** ठेव; तूं **चांगला** वस कसा; तीं **उपडीं** निजते; ते आपलीं घरें **पांढरीं** रंगवितात;त्यांनीं

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

शिकवितांना तास तास उभें राहावें; सरकारनें त्याला **मोकळें** सोडिलें; त्याच्यानें **उताणें** पोहवतें.

टीप--जे शब्द केव्हांहि नामविशेषणें नसून, मूळचेच क्रियाविशेषणें आहेत; ते **आ**-कारान्त असले तरी बदलत नाहींत. उदा०—सर्वथा, जरा पुन्हां, उद्यां, एव्हां, तेव्हां.

(२) सारखा, जोगा, इ० **आ**-कारान्त मूळ विशेषणें दुसऱ्या शब्दास जोडून आलीं असतां, ते शब्द पुढील संबंधी शब्दांप्रमाणें बदलतात. उदा०– त्याला मना-**जोगती** नोकरी मिळाली; त्यानें आपल्या **इच्छेजोगतें** घर बांधलें, माझ्या अंगठी-**सारखी** अंगठीं त्याजवळ आहे. अशा ठिकाणीं त्यांस शब्दयोगी अव्यय म्हणणें युक्त नाहीं. ह्या संबंध शब्दांस पुढील शब्दांचें विशेषण म्हटलें तरी चालेल असें वाटतें.

माझ्यासारख्यास देहाचे कोड पुरावेणें आवडत नाहीं, **तुझ्या-सारख्यानें** ह्या पंचाइतींत पडूं नये; अशा ठिकाणींहि 'माझ्यासारख्यास' म्हणजे माझ्यासारख्या मनुष्यास, 'तुझ्यासारख्यानें' म्हणजे तुझ्यासारख्या मनुष्यानें' असा अर्थ असल्यानें हे शब्द विशेषणात्मक नामें होत; व त्यांस विभक्तीप्रत्यय लागले आहेत, असें समजणेंच प्राप्त आहे.

(३) मूळचीं अव्ययें असून, ह्यांस विशेषणाचे चा–ची–चें व ला–ली–लें हे प्रत्यय लागून विशेषणें होतात, तेव्हां त्यांत बदल होणें साहजिकच आहे. उदा०--**येथली** खुर्ची, **पुढला** दरवाजा, **उद्यांचा** दिवस.

(४) अरे, अगे, अहो ह्या शब्दांपैकीं पहिलें दोन अनुक्रमें पुल्लिंगी व स्त्रीलिंगी एकवचनी आहेत; आणि तिसरा शब्द पुल्लिंगी व स्त्रीलिंगी अनेकवचनी आहे. याप्रमाणें हे शब्द विकारक्षम दिसत असले, तरी त्यांचें ह्याशिवाय निराळें असें विकृत रूप कोणतेंच होत नसल्यामुळें त्यास संबोधनार्थक केवलप्रयोगी अव्ययें म्हणण्यास कांहीं हरकत दिसत नाहीं.

सामासिक शब्द

शब्दविचारांत शब्दांच्या **जाति**, **शब्दांचे विकार** व **शब्दांची घटना** ह्या तीन गोष्टींचा समावेश होतो. पैकीं पहिल्या दोन गोष्टींबद्दल येथपर्यंत विचार झाला. शब्दघटनेचें प्रकरण स्वतंत्र करणें सोयीचें असल्यानें, तें पुढील **विभागांत** येईलच. त्यापैकीं उरलेल्या फक्त **सामासिक शब्दांचाच** येथें विचार केला आहे.

[मनुष्याला भाषेच्या द्वारें विचार प्रकट करण्याच्या अनेक प्रवृत्ति आहेत. (१) पुष्कळ अर्थ थोड्या शब्दांत सांगणें, (२) थोडे (सूत्रात्मक गोष्ट) पुष्कळ शब्दांनीं विस्तृत करून सांगणें, (३) जलद बोलतांना कांहीं वर्णांचें एकीकरण करणें, (४) त्याच त्याच शब्दांची पुनरुक्ति करून विषयाचें महत्त्व ठसावेणें, (५) कांहीं

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

शब्द अध्याहृत ठेवणें, (६) कांहीं उगीच जास्त घालणें, (७) साक्षात् न बोलतां लक्षणेनें बोलणें, (८) अलंकारिक रीतीनें बोलणें, (९) जोडाक्षरें कमी करणें, (१०) कांहीं कमी केल्यास त्याबद्दल दुसरीकडे वाढविणें, (११) कांहीं वाढविल्यास अन्य ठिकाणीं कमी करणें, (१२) वर्णविपर्यय होणें इ० कितीतरी गोष्टी मनुष्याच्या बोलण्यांतील सहजप्रवृत्ति होत. **समास** हे ह्यांपैकीं इच्छित अर्थ कायम ठेवून पुष्कळ मजकूर थोडक्यांत आणण्याच्या प्रवृत्तीचें फळ होत. उदाहरणार्थ 'साखर घालून केलेला भात' एवढें म्हणण्याऐवजीं तोच अर्थ '**साखरभात**' एवढ्यानें व्यक्त करणें मनुष्याला सोयीचें वाटतें. त्यामुळें भाषेंत अनेक शब्द जोडून त्यांमिळून एक शब्द बनविण्याची –**समास** करण्याची–पद्धति रूढ झाली असावी].

दोन शब्दांचा परस्परसंबंध दाखविणारे शब्द किंवा प्रत्यय लोप पावून त्या दोन शब्दांचा जो एकत्र संयोग होतो, त्यास **समास** असें म्हणतात.

समासांतील शब्दांचा संबंध स्पष्ट करून सांगणाऱ्या पद्धतीस समासाचा **विग्रह** असें म्हणतात. **गणेश** ह्या शब्दाची 'गणाचा जो ईश तो' अशी फोड करणें हा विग्रह होय. **गजानन** ह्या शब्दाची 'गजासारखें आहे आनन ज्याचें तो' अशी फोड करणें हा विग्रह होय.

समासांतील दोन शब्दांपैकीं कोणता शब्द अर्थाच्या दृष्टीनें प्रधान आहे किंवा त्यांपैकीं कोणताहि प्रधान नसून निराळ्याच एखाद्या शब्दाची प्रधानत्वानें अपेक्षा दिसत आहे, ह्या गोष्टीवरून समासाचे एकंदर चार मुख्य भेद करितात.

[**देवघर** ह्या ठिकाणीं देवासंबंधानें कांहीं सांगावयाचें नसून घर कोणतें हेंच मुख्यतः सांगावयाचें. तसेंच **राजपुत्र** ह्यांत राजाबद्दल बोलावयाचें नसून पुत्र कोणता तें मुख्यतः सांगावयाचें आहे, म्हणून हे द्वितीयप्रधान (तत्पुरुष) समास होत. **कृष्णार्जुन, सत्यासत्य** ह्या शब्दांत एकटा कृष्ण किंवा एकटा अर्जुन तसेंच नुसतें सत्य किंवा नुसतें असत्य ह्याबद्दल बोलावयाचें नसून दोन्हींबद्दल प्रामुख्यानें बोलावयाचें आहे, म्हणून हे उभयपदप्रधान (द्वंद्व) समास होत. **नीलकंठ, मृगनयना** ह्यांतील पहिल्या शब्दांत निळे किंवा कंठ ह्याबद्दल कांहीं सांगावयाचें नसून शंकराबद्दलच मुख्यतः सांगावयाचें आहे, तसेंच दुसऱ्या शब्दांत मृगाबद्दल किंवा नयनांबद्दल कांहीं बोलावयाचें नसून, तशा प्रकारच्या सीता, दमयंती, इ० कोणत्यातरी स्त्रीबद्दल मुख्यतः बोलावयाचें आहे, म्हणून हे अन्यपदप्रधान (बहुव्रीहि) **समास** आहेत. तूं **दररोज** मला त्रास देतोस; अलीकडे **प्रतिवर्षी** दुष्काळ पडतो; ह्यांतील दररोज ह्या शब्दांत '**दर**' व 'प्रतिवर्षी' ह्यांतील '**प्रति**' ह्या पहिल्या शब्दावर जोर आहे; म्हणून ते प्रथमपदप्रधान (अव्ययीभाव) समास आहेत.]

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

१. प्रथमपदप्रधान किंवा अव्ययीभाव

ज्या समासांत विशेषतः पहिलें पद मुख्य असतें, किंवा पहिला शब्द अव्यय असतो, आणि सर्व मिळून तो सामासिक शब्द क्रियाविशेषण अव्यय होतो, त्या समासास प्रथमपदप्रधान किंवा **अव्ययीभाव** समास असें म्हणतात. उदा०—

प्रतिदिन	यथाविधि	यथाशास्त्र	आजन्म	यावज्जीव
प्रतिवर्ष	यथाशक्ति	यथाक्रम	आमरण	आसमंतात्
प्रतिक्षण	यथान्याय	यथायुक्त	आचंद्रार्क	व्यर्थ

'भीष्म हे पित्याकरितां **आजन्म** ब्रह्मचारी राहिले' ह्यांतील आजन्म ह्या शब्दांत 'आ' हा उपसर्ग आहे. उपसर्गास संस्कृतांत अव्ययांप्रमाणेंच मानितात; तेव्हां येथें प्रथम शब्द अव्यय असून जन्म ह्या शब्दापेक्षां '**आ**' ह्या उपसर्गानें होणाऱ्या 'पर्यंत' ह्या अर्थावर येथें अधिक जोर आहे; त्याचप्रमाणें येथें आजन्म हा शब्द क्रियेची वेळ दाखवीत असल्यामुळें तो क्रियाविशेषण अव्ययहि आहे; म्हणून ह्या सर्व लक्षणांवरून हा अव्ययीभाव समास आहे. 'प्रतिवर्षी चांगला पाऊस पडल्यास पीक येतें, '**प्रतिक्षणीं**' त्याचें कोणाशीं तरी भांडण होतेंच, हा राजा '**यथान्याय**' प्रजेचें पालन करितो; ह्यांतील ठळक शब्दांतहि प्रथम शब्द अव्यय असून ते प्रधान आहेत; आणि वरील शब्द क्रियाविशेषण अव्ययें आहेत. म्हणून हे सर्व अव्ययीभाव समास होत.

अक्षि हा शब्द अव्ययीभाव समासाच्या शेवटीं आल्यास त्याचें **अक्ष** असें रूप होतें. **उदा०**–प्रत्यक्ष (डोळ्यांसमोर), समक्ष (डोळ्यांपुढें), परोक्ष (डोळ्यांआड), अपरोक्ष (डोळ्यांसमोर) परंतु मराठींत परोक्ष म्हणजे डोळ्यांसमोर व अपरोक्ष म्हणजे डोळ्यांआड ह्या अर्थानें हे शब्द रूढ झाले आहेत.

मराठी अव्ययीभाव समास

घरोघर	गांवोगांव	दारोदार	जागोजाग
घडोघडीं	गल्लोगल्लीं	जागोजागीं	रस्तोरस्तीं
दिवसेंदिवस	दिवसानदिवस	घरानघर	रात्रंदिवस

ह्या शब्दांत संस्कृत अव्ययीभाव समासाप्रमाणें पहिला शब्द अव्यय नाहीं. कांहीं शब्दांतील पहिल्या शब्दांचें अंती 'ओ' कार आलेला आहे. कांहीं शब्दांना शेवटीं विभक्तिप्रत्यय लागलेलें दिसत आहेत. तरी हे सर्व शब्द एकंदरीत क्रियाविशेषण अव्ययें होत असल्यामुळे ते मराठींत **अव्ययीभाव** समासच होत, यांत शंका नाहीं. कारण गल्लोगल्लीं, रस्तोरस्तीं, इ० शब्दांत कांहीं गल्लोगल, रस्तोरस्त असें मूळ शब्द निघूं शकत नाहींत. त्यांस इतर विभक्तींचें प्रत्ययहि लागत नाहींत; व त्यांचा क्रियाविशेषण अव्यय ह्या नात्यानेंच उपयोग होत आहे, म्हणून ते **अव्ययीभाव** समास होत

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

परकीय अव्ययीभाव समासाचीं उदाहरणें

दरमजल, दररोज, दरकूच, हरवख्त, हररोज, हरहमेश, यांशिवाय पुढील शब्दांचा वाक्यांत क्रियाविशेषण अव्ययांप्रमाणेंच उपयोग होत असल्यास तेहि अव्ययीभाव समासच होत.उदा०–बिनधोक, बिनहरकत, बिनतकरार, बिनशर्त, बेलाशक, बेमालूम, बेशक, बेवकूब, बरहुकूम, बजिन्नस, गैरकायदा, गैरशिस्त, इ०

टीप–दरदिवस, दरवर्ष, बिनअपराध, बिनतोड, हरदिन, हरघडी, हे शब्द यवनी व मराठी शब्दांच्या जुळणीनें झालेले सामासिक शब्द होत; अशा प्रकारचे समास करणें शिष्टसंमत नाहीं.

२. द्वितीयपदप्रधान किंवा तत्पुरुष

ज्या समासांत दुसरें पद मुख्य असतें आणि अर्थदृष्टया गाळलेला विभक्ति-प्रत्यय किंवा शब्द विग्रहामध्यें घालावे लागतात, त्या समासास **द्वितीयपदप्रधान** किंवा **तत्पुरुष** समास असें म्हणतात. उदा०–गायरान, तोंडपाठ, राजवाडा, देवघर, वनगाय, साखरभात.

[तत्पुरुष समासांतील दोन्ही शब्द केव्हां केव्हां एकाच विभक्तींत असतात आणि केव्हां केव्हां भिन्न विभक्तींत असतात; त्यावरून त्याचे **समानाधिकरण** तत्पुरुष व **व्यधिकरण** तत्पुरुष असे दोन भेद मानितात. म्हणजे **'कमलमुख'** ह्या शब्दांत कमलाचें मुख किंवा कमलाला मुख असा कोणता तरी विभक्तिप्रत्यय मध्यें घालून त्या शब्दाची फोड करावी लागत नाहीं, तेथें कमल व मुख ह्या शब्दांची एकच प्रथमा विभक्ति आहे; परंतु **'राजवाडा'** ह्यांत पहिला शब्द 'राजाचा' असा षष्ठी विभक्तींत व दुसरा 'वाडा' हा शब्द प्रथमा विभक्तींत, ह्याप्रमाणें हे दोन्ही शब्द भिन्न विभक्तींत आहेत;म्हणून पहिला **कमलमुख** हा शब्द **समानाधिकरण** तत्पुरुषाचें व दुसरा **राजवाडा** हा शब्द **व्यधिकरण** तत्पुषाचें उदाहरण होय. त्याचप्रमाणें काळमांजर, तांबडमाती, चरणकमल ह्या शब्दांतीलहि दोन्ही शब्दांची एकच म्हणजे प्रथमा विभक्ति आहे; म्हणून हे **समानाधिकरण** तत्पुरुष समास होत; आणि तोंडपाठ, गायरान, केळफूल, वनगाय, ह्या शब्दांतील पहिल्या शब्दांच्या अनुक्रमें तृतीया, चतुर्थी, षष्ठी, सप्तमी ह्या विभक्ति असून, त्यांच्या प्रत्ययांचा लोप झाला आहे व दुसऱ्या शब्दांची प्रथमा विभक्ति आहे; ह्याप्रमाणें ह्या उदाहरणांत दोन्ही शब्दांची भिन्न विभक्ति असल्यामुळें हें शब्द **व्यधिकरण** तत्पुरुषाचीं उदाहरणें होत].

रूढीमध्यें समानाधिकरण किंवा प्रथमा तत्पुरुषालाच **कर्मधारय** हें नांव आहे; व व्यधिकरण तत्पुरुषाला मात्र **तत्पुरुष** असें म्हणतात. (प्रथमा व संबोधन ह्यांशिवाय) समासांतील प्रथम शब्दाला लागणाऱ्या विभक्तीवरून ह्या **विभक्वि–तत्पुरुषाचे** खालील भेद मानितात.

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

द्वितीया तत्पुरुष—(सं०) कृष्णाश्रित (कृष्णास किंवा कृष्णाप्रत आश्रित), दुःखप्राप्त (दुःखाला प्राप्त), देशगत (देशास गत).

तृतीया तत्पुरुष—(सं०)—ईश्वरनिर्मित (ईश्वरानें निर्मित), दयार्द्र, भक्तिवश, द्रव्यसाध्य, कष्टसाध्य, ईश्वरदत्त, मनःकल्पित, कृपावलोकन, मातृसदृश (मातेशी सदृश), तत्सम (त्याशीं सम), एकोन, गुणहीन.

(म०)—तोंडपाठ, गजमोजणी, घोडेमात, प्यादेमात, बुद्धिजड, कपाळ-करंटा, तोंडजबानी, दुप्पट, (दोहोंनी पट), चोपट (चोहोंनीं पट).

चतुर्थी तत्पुरुष—(सं०) काकबलि (काकाकरितां बलि), पूजाद्रव्य, विद्यागृह, क्रीडाभुवन, ब्राह्मणभोजन, परपीडा, द्विजदंड.

(म)—गायरान, बाइलवेडा, पोळपाट, व्याहीजेवण, वाटखर्च, मेंढवाडा, कमरबंद, कंबरपट्टा, गांवसमाराधना, व्यवहारोपयोगी.

पंचमी तत्पुरुष—(सं०)–चोरभय (चोरापासून भय), ऋणमुक्त, स्वर्ग-पतित, स्वर्गभ्रष्ट, जातिभ्रष्ट, रोगमुक्त, पापविमोचन, भवतारण, पदच्युत.

(म०)–वडिलार्जित, गर्भश्रीमंत, जन्मखोड लंगोटीमित्र.

षष्ठी तत्पुरुष—(सं०)–देवपूजा (देवाची पूजा), भूपति, नृपति राजमंदिर, सूर्यप्रकाश, विद्याभ्यास, देवभक्ति, मदुद्धरण (माझें उद्धरण), त्वल्लीला (तुझी लीला) लक्ष्मीकांत, गणपति, राधारमण, पद्मपत्र, भ्रातृजाया.

(म०) केळफूल, राजवाडा, घरधनी, पिंपळपान, हातचाळा, राजदरबार, आपमतलब, घोडदौड, समुद्रकांठ, गायमुख, धर्मवेड, वाघनख, आंबराई.

सप्तमी तत्पुरुष—(सं०) शास्त्रपंडित (शास्त्रांत पंडित) कूपमंडूक, कलाकुशल, स्वर्गवास, युद्धचातुर्य, कुलोत्पन्न, दानशूर, पोटशूळ.

(म०)—रानडुक्कर, घरकोंबडा, घरजांवई, अवसानघातकी, गांवदेवी, घरधंदा, गृहकलह, पाणकोंबडा, वनगाय.

विग्रहास अनुसरून तत्पुरुष समासाचे बाबतींत केव्हां केव्हां भिन्न नांवें दिलीं जाण्याचा संभव आहे; तरी कांहीं बिघडत नाहीं. **हातघाई** (हातांनीं घाई) **तृ० त०**; (हातांची घाई) **ष० त**; असें म्हटलें तरी चालेल. तसेंच कृष्णाश्रित) कृष्णाप्रत आश्रित **द्वि० त०**; असें व (कृष्णाचा आश्रित) **ष० त०**; असें अर्थास अनुसरून म्हटल्यास हरकत नाहीं.

केव्हां केव्हां तत्पुरुष समासांतील पहिल्या शब्दाचा विभक्तिप्रत्यय न गळतां कायमच राहतो; त्यास **अलुक तत्पुरुष** असे म्हणतात. उदा०—अग्रेसर, युधि-ष्ठिर, कर्तरिप्रयोग. कर्मणिप्रयोग पंकेरुह; येथें पहिल्या शब्दांची संस्कृतमधील सप्तमीचीं रूपें कायम राहिलीं आहेत (अ+लुक्=लोप नसणें).

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

जेव्हां तत्पुरुष समासांतील दुसरें पद–ज्याचा वाक्यांत स्वतंत्रपणें उपयोग होत नाहीं. अशा प्रकारचें— कृदन्त म्हणजे धातुसाधित असतें तेव्हां त्यास **उपपद तत्पुरुष** समास असें म्हणतात. उदा०—कुंभकार (कुंभ करणारा) ग्रंथकार (ग्रंथ करणारा), गृहस्थ (गृहांत राहणारा), शेषशायी(शेषावर निजणारा), द्विज (दोनदां जन्मणारा). ह्या उदाहरणांत कार, स्थ, शायी, ज, हीं दुसरीं पदें कृ, स्था, शे जन्, ह्या धातूंपासून झालेलीं असून,त्यांचा असल्या सामासिक शब्दांशिवाय दुसऱ्या कोठेंहि स्वतंत्रपणें उपयोग होत नसल्यामुळें हे **उपपद–तत्पुरुष** समास आहेत.

आणखी उदा०—(सं०) चर्मकार, सुवर्णकार, देशस्थ, पांथस्थ, कोंकणस्थ स्वस्थ, पालखीपदस्थ, सुखदायी, मनुज, पंकज, अनुज, खनिज, उद्भिज, द्विप, भूप, नृप, पयोधर, मनोहर, यशोधर, सुखद, दुःखद, पयोद, अंबुद, जलद, खग, अग, नग, उरग, सुज्ञ, प्राज्ञ, कृतघ्न, शत्रुघ्न.

(म०) शेतकरी, कामकरी, रिणकरी, आगलाव्या, लाकुडतोड्या, भाजीविक्या, लांचखाऊ, वाघमाऱ्या नवशिका, नाकतोड्या.

केव्हां केव्हां तत्पुरुष समासांत प्रथम शब्दांची विभक्ति कायम राहून, दुसरा शब्द अस्वतंत्र धातुसाधित असतो,त्यास **अलुक् उपपद तत्पुरुष** समास म्हणण्यास हरकत नाहीं. उदा०—(सं०) मनसिज, पंकेरुह, सरसिज, खेचर, वनेचर.

(म०)—माळेकरी, वांटेकरी, पहारेकरी, मारेकरी, पांखरेविक्या, गळेकापू खिसेकातरू, कडेलोट, यात्रेकरी; येथें पहिले शब्द प्रथमान्त अनेकवचनी आहेत. (कथेकरी, यात्रेकरी, सेवेकरी, दीनानाथ, यांत पहिले शब्द प्रथमान्त अनेकवचनी नसून सामान्य रूपात्मक आहेत).

अभाव किंवा निषेध, ह्या अर्थी व्यंजनादि शब्दांच्या पूर्वी **'अ'** व स्वरादि शब्दांच्या पूर्वी **'अन्'** किंवा क्वचित् **'न'** हीं अव्ययें येऊन जे तत्पुरुष समास होतात, त्यांस **नञ् तत्पुरुष** समास असें म्हणतात. उदा०—

(सं०) अब्राह्मण (नव्हे ब्राह्मण तो), अन्याय, अयोग्य, अनादर, अनिष्ट, अनृत, नास्तिक, नपुंसक.

(म०)–असमंजस, असडीक, अपुरा, अनोळखी.

(यवनी)—नाइलाज, नाउमेद, नापसंत.

[ज्या तत्पुरुष समासांत प्रथम स्थानीं उपसर्ग येतो, त्यास संस्कृतांत **प्रादि समास** असें म्हणतात. उदा०—प्रवात (प्र म्हणजे अधिक जोराचा वात तो), प्रगति, अतिमात्र, उत्क्रान्त, अवगुण, इ० मराठींत हे अशा प्रकारचे समास सांगण्याची आवश्यकता नाहीं. कारण समास दोन शब्दांचा होतो व उपसर्ग हे कांहीं शब्द नव्हत, हें उघडच आहे].

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

कर्मधारय

[ज्या तत्पुरुषसमासांत दोन्ही पदांची प्रथमा ही एकच विभक्ति असते, त्याला कर्मधारय समास असें म्हणतात. उदा०—कमलमुख, तांबडमाती, सुवासना.

कर्मधारय समासांत विशेष्य–विशेषण–संबंध किंवा उपमान–उपमेय–संबंध ह्यांपैकीं एक असतो.

[अ] **विशेष्य–विशेषण–संबंध–दर्शक कर्मधारयाचीं** उदा०—

१. विशेषणपूर्वपद—(सं०)–रक्तचंदन, महाराज, पूर्वरात्र, उत्तररात्र, पीतांबर, नीलोत्पल, महादेव.

(म०) काळमांजर, सावळाराम, भोळानाथ, उपजतस्वभाव, रडतराऊत, खडीसाखर, शेंडेनक्षत्र, साडेतीन.

टीप—सुवासना, कुसंगति, कुयोग, कुपुत्र, दुर्गति, दुर्वासना; यांतील पूर्वशब्दांचा मराठींत विशेषणाप्रमाणें अर्थ रूढ झाला असल्यामुळें ह्या शब्दांचा विशेषणपूर्वपद कर्मधारयांतच अन्तर्भाव करण्यास हरकत नाहीं.

२. विशेषणोत्तरपद–(सं०) भाषान्तर, रूपान्तर, देशान्तर (अन्य देश देशान्तर, ह्याप्रमाणें ह्या शब्दांचा विग्रह करितात); पुरुषोत्तम (उत्तम असा पुरुष), छात्रवंचक (वंचक असा छात्र):

(म०) रामदयाळ–(दयाळ असा राम).

३. विशेषणोभयपद (सं०)शुक्लकृष्ण,कृताकृत, दृष्टादृष्ट, श्यामसुंदर, स्नातानुलिप्त

(म०) लाललाल, काळा–सावळा, उपजतवेडा.

४. विपर्ययपूर्वपद–(सं.) देवबुद्धि (देव आहे अशी बुद्धि), धर्मबुद्धि, अहंमति, अहंबुद्धि.

(म०)–पुरुषमाणूस, बायकोमाणूस, गडीमाणूस.

द्विगु

५. संख्यापूर्वपद–ज्या कर्मधारय समासांत पहिलें पद संख्यावाचक विशेषण असून, त्या शब्दाच्या योगानें समाहाराचा म्हणजे समुदायाचा अर्थ उत्पन्न होतो व सर्व शब्द एकवचनीच असतो, त्यास द्विगु समास म्हणतात. उदा०–(सं०)–त्रिभुवन (तीन भुवनांचा समुदाय), त्रैलोक्य, पंचपदी, अष्टाध्यायी, पंचारती, त्रिदल, पंचवटी, नवरात्र, पंचक्रोशी.

(म०) पंचपाळें, छटाक, चौघडी, चातुर्मास, चवाठा, सप्ताह; [तेथें **बारभाई** (अव्यवस्था) माजली आहे–द्विगु **बारभाईचा** कारभार कर्मधारय].

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

मध्यमपदलोपी

६. लुप्तपद—ज्या कर्मधारय समासांत पहिल्या पदाचा दुसऱ्या पदाशीं संबंध दाखविणारा एक शब्द किंवा असे अनेक शब्द अध्याहृत किंवा **लुप्त** असतात व विग्रहाचे वेळीं त्यांची स्पष्टता करावी लागते, त्यास **मध्यमपदलोपी** समास असें म्हणतात. उदा०—साखरभात (साखरेनें युक्त भात); वागींपोहे, बटाटेभात. डाळवांगें, पुरणपोळी, गुळांबा, घोडेस्वार, बाळमित्र, भोजनभाऊ, जन्मदरिद्री, पंक्तिपठाण, कातरविडा, गुडधानी (गूळ घातलेलें धान्य, धानी हें धान्य याचें रूप); [चुलतभाऊ (चुलत्याचा मुलगा या नात्यानें भाऊ), मामेभाऊ, नातसून, नातजांवई, चुलत-सासरा, हेहि याच प्रकारचे शब्द होत.]

[आ] उपमान-उपमेय-संबंध-दर्शक कर्मधारयाचीं उदा०-

१. उपमानपूर्वपद-(सं०)-कमलमुख (कमलाप्रमाणें मुख), मेघश्याम, चंद्रमुख, वज्रदेह, कमलनेत्र; (म०)-घोडनवरी, साखरलिंबू.

२. उपमानोत्तरपद-मुखकमल (मुख हेंच कमल), नरसिंह, पुरुषव्याघ्र, नरशार्दूल, मुखेंदु.

३. अवधारणापूर्वपद-ह्यांत प्रथम पदाचे अर्थावर द्वितीय पदाच्या अर्थाचा आरोप केला जातो. उदा० -विद्याधन (विद्या हेंच धन किंवा विद्यारूपी धन). भवसागर विद्युल्लता, काव्यामृत, संसाराटवी, पदपद्म, चरणकमल.

(म०) उंबरघाट-

४ अवधारणोत्तरपद-ह्यांत द्वितीयपदाचे अर्थावर प्रथमपदाच्या अर्थाचा आरोप केलेला असतो. उदा०-कृतान्तकटकामलध्वजजरा (ह्यांत जरेवर कृतान्तकट कामलध्वजाचा आरोप केला आहे).

३. उभयपदप्रधान किंवा द्वंद्व

ज्या समासांतील दोन्ही पदें प्रधान असतात, त्यास द्वंद्व समास असें म्हणतात. उदा०—रामकृष्ण, भीमार्जुन, सुखदुःख, शत्रुमित्र, खरेंखोटें.

ह्या समासाचें **इतरेतर** द्वंद्व, **वैकल्पिक** द्वंद्व व **समाहार** द्वंद्व असे तीन प्रकार आहेत.

१. **इतरेतर** द्वंद्व-ह्या समासांतील पदांमध्यें **आणि, व** हीं समुच्चयबोधक उभयान्वयी अव्ययें विग्रहाचे वेळीं घालावीं लागतात आणि दोन्ही पदांची अर्थाच्या दृष्टीनें प्रमुखत्वानें अपेक्षा असते. उदा०-(सं०)-हरि-हर, राम-लक्ष्मण, कर्णशल्य, पितृ-मातुल, ब्रह्मा-विष्णु-महेश, द्रोण-द्रौणि-कृप.

(म०) बहीण-भाऊ, बाप-लेक, विटी-दांडू, नाक-डोळे, पळी-पंचपात्री, तांब्या-भांडें, कुलूप-किल्ली, महाण-खोड, सुंठ-साखर, दौत-लेखणी;

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

(आई-बापें, दादला-बायलें, स्त्री-पुरुषें, माता-पितरें, बहीण-भावंडें, माय-लेकरें. अशा प्रकारें नपुंसकलिंगी अनेकवचनयुक्त कांहीं द्वंद्व समासाचीं उदाहरणें आढळतात)

२. **वैकल्पिक** द्वंद्व-ह्या समासांतील पदांमध्यें विग्रहाच्या वेळीं **अथवा, किंवा** ह्यांपैकीं विकल्पबोधक उभयान्वयी अव्यय घालावें लागतें आणि अर्थाच्या दृष्टीनें समासांतील दोन्ही प्रधानपदांपैकीं एकाचीच मात्र अपेक्षा असते. उदा०—(सं०) पापपुण्य, धर्माधर्म, न्यायान्याय, सत्यासत्य, सुरूप, कुरूप, भक्ष्याभक्ष्य; (म०) खरें-खोटें, बरें-वाईट, तीन-चार, दहा-पांच, दहा-वीस, पहिला-दुसरा.

३. **समाहार** द्वंद्व-ह्यांत समासयुक्त पदांच्या अर्थाशिवाय आणखी तशाच प्रकारच्या अधिक गोष्टींचाहि अंतर्भाव होतो. उदा० [अ] मीठ-भाकर (मीठ, भाकर व असेच दुसरे पदार्थ), भाजी-पाला, पान-पत्रावळ, घर-दार, देव-ब्राह्मण, कोळी-माळी, शेट-सावकार, फंद-फितूर, शेला-पागोटें, चूक-भूल, अंथरूण-पांघरूण. टिळा-टोपी, वेणी-फणी, ने-आण, चढ-उतर, जा-ये, दे-घे.

[आ] दाणा-दुणा, सोयरा-धायरा, भिक्षुक-भिक्षुक, इडा-पिडा, चट्टी-पट्टी, वाकडा-तिकडा; यांत व खालील ठिकाणीं दुसरा शब्द अनुप्रासात्मक आहे.

[इ] घोडा-बिडा, दगड-बिगड, तंटा-बिंटा, भांडण-बिंडण, लहान-सहान वाईट-साईट, पोर-सोर, लुंगा-सुंगा.

४. अन्यपदप्रधान किंवा बहुव्रीहि

ज्या समासांतील कोणतेंहि पद प्रधान नसून, त्या सर्व सामासिक शब्दापासून त्यांत असणाऱ्या पदांच्या शिवाय निरनिराळयाच गोष्टींचा प्रामुख्यानें बोध होतो व तो सामासिक शब्द त्या निराळ्या पदांचें विशेषण असतो, त्या समासाला **बहुव्रीहि** समास असें म्हणतात. उदा०-दशानन (दश आहेत आननें ज्याला तो म्हणजे रावण), लंबोदर (लंब म्हणजे मोठें आहे उदर ज्याचें तो गणपति), वक्रतुंड, महाकाय.

ह्या समासाचा विग्रह करितांना शेवटीं संबंधी सर्वनाम येतें व त्याची जी विभक्ति असते, तिचें नांव त्या समासास देतात.

विभक्तींवरून बहुव्रीहीचे भेद

द्वितीया बहुव्रीहि-प्राप्तोदक (प्राप्त आहे उदक ज्यास तो गांव), प्राप्तधन (प्राप्त आहे धन ज्यास तो पुरुष); हे समास संस्कृतांतच आढळतात.

तृतीया बहुव्रीहि-जितकाम (जित आहे काम ज्यानें), जितेंद्रिय, त्यक्तासुख, कृतकृत्य, जितकोप, दत्तधन, पूरित-लोककाम.

चतुर्थी बहुव्रीहि-पंचमुख (पांच आहेत मुखें ज्याला), चतुर्मुख; (म०)-चोकोन, दुतोंडें.

पंचमी बहुव्रीहि-निर्धन (गेलें आहे धन ज्यापासून) निर्बल, गलितपर्ण.

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

षष्ठी बहुव्रीहि—(सं०) तपोबल (तप हेंच आहे बल ज्याचें), मानधन, शूलपाणि, तीर्थपाद, शशिशेखर, चंद्रशेखर.

(म०) घारडोळ्या, गायमुख्या, पांढरपेश्या.

सप्तमी बहुव्रीहि–भीमादि (भीम आहे आदि ज्यांमध्यें), द्रौण-द्रोणि-कृपादि, नाक (नाहीं अक म्हणजे दुःख ज्यांमध्यें).

कर्मधारयाप्रमाणेंच बहुव्रीहि समासांतहि विशेष्य-विशेषण-संबंध, किंवा उपमान–उपमेय–संबंध असलेलीं पदें असतात.

१. विशेषणपूर्वपद–नीलकंठ, रक्तवस्त्रा, सुग्रीव.

(म०) आखुडशिंगी, बहुदुधी, अल्पमोली.

२. विशेषणोत्तरपद–मोदकप्रिय (प्रिय आहे मोदक ज्याला); पायाशुद्ध (शुद्ध आहे पाया ज्याचा).

३. उपमानपूर्वपद–कमलनेत्रा, चंद्रमुखी, शशिवदना चंद्रानना.

४. अवधारणापद–यशोधन (यश हेंच धन आहे ज्याचें), मानधन, तपोबल.

५. लुप्तपद-यांत मध्यमपदलोपीप्रमाणें कांहीं पदें गाळली जातात. उदा०–मृगनयना (मृगाप्रमाणें आहेत नयन जिचे), हरिणाक्षी, सिंहकटि, गजगति (यांत प्रमाणें हा शब्द लुप्त आहे), अभिज्ञानशाकुंतल (अभिज्ञान आहे शकुंतलेचें ज्यांत तें नाटक), मुद्राराक्षस (मुद्रेनें वश केला आहे राक्षस ज्यांत तें नाटक).

(म०) –गायमुख्या, उंटमान्या, घोडमुख्या.

६. संख्यापूर्वपद–एकदन्त, त्रिनयन, त्र्यंबक, चतुर्भुज, पंचतुंड.

(म०) एक डोळ्या, दुतोंडें, तिकोनी; अष्टपैलू.

नञ् बहुव्रीहि–अनादि (नाहीं आदि ज्याला तो), अनंत, अव्यय, अज्ञान, अनाथ, अकर्मक.

सहार्थी बहुव्रीहि–'स' किंवा 'सह' हें अव्यय आरंभीं येऊन हा समास होतो. उदा०–सदार (दारेनें सह), सपुत्र, सरूप, सवर्ण, सादर, सफल, सनाथ, समूल, सहकुटुंब, सहपरिवार. (म०)–सदळ.

[दंडादंडी, लठ्ठालठ्ठी, मारामारी, बुक्काबुक्की, झोंबाझोंबी,गुद्दागुद्दी,खेटराखेटरी, अशा तऱ्हेचे शब्द संस्कृतांत बहुव्रीहि समासयुक्तच मानितात. (कारण दंड, दंड, यांच्या योगानें केलेलें कृत्य तें;अशा प्रकारच्या अन्यपदप्रधानाचा अर्थ येथें उत्पन्न होतो.) मराठींत हे शब्द मूळचे विशेषणें असून त्यांचा नामाप्रमाणें उपयोग होतो, तरी त्यांस संस्कृत पद्धतीस अनुसरून बहुव्रीहि समास म्हणण्यास हरकत नाहीं].

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

कांहीं समास–विशेष

(१) समासासंबंधाच्या बऱ्याच गोष्टी संस्कृतावरूनच आल्या असल्यामुळें होतों होईतों संस्कृत पद्धतीस अनुसरूनच समास ठरवावे.

(२) अर्थानुरोधानें एकाच शब्दाचे भिन्न समास होऊं शकतील. **सत्यव्रत** (सत्य हेंच व्रत–क० धा०; सत्य आहे, व्रत ज्याचें–बहु०); **लक्ष्मीकान्त** (लक्ष्मीचा कान्त–ष० त०; लक्ष्मी आहे कान्ता ज्याची–बहु०).

(३) भिन्न भाषांतील शब्दांचा समास करणें योग्य नाहीं. उदा०–शाळा मास्तर, आग-बोट, मन-मुराद, दिवा-बत्ती, तार-मास्तर, डाक-घर, इलाखाधिपति, पैसाफंड; (तथापि असे शब्द रूढ झाल्यावर त्यास इलाज नसतो.)

(४) समासामधील संस्कृत संधियोग शब्दांचा संधि अवश्य करावा. परंतु क्वचित् ह्या बाबतींत दुर्लक्षहि होतें. उदा०–स्वपदाब्जीं मानसभृंग, रमो उगउं दे. '**कृपा अरुणा**' (मराठीची प्रवृत्ति संधि न करण्याची आहे. उदा०–तोंड-ओळख, पैसा-अडका, अधिक–उणा, ना–उमेद, बे–अक्कल).

(५) सामासिक शब्दाच्या शेवटीं विभक्तिप्रत्यय लागतात व शेवटच्या शब्दाप्रमाणें सर्व शब्दांचें लिंग, वचन हीं असतात. 'विद्याभ्यास' ह्यांत विद्या हा शब्द स्त्रीलिंगी असला तरी सर्व शब्द पुल्लिंगी आहे; 'देव-पूजा' यांत प्रत्येक शब्द भिन्नलिंगी असला, तरी सर्व शब्द स्त्रीलिंगीच आहे.

(६) खालील ठिकाणीं षष्ठीचा '**चा**' हा प्रत्यय अध्याहृत आहे; म्हणून ते शब्द सामासिक नाहींत. 'भिल्ली' बोलुनि बोल सुंदर असे **रामा** (च्या)–**करींचीं** फळें; हरिश्चंद्र **डोंबा** (च्या) **घरीं** पाणी भरी, **पिशाच्या**–(च्या) **हातीं** कोलींत; इ० [मुलां (च्या)-मध्यभागीं बसे कृष्ण तेवीं; यांत ज्याप्रमाणें मुलांमध्यभाग असा शब्द होऊं शकत नाहीं, तेथें मुलां-'च्या' मध्यभागीं असें आहे. त्याचप्रमाणें वरील ठिकाणीं षष्ठीचें प्रत्ययाभावी सामान्यरूप आहे.]

(७) ग्रंथकार व ग्रंथकर्ता, सुखकर व सुखकर्ता, दुःखहर व दुःखहर्ता, ह्यांतील पहिले शब्द **उपपद तत्पुरुष** व दुसरे शब्द **षष्ठी तत्पुरुष** समास होत; तसेंच गृहस्थ व गृहस्थित यांतील पहिला शब्द **उपपद तत्पुरुष** व दुसरा शब्द **सप्तमी तत्पुरुष** आहे. कारण पहिल्या ठिकाणचे शेवटचे शब्द अस्वतंत्र आहेत व दुसऱ्या ठिकाणचे शब्द वाक्यांत स्वतंत्रपणें येणारे आहेत.

(८) अव्ययीभाव समासान्त शब्द क्रियाविशेषण अव्ययें असलीं पाहिजेत. बहुव्रीहि समासान्त शब्द विशेषणें असतात. तत्पुरुष व द्वंद्व समास असलेले शब्द बहुशः नामें किंवा विशेषणें असतात.

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

:४: वाक्यविचार

व्याकरणाची आवश्यकता विशेषेंकरून वाक्याच्या स्पष्टीकरणासाठीं आहे. वाक्यांतील घटक जे शब्द व शब्दांतील घटक जे वर्ण त्यांचा येथवर विचार झाला. वाक्यविचाराकडे आतां वळूं.

एक विचार पूर्णपणें व्यक्त करणाऱ्या शब्दसमुच्चयाला **वाक्य** असें म्हणतात. वाक्याचा अर्थ स्पष्ट कळण्यासाठीं त्यांतील पदांचा परस्परांशी संबंध काय, हें कळणें आवश्यक आहे. मुख्य वाक्यांत शब्द दोन, **कर्ता व क्रियापद.** क्रियापद सकर्मक असल्यास **कर्म** हा आणखी एक 'प्रमुख शब्द वाक्यांत असलाच पाहिजे. कर्ता कर्म हे शब्द नामें (किंवा नामाप्रमाणेंच योजलेले इतर शब्द) असतात. त्यांचे क्रियापदांशीं किंवा अन्य शब्दांशी जे संबंध असतात, ते विभक्त्यन्त रूपांवरून कळतात; हे संबंध म्हणजेच **विभक्तींचे अर्थ** होत. त्याचप्रमाणें क्रियापदांचीहि अर्थ दर्शविणारीं एकेका धातूचीं निरनिराळीं सात प्रकारचीं रूपें असतात, ह्यांना **आख्यातें** असें म्हणतात; हें पूर्वीं गेलेंच आहे. हे **विभक्त्यर्थ, आख्यातार्थ** व वाक्यरचना किंवा प्रयोग, ह्यांविषयीं ह्या प्रकरणांत विवेचन करणे ओघानेंच प्राप्त होतें. तथापि अलीकडे आणखी एका महत्त्वाच्या विषयाची वाक्य-विचारांत भर घालण्याचा संप्रदाय पडला आहे.त्यानें वाक्यस्पष्टीकरणास मदतच होत असल्यामुळे,त्याचा वाक्यविचारांत समावेश करणें जरूरच आहे. त्याला **'वाक्यपृथक्करण'** असें म्हणतात. व्याकरणांत शब्दांचे परस्परसंबंध त्यांच्या स्वरूपांवरून विशेषत: पाहण्यांत येतात, परंतु वाक्यपृथक्करणांत ते अर्थाच्या दृष्टीनें पाहण्यांत येतात.ह्या गोष्टींचा क्रमानें आतां विचार करूं

विभक्त्यर्थ

विभक्तीच्या योगानें नामाचा किंवा नामाप्रमाणें योजिलेल्या शब्दांचा क्रियापदाशीं किंवा इतर शब्दांशीं संबंध जोडिला जातो. तो ज्या प्रकारचा संबंध असतो, त्यास त्या **विभक्तीचा अर्थ** असें म्हणतात. नामाचा क्रियापदाशीं संबंध असल्यास त्यास **कारकार्थ** व इतर शब्दांशीं संबंध असल्यास त्यास **उपपदार्थ** असें म्हणतात. क्रियापदाचा **कर्ता, कर्म, करण** (साधन), **संप्रदान** (देणें या धातूप्रमाणें अप्रत्यक्ष दुसरें कर्म,) **अपादान** (एका गोष्टीपासून दुसरी दूर जाणें) आणि **अधिकरण** (ठिकाण) ही दर्शविण्यासाठीं कारकार्थांचें प्रयोजन आहे. तसेंच उद्देश, विधान, हेतु, कारण, परिणाम, प्रमाण, मूल्य, अंतर, अवधि, आधिक्य, न्यूनत्व, तुलना, विषय, भेद, साहित्य, संबंध इ. अनेक प्रकारचा एका शब्दाचा दुसऱ्या शब्दाशीं संबंध दर्शविण्यासाठीं, उपपदार्थांचें प्रयोजन व्याकरणांत मानिलेलें आहे.

येथें प्रत्येक विभक्तीचे यांपैकीं जे प्रमुख अर्थ आढळतात, ते दिले आहेत.

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

प्रथमा

कारकार्थ—(१) **कर्ता**-**तो** गेला, **रामा** रस्त्यानें चालला, **मुलें** पत्ते खेळतात, गोविंदाला **ठेच** लागली., इ०; (यांतील ठळक शब्दांची विभक्ति प्रथमा आहे व त्या वाक्यांत. ते शब्द कर्ते आहेत, म्हणून त्यांच्या प्रथमा विभक्तीचा अर्थ **कर्ता**).

(२) **कर्म**–मुलें **अभ्यास** करितात, त्यानें **काम** केलें, मधू **चित्रें** पाहात आहे, इ० (यांतील ठळक शब्द प्रथमान्त असून, त्या त्या वाक्यांतील कर्में आहेत, म्हणून त्यांच्या प्रथमेचा अर्थ **कर्म**).

अधिकरण–तो दहा **गांवें** हिंडला, मी तीन **कोस** चाललो, बाबांनीं पंचवीस **वर्षें** चाकरी केली, इ० (यांतील प्रथमान्त ठळक शब्दांवरून क्रिया घडण्याचें स्थल व काल, ही दर्शविलीं जातात, म्हणून त्यांच्या प्रथमा विभक्तीचा अर्थ **अधिकरण**).

टीप–स्थल व काल या दोहोंनाहि व्याकरणांत '**अधिकरण**'**च** म्हणतात.

उपपदार्थ(१) **उद्देश**–**नाना फडनवीस** हा मुत्सद्दी होता. **लक्ष्मीबाई** ही शूर होती, **रामा** आणि **गोविंदा** हे शाळेंत गेले, इ. (या वाक्यांत अनुक्रमें हा, ही, हे शब्द कर्ते आहेत; आणि त्यांच्या स्पष्टीकरणाच्या उद्देशाने नाना फडनवीस, लक्ष्मीबाई व रामा, गोविंदा हे शब्द आले आहेत; त्यांचा क्रियापदाशीं साक्षात् कांहीं संबंध नाहीं; त्यांची विभक्ति प्रथमा आहे; म्हणून या प्रथमा विभक्तीचा अर्थ **उद्देश**).

(२) **विधान**–नाना फडनवीस हा **मुत्सद्दी** होता, कालच्या नाटकांत गोंद्या बचंभटाची **मुलगी** झाला होता, म्हाताऱ्याला द्यायला आमचे **बाबा** कांहीं **कसाई** नाहीत, इ० (या वाक्यांत अनुक्रमें हा गोंद्या व बाबा हे शब्द कर्ते आहेत आणि त्यांच्यासंबंधी विधान पूर्ण करण्यासाठीं मुत्सद्दी, मुलगी कसाई हे प्रथमान्त शब्द आहेत; ह्या शब्दांच्या प्रथमा विभक्तीचा अर्थ **विधान**).

(३) **परिमाण**–दोन **खंडी** गहू, चार **शेर** तूप, सहा **हात** लांब धोतर, पांच **तोळे** सोने, इ० (यांतील ठळक शब्दांच्या प्रथमा विभक्तीचा अर्थ **परिमाण**)

(४) **मूल्य**–हपूसचे आंबे सहा **रुपये** शेंकडा मिळतात, हें कापड चार **आणे** वार आहे, माणशी **पांच रुपये** भाडें पडतें, मणी दोन **पैसे** हमाली घेतात. इ०. (यांतील ठळक शब्दांच्या प्रथमा विभक्तीचा अर्थ **मूल्य**).

(५) **अंतर**, **अवधि** मुंबईहून पुणें १२० **मैल** किंवा ६० **कोस** आहे; कोणत्याहि विद्येचा एक **तप** तरी अभ्यास पाहिजे.

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

द्वितीया

कारकार्थ—(१) **कर्म** मी **त्याला** ओळखितों, आईनें **मुलीस** मारिलें, इंग्रजानीं **पेशव्यास** जिंकिलें, इ० (या वाक्यांतील ठळक शब्दांची विभक्ति द्वितीया असून कर्म ह्या नात्यानें त्यांचा क्रियापदाशीं संबंध आहे; येथें त्या द्वितीयेचा अर्थ **कर्म**). द्वितीयेचा **कर्म** हा एकच अर्थ असतो.

तृतीया

कारकार्थ—(१) **कर्ता**–**रामानें** काम केलें, **मुलींनीं** गाणीं म्हटलीं, **त्याच्यानें** जाववतें, **माझ्यानें** हें काम करवेल.

(२) **करण**–**चाकूनें** लेखणी करितात, त्यानें **तरवारीनें** शिर धडापासून वेगळें केलें, मीं **हातानें** हें सूत काढिलें, कोणासहि **पायानें** ढकलूं नये.

(३) **आधिकरण**–त्या **वाटेनें** फार कांटे आहेत, **आडमार्गानें** जाऊं नये, तो **रस्त्यानें** बसत बसत गेला.

उपपदार्थ—(१) **हेतु**, **कारण**–आपल्याच **आशीर्वादानें** मी पास झालों; या **बातमीनें** बाबांस मोठा धक्काच बसला; स्त्रियांनीं अति **भिडेनें** किंवा **मर्यादेनें** वागण्याचें दिवस आतां संपले; **दांडगाईनें** तुझा निभाव कसा लागेल?

(२) **साहित्य**—तो एका **वस्त्रानें** घरांतून बाहेर पडला; **सर्वांशीं** गोड बोलावें; हजार **स्वारांनिशीं** क्लाइव्हनें अर्काटवर स्वारी केली.

(३) **आधिक्य**, **न्यूनत्व**—[अ] **बुद्धीनें** चलाख, **डोळ्यांनीं** सुंदर, [ब] **डोळ्यांनीं** आंधळा, **कानांनीं** बहिरा, **पायानें** लंगडा, **बुद्धीनें** मंद.

(४) **परिमाण**, **प्रमाण**—तांदूळ **पल्लयानें** विकतात, वखारींत **खंडींनीं** किंवा **मणांनीं** भुईमूग मिळतो, **शेरांनीं** मिळत नाहीं चार **बोटांनीं** उंच, पांच **वर्षांनीं** वडील, एका **वितीनें** कमी; **थेंबें थेंबें** तळें सांचें.

(५) **मूल्य**—चार **पैशांनीं** शेर बोरें, अडीच **रुपयांनीं** मण कोळसे, **पैशानें** पांसरी करवंदें.

(६) **सानिध्य**, **तुलना**—तो **बापाशीं** भांडला, **लोडाशीं** बसा, गोगट्यांच्या **घराशींच** माझें घर आहे, तांबडा रंग **हिरव्याशीं** जमत नाहीं, हें चित्र त्या **चित्राशीं** ताडून पाहा, तुम्हां **कुबेराशीं** आमचा काय पाड ?

(७) **रीति**—तो **ऐटीनें** चालतो, भाईसाहेब **कुऱ्यानें** बोलतात, सासू तिला **ममतेनें** वागविते.

(८) **अवधि**—तो चार **वर्षांनीं** मला भेटला, मी आफ्रिकेंतून बारा **वर्षांनीं** आलों, एकवीस **दिवसांनीं** कोंबडीचें अंडे फुटतें.

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

ह्याप्रमाणें एकेका विभक्तीचे अनेक अर्थ संभवतील; तारतम्यानें हे अर्थ ओळखावे. इतर विभक्तीविषयीहि असेंच समजावें.

चतुर्थी

कारकार्थ—कर्ता-त्याला काम करवतें, **त्याला** बोलतां येतें, **मला** हरभरे चावतात.

(२) **करण**—त्यानें त्या कोहळ्याचे एका **घावास** दोन तुकडे केले, लाठीच्या एकेका **तडाक्यास** त्यानें एकेक इसम लोळविला.

(३) **संप्रदान**—तो **ब्राह्मणाला** दक्षणा देतो, मीं **त्याला** असें सांगितलें, त्यानें **भावाला** दगड मारिला, शिक्षकानें **विद्यार्थ्यांस** धडा शिकविला. इ०.दे, मार, शिकव, सांग, बोल, म्हण, इ० **धातूंना** एक प्राणिवाचक चतुर्थ्यन्त कर्म व दुसरें अप्राणिवाचक प्रथमान्त कर्म अशीं दोन कर्में असतात; त्यांपैकीं प्रथमान्त कर्मास प्रत्यक्ष कर्म व चतुर्थ्यन्त कर्मास अप्रत्यक्ष कर्म असें म्हणतात; आणि त्या चतुर्थी विभक्तीच्या अर्थास संप्रदान असें म्हणतात.

(४) **अपादान**—त्याच्या **डोळ्यांना** पाण्याची गळती लागली आहे व **नाकालाहि** धार लागली आहे. (अपादान म्हणजे एका गोष्टीपासून दूर जाणें किंवा तिचा वियोग होणें).

(५) **अधिकरण**—ह्या **भांड्याला** भोंक आहे, त्याच्या **डोक्याला** रुमाल होता, **दाराला** कडी घाल, **मुंबईस** प्लेग नाहीं,माझ्या **पायाला** ठेच लागली, **डोकीस** पागोटे घाल.

दिवसास निजतो,**रात्रीस** जागतो, **दिवाळीला** तुम्ही याल ना? **दसऱ्याला** सोनें लुटतात,**एकादशीस** तुळशीबागेंत बाजार भरतो. (कालालाहि अधिकरणच म्हणतात,हें पूर्वी गेलेच आहे; म्हणून ह्या ठिकाणच्या चतुर्थीचा अर्थहि **अधिकरणच**.)

उपपदार्थ—(१) उद्देश, हेतु—तो **कीर्तीला** जपतो, बाळू **कामाला** निघाला, त्यानें मला **जेवावयास** बोलाविलें आहे, आई **मुंजीला** गेली आहे. **लग्नाला** जातों मीं द्वारकापुरा.

(२) **परिमाण, प्रमाण—मणाला** दोन रुपये, **शेराला** चार आणे, **डझनाला** रुपया, **पैशाला** दोन म्हणून चार **पैशाला** आठ.

(३) **मूल्य विनिमय—पैशाला** पांच आंबे, पन्नास **रुपयांना** मला ही शाल मिळाली, दर **मोहरेस** एक मत, हल्लीं पुस्तकी शहाणे **पैशास** पासरी आहेत, **ठोशास** ठोसा, **बुक्कीस** बुक्की, **शेरास** शेर, **जशास** तसें, **शब्दास** शब्द.

(४) **विषय**—हा आंबा **रसाला** बरा नाहीं; **खायला** ठीक आहे; तो बैल **दिसायला** उत्तम, पण **कामाला** नरम.

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

पंचमी

कारकार्थ—(१) **अपादान**—तो **गांवाहून** आला, परसू **नागपुराहून** मुंबईस येईल, **मुंबईहून** पुण्यास येईल.

(२) **करण** —त्याच्या **हातून** हें काम होणार नाहीं, माझ्या **तोंडून** त्यानें वदविलें.

उपपदार्थ--(१) **अंतर—मुंबईहून** काशी सातशें मैल आहे, तुमच्या घराहून कचेरी किती दूर आहे ?

(२) **तुलना, भेद**—हा मुलगा आमच्या **मोरूहून** मोठा आहे, दादा **माझ्याहून** दोन वर्षांनीं वडील व माई **दादाच्याहून** दोन वर्षांनीं वडील आहे, **गुळाहून** साखर जास्त गोड असते, **लोण्याहून** मऊ, **कोळशाहून** काळा **सांबाहून** विष्णु वस्तुतः निराळा नाहीं; **जांबाहून** पेरू वेगळा असतो.

षष्ठी

कारकार्थ—(१) **अपादन—शिक्याचें** सुटलें व **बोक्याचें** पिकलें, तिला त्याच्या **पोटचें** एक मूल आहे, मी येथें केवढ्या **वेळचा** बसलों आहें; (या ठिकाणी 'पोटचें' व 'वेळचा' हे शब्द कांहींच्या मतांप्रमाणें विशेषणें मानिल्यास त्यांचा अपादान हा अर्थ होणार नाहीं).

अधिकरण—तो **दिवसाचा** निजतो, **रात्रीचा** जागतो, **उन्हाळ्याचा** मी महाबळेश्वरास जातों, **पावसाळ्याचें** मला नेहमींच पडसें असतें.

उपपदार्थ--(१) **हेतु--स्नानाची** खोली, **निजावयाची** जागा, **मोटेचा** बैल, **संध्येची** पळी.

(२) **स्थित्यंतर—गरिबाचा** श्रीमंत झाला, **मूर्खाचा** शहाणा, परिसानें **लोखंडाचें** सोनें होतें, **पांढऱ्याचें** काळें, **रंकाचा** राव.

(३) **मूल्य विनिमय--रुपयांचें** तूप, **पैशाच्या** मिरच्या, **पावलीचें** गोप्रदान, पात्रीं **रुपयाचें** सहस्रभोजन; **तुपाचा** रुपया, **मिरचीचा** पैसा, **गोप्रदानाची** पावली, **पात्राची** दक्षिणा.

(४) **योग्यता, प्रकार-लग्नाची** मुलगी, **मुंजीचा** मुलगा, **देण्याचे** खण, **ठेवणीचीं** लुगडीं, **खादीचें** कापड, **आंब्याचें** झाड, **स्लेटीचा** दगड, **भोपळ्याची** भाजी.

(५) **विषय, अधिकार—मनाचा** मोकळा, **हाडाचा** मऊ, **तोंडाचा** फटकळ, **जातीचा** शूर, '**ढ**' **च्या** ढ, **वेडाच्या** वेडा, **कोराच्या** कोरा.

(६) **संबंध--**षष्ठीचा हा नेहमीं येणारा प्रमुख अर्थ असून त्याचे अनेक प्रकार होऊ शकतील, पण येथें केवळ कांहींचें दिग्दर्शन केलें आहे.

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

[क] **दागिन्याचें** सोनें, **सोन्याचा** दागिना, **दगडाची** मूर्ति, **मूर्तीचा** दगड; **खुर्चीचें** लाकूड; **लाकडाची** खुर्ची (कार्यकारणसंबंध).

[ख] **मुलाचा** बाप, **बापाचा** मुलगा; **मुलाची** आई, **आईचें** मूल; **काव्याचा** कर्ता, **जगाचा** चालक; **मोरोपंतांचें** काव्य, **मुलीचा** अपराध, **बाजीरावाचा** जय (जन्य-जनक-संबंध).

[ग] **नानाचा** वाडा, **माझें** घर, **घराचा** धनी, **खुर्चीचा** मालक (स्वामित्व-संबंध).

[घ] **खुर्चीचा** पाय, **पायांची** खुर्ची; **मेजाचा** खण, दोन **खणांचें** मेज; **मनुष्याचें** तोंड, **हातांची** बोटें, सहा **बोटांचा** हात (अंग-अंगि-संबंध)

[ङ] **आगबोटींचे** उतारू, **उतारूंची** आगबोट; **पेवाचे** गहू **गव्हाचें** पेव; **विहिरीचें** पाणी, **पाण्याची** विहीर (आधार-आधेय-संबंध).

[च) **योग्यतेचा** माणूस, **माणसाची** योग्यता; **नीतीचा** मनुष्य, **मनुष्याची** नीति; **डोक्याचा** मनुष्य, **मनुष्याचें** डोकें (धर्म-धर्मि-संबंध).

सप्तमी

कारकार्थ (१) अधिकरण--तो **संध्याकाळीं** घरींच असतो, **मी** पुढल्या **महिन्यांत गांवीं** जाणार आहे, मकरकुंडलें तळपत **श्रवणीं, कंठीं** कौस्तुभमणि विराजत, **पायीं** खडावा गर्जती (काळ व स्थळ हीं दोन्हीं अधिकरणेंच मानितात)

उपपदार्थ--कारण, विषय— मी तुझ्या **पायीं** बुडालों, ह्या कामीं माझें नुकसान झालें.

संबोधन

ह्या विभक्तीचा '**संबोधन**' म्हणजे हाक मारणें हा एकच अर्थ आहे. दुसऱ्याचें लक्ष वेधून घेण्यासाठीं हांक मारतात; व त्या वेळीं ह्या विभक्तीचा उपयोग होतो. उदा०—**गोविंदा**, इकडे ये; **मुलांनो**, दांडगाई करूं नका; 'तुका म्हणे माझ्या जीवा, । कधीं भेटसी ? **केशवा**'.

क्रियापदाला ज्याप्रमाणें कर्ता, कर्म हीं असतात, त्याचप्रमाणें धातुसाधितालाहि असतात; परंतु धातुसाधिताचा कर्ता, कर्म ही सांगण्याची प्रचलित पद्धति नाहीं. मात्र विभक्तीचे अर्थ सांगतेवेळीं ज्या नामांचा किंवा सर्वनामांचा धातुसाधिताशीं संबंध असेल, त्याचा कोणत्या अर्थानें त्याशीं संबंध आहे, हें कळणें अवश्य आहे. कर्ता, कर्म, करण, संप्रदान, अपादान, अधिकरण ह्या सर्व प्रकारांनीं नामांचा व सर्वनामांचा धतुसाधिताशीं संबंध आढळतो. उदा०—

कर्ता--दगड मर्मीं लागून त्या मांजराचा प्राण गेला; **गोविंदराव** अंगरखा-पागोटें घालून कचेरीस गेले, अंगावर **वीज** पडून त्याला मृत्यु आला; **तो** चालत वैद्याच्या घरापर्यंत गेला.

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

कर्म—तुमच्या ह्या बोलण्यामुळें रावसाहेब विथरलें; त्यानें **हात** वर करून चेंडू उडविला; अर्जुनानें भीष्मांना **बाण** मारून, घायाळ केलें; हौद्यांत प्रथम **उडी** घेणारा मनुष्य भ्याड कसा ?

करण—चाकूनें लेखणी केल्यामुळें, मला लिहावयास सांपडलें; त्यानें गोविंदाला **काठीनें** ढकलून खालीं पाडिलें; **सोंगट्यांनीं** खेळणारा मनुष्य राजकारण काय खेळणार ?

संप्रदान—गोविंदाला असें सांगून बाबा मुंबईस गेले; **घोड्याला** चाबूक मारितांना त्या सईसाला फार मजा वाटत असे; **दुसऱ्याला** शिव्या देण्यांत शहाणपणा काय ?

अपादान—मी त्याला **मुंबईहून** पुण्यास जातांना लोणावळ्याच्या स्टेशन-वर पाहिलें.

अधिकरण—–मी घरीं जाऊन, तुला एक मच्छरदाणी पाठवून देतों; **ह्या गांवीं** येऊन, मी फार पेचांत सांपडलों.

[ह्यांशिवाय निरनिराळ्या उपपदार्थांनींहि धातुसाधितार्शी संबंध असलेले शब्द येतात; वरील विवेचनावरून त्यासंबंधींहि कल्पना येऊं शकेल. त्या त्या विभक्तींचे ते अर्थ होत].

आख्यातार्थ

मागें विकरण–प्रकरणांत एकाच धातूचीं **काळ, अर्थ** व **पद्यरूप** मिळून एकंदर **सात** प्रकारची निरनिराळीं रूपें होतात, व तीं त्यांच्या त्यांच्या स्वतंत्र प्रत्ययांवरून आपल्यास कळतात, हें गेलेंच आहे. त्यांचे प्रत्येकाचे प्रत्ययहि पूर्वी दिलेच आहेत. एकाच धातूच्या ह्या निरनिराळ्या क्रियापद–रूपांस **आख्यातें** असें म्हणतात. त्या आख्यातांची नांवें व मुख्य कार्य खालीलप्रमाणें—–

प्रथमाख्यात—वर्तमानकाळ
द्वितीयाख्यात—भूतकाळ
तृतीयाख्यात—भविष्यकाळ
चतुर्थाख्यात—आज्ञार्थ
पंचमाख्यात—विध्यर्थ
षष्ठाख्यात—संकेतार्थ
सप्तमाख्यात—पद्यरूपें

ज्याप्रमाणें एकेका विभक्तीचा मराठीत एकेकच व ठराविक अर्थ होत नाहीं, त्याप्रमाणें आख्यातांचेंहि आहे. वर प्रथमाख्यात–वर्तमानकाळ, इ० रूढीस अनुसरून जें लिहिलें आहे तें सामान्यतः बरोबर आहे; सर्व अंशीं बरोबर नाहीं. म्हणून प्रत्येक आख्याताचे त्याच्या मुख्य उपयोगाशिवाय आणखीहि निराळ्या अर्थांनीं जे उपयोग होतात, ते येथें दिले आहेत.

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

काळ

काळ म्हणजे **वेळ** ही कांहीं वस्तु नव्हे, तेव्हां तिचे भाग कसे होऊं शकणार ? परंतु वक्त्याच्या किंवा लेखकाच्या दृष्टीनें काळाचे तीन भाग मानितात. वक्ता किंवा लेखक ज्या वेळीं बोलत किंवा लिहीत असतो, त्या वेळी क्रिया चालू आहे असें विधान त्यानें केल्यास तो **वर्तमानकाळ**; त्याच्या पूर्वीचा तो **भूतकाळ**, आणि त्याच्या नंतरचा तो **भविष्यकाळ**. वर्तमानकाळ हा केव्हां अत्यंत अल्प वेळ असतो व केव्हां तो प्रदीर्घहि होऊं शकतो. 'पृथ्वी सूर्याभोवतीं फिरते' येथील वर्तमानकाळ केवढा दीर्घ आहे पहा. तो संपतच नाहीं. वर्तमानकाळाच्या पूर्वीचा काळ व वर्तमानकाळाच्या नंतरचा काळ हे दुसऱ्या बाजूनें अमर्याद आहेत.

वर्तमानभूतकाळ, भूतभविष्यकाळ, इ० संज्ञा मराठींत स्वीकारण्यास योग्य नाहींत. एखादी क्रिया भूतकाळींहि होते व वर्तमानकाळीहि होते, किंवा भविष्य-काळांत भूतकाळहि असतो, ह्या गोष्टी समर्थनीय नाहींत. ह्यास्तव क्रियापदावरून किंवा वाक्यावरून खरोखर अर्थ उत्पन्न होत असतील, तेच सांगितले पाहिजेत.

'**दादोबां**' नीं इंग्रजी काळांच्या धर्तीवर वरच्यासारखे काळाचे भेद मानिले आहेत. ते अशास्त्रीय असले तरी इंग्रजीच्या अध्ययनासाठीं त्यांचा उपयोग होतो हें खरें; म्हणून त्यांचा येथें निर्देश करितों.

वर्तमानकाळ

मी करितो	वर्तमान
मी करीत आहे	अपूर्ण वर्तमान
मी करीत असतो	रीतिवर्तमान

भूतकाळ

मी (म्यां) केलें	भूत
मी ,, केलें आहे	वर्तमानभूत
मी ,, केलें होतें	भूतभूत
मी करीत होतों	अपूर्णभूत
मी करिता झालों	पूर्णभूत
मी करणार होतों	भविष्यभूत
मी करीं अथवा करीत असें	रीतिभूत

भविष्यकाळ

मी करीन	भविष्य
मी करीत असेन	अपूर्णभविष्य
मी केलें असेन	भूतभविष्य
मी करणार आहें	वर्तमानभविष्य
मी करणार असेन	भविष्यभविष्य

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

अर्थ

आज्ञार्थ, विध्यर्थ व संकेतार्थ असे क्रियापदाचे मुख्य तीन अर्थ मानितात; परंतु एवढेच अर्थ वाक्यांत क्रियापदावरून नेहमीं कळतात असें नाहीं. याशिवायहि कित्येक अर्थांच्या छटा उत्पन्न होत असतात. आज्ञा, अनुज्ञा, विनंती, उपदेश, प्रार्थना, इच्छा, उद्देश, सामर्थ्य, आश्चर्य, संभव, विधि, संशय, संकेत, याशिवाय आणखीही कांही प्रकारचे अर्थ प्रत्येक आख्यातांत उत्पन्न होतात. त्यांचें स्वरूप खालीलप्रमाणें–

प्रथमाख्यात

ह्या आख्याताचा खालील अर्थी उपयोग होतो.

(१) **वर्तमानकाळ**—तो **जातो**, रामा पुस्तक **वाचितो**, मांजर **दूध पितें**, गाय चारा **खाते**; (हा ह्या आख्याताचा मुख्य उपयोग).

(२) पृथ्वी सूर्याभोंवतीं **फिरते**, दोन आणि दोन चार होतात, गंगा बंगालच्या उपसागरास **मिळते**; (येथें वर्तमानकाळ असून, त्याची व्याप्ति मात्र फार मोठी आहे).

(३) सूत शौनकास **सांगतो**, शुकाचार्य परीक्षितीस **म्हणतात**;(ह्या ठिकाणीं वक्त्याचा उद्देश क्रिया जणूं कांहीं आतांच–वर्तमानकाळांत–घडत आहेत असें दर्शविण्याचा असतो.)

(४) तुकाराम **म्हणतो**, पंत **म्हणतात**, कृष्णशास्त्री **लिहितात**; (ह्या ठिकाणीं ही क्रिया जणूं कांहीं वर्तमानकाळीं घडत आहे असें दर्शवून शिवाय त्या त्या व्यक्तींच्या भाषणांचीं अवतरणेंहि देण्याचा हेतु असतो. हाहि वर्तमानकाळच होय.

(५) तुम्ही पुढें चला, हा मी **येतोंच**; चला, मी तुम्हांस एक मौज **दाखवितों**; (येथें ‘ येतो ’ व ‘ दाखवितों ’ हीं क्रियापदांचीं रूपें वर्तमानकाळी आहेत; पण खरोखर क्रिया चालू नसून व्हावयाची आहे; तरी जणूं कांहीं ती आतांच घडत आहे असें दर्शविण्याचा म्हणजे वर्तमानकाळाचा अर्थ या रूपांनीं दर्शविला जात आहे).

(६) तुम्ही कधीं आला? हा मी **येतों** इतकाच; (ह्या वाक्यांत ‘येतो ’ हें वर्तमानकाळ रूप आहे, पण वस्तुतः तो मनुष्य येऊनहि चुकला आहे. तथापि बोलणाराचा उद्देश फार वेळ होऊन गेला नाहीं, क्रिया जणूं कांहीं आतांच. वर्तमानकाळींच–घडली आहे, असें दाखविण्याचा आहे).

(७) त्याची प्रकृति इतकी बिघडली आहे कीं, तो आतां **मरतोच** (खास मरणार), उद्यां तुझ्या वडिलांना ही गोष्ट **सांगतो** (सांगेन),आतां त्याला शिक्षा **होते** (खास होणार) यांत संशय नाहीं; (ह्या वाक्यांत ‘ मरतो’,‘ सांगतों ’ व

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

'होते,' हीं रूपें मात्र वर्तमानकाळीं आहेत; परंतु येथें त्यांचा अर्थ भविष्यकाळीं क्रिया खास घडणार हें दर्शविण्याचा आहे).

(८) तो जेवण झाल्यावर वामकुक्षी **करितो**, हा मुलगा शाळेंत उशिरा **येतो**, तो आजारी **असतो**;(ह्या ठिकाणीं वर्तमानकाळ असून, क्रियेच्या रीती-चाहि अर्थ आहे. पद्यांतील उदा०—' शुक्र म्हणे, वत्से, मी **वांचवितों** परि पुन:पुन्हा **मरतों**.

(९) जर तूं अभ्यास **करितोस** तर तुला एकाहि प्रश्नाचें उत्तर देतां येऊं नये काय ! जरी ती मेहनत **करितो**, तरी ताकावरच **राहतो**;(येथें रूपें वर्तमान-काळाचीं असून, शिवाय संकेत व रीति ह्यांचाहि बोध होत आहे).

(१०) जर तुम्ही **विचारतां** तर मी **सांगतों**; (येथें संकेतार्थ असून ' विचारतां ' ह्या शब्दानें वर्तमानकाळाचा व ' सांगतो ' ह्या शब्दानें भविष्य-कालीन क्रियेचा बोध होत आहे).

ह्याप्रमाणें **प्रथमाख्याती** रूपांपासून निरनिराळ्या वाक्यांत निरनिराळे अर्थ उत्पन्न होतात.

द्वितीयाख्यात

(१) **भूतकाळ** हा या आख्याताचा मुख्य उपयोग. उदा०—मोरोबांनीं चांगला लौकिक **संपादिला**, मघांशीं पाऊस फार **पडला**, तो दहा वाजतां **निजला**.

(२) तुम्ही पुढें व्हा, हा मीं **आलोंच**; हें पाहा माझें जेवण **झालेंच** म्हणून समजा; (ह्या ठिकाणीं क्रियापदांचीं रूपें भूतकाळीं आहेत; पण अर्थ मात्र भविष्य काळाचा आहे).

(३) माझ्या म्हणण्याप्रमाणें वागल्यास तुम्हांस यश **आलेंच** म्हणून समजा; तुम्ही हो म्हणण्याचा अवकाश, कीं मी **निघालोंच**;(येथें क्रियापदें भूतकाळाच्या रूपांचीं असून संकेतांचा व भविष्यकाळाचाहि अर्थ दिग्दर्शित होत आहे).

(४) जर तूं मुंबईस **आलास**, तर मला भेटल्यावांचून राहूं नको; यंदा पाऊस **पडला**, तर बरें होईल: (येथें संकेतार्थ असून भूतकाळच्या रूपांचा भविष्यकालीन क्रिया दर्शविण्यासाठीं उपयोग केलेला आहे.)

(५) ही पाहा गाडी **आली**; (येथें क्रियापदाचें रूप भूतकाळीं आहे, पण वस्तुत: क्रिया चालू असल्याचा अर्थ उत्पन्न होत आहे.

तृतीयाख्यात

(१) **भविष्यकाळ**—आज पाऊस **पडेल**, परवां दत्तूची परीक्षा **संपेल**, काका पहिल्या तारखेस नोकरीवर **रुजू होतील**; (हा या आख्याताचा मुख्य उपयोग आहे.

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

(२) तो तेथें कसा **जाईल** ? मी कां म्हणून **पळेन** ? तो असल्या फंदांत कशास **पडेल** ? (येथें क्रियापद-रूपें भविष्यकाळीं असून, शिवाय प्रश्नाचाहि अर्थ आहे).

(३) ते ह्या रस्त्यानें **जातील** तर **जातील**; तूं **रागावशील** तर **रागावशील**; (ह्या ठिकाणीं क्रियापदांचीं रूपें भविष्यकाळीं असून, शिवाय औदासीन्याचाहि अर्थ उत्पन्न होत आहे).

चतुर्थाख्यात

(१) **आज्ञार्थ**—मी जाऊं ? आम्ही **खेळूं** ? आम्ही तुमच्याबरोबर **येऊं** ? (ह्याप्रमाणें आख्याताचा प्रथमपुरुषी प्रश्नपूर्वक अनुज्ञा म्हणजे आज्ञा मागणें किंवा संमति मिळविणें या अर्थी उपयोग होतो).

(२) **पाहूं** बरें तुझें अक्षर कसें आहे तें ? आपण आतां फिरावयास **जाऊं**; (ह्या ठिकाणीं एका प्रकारें संमतिपूर्वक दुसऱ्याला केलेल्या सौम्य आज्ञेचाच अर्थ उत्पन्न होत आहे).

(३) द्वितीयपुरुषी मात्र साक्षात् आज्ञा किंवा उपदेशाच्या स्वरूपांत आज्ञा असते.उदा०-पुढें **वाच**; मुलांनो, पुस्त्या लिहावयास **बसा**; वेळेवर शाळेंत **जा.**

(४) देवा, माझें संकट निवारण **कर**; महाराज, मजवर दया **करा**; हेंचि दान दे गा देवा, तुझा विसर न व्हावा; तुका म्हणे व्हाल ऐकता करुणा, तरी नारायणा उडी **घाला**; (ह्या ठिकाणीं ह्या रूपांचा प्राथना करण्याकरितां उपयोग केलेला आहे).

(५) **चला उठा**, उद्योगास **लागा**; "आधीं मन**मुंडा**, मन **मुंडा**;" (ह्या ठिकाणीं ह्या रूपांचा आग्रहपूर्वक विनंती असा अर्थ आहे.)

(६) तो **जावो** ते **खेळोत**, ते गेले तर **जावोत**; (त्याप्रमाणें कांहीं अशीं औदासीन्याचाहि अर्थ ह्या रूपांवरून केव्हां केव्हां उत्पन्न होतो).

[तो जावो व त्यानें जावें; ते खेळोत व त्यांनीं खेळावें; देव तुमचें भलें करो व देवानें तुमचें भलें करावें; सुसंगति सदा घडो व सुसंगति सदा घडावी; ह्या जोडी-जोडीच्या वाक्यांचे अर्थ जरी जवळजवळ सारखेच असले, तरी पहिलीं रूपें चतुर्थाख्यात म्हणजे **आज्ञार्थी** आहेत; व दुसऱ्या रूपांवरून विधि म्हणजे कर्तव्य हा अर्थ कळत असल्यामुळें तीं **विध्यर्थी** आहेत; हें ध्यानांत ठेवावयास हवें].

(७) " **वसो** नृपतिच्या मनीं सदयता समा बुद्धि ती । प्रजाजनहि सुद्यमें **करुत** आत्म-देशोन्नती; " " नृपति म्हणे तरि सुंदरि, सुदति, मुदतिशय तुला मलाहि **घडो** । सत्कृतिची रसिकांची तुजशीं माझी तशीच गांठि **पडो**; " " त्यांचा संग नको मजलागीं । त्यांच्या तोंडा **लागो** आगी; " (ह्याप्रमाणें ह्या रूपांवरून आशीर्वाद, शाप, हेहि अर्थ कळतात).

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

(८) तुम्ही भक्तीनें ईश्वरास **आळवा**, म्हणजे तो तुमचें गाऱ्हाणें ऐकेल; तुम्ही फिरून यत्न **करा**, म्हणजे पास व्हाल; (येथें ह्या रूपांनीं संकेताचा व भविष्यकाळाचाहि अर्थ उत्पन्न होत आहे).

पंचमाख्यात

(१) **विध्यर्थ**—प्रत्येकानें ईश्वरास स्मरून **वागावें**; सत्यातें **जोडावें**, सुज्ञें धर्मासि पळ न **सोडावें**; पाशातें **तोडावें**, धीरें न कदापि पाप **जोडावें**;" ह्या ठिकाणीं ह्या आख्यातांतील क्रियापदांचा कर्तव्य हा अर्थ असून तो ह्या आख्याताचा मुख्य अर्थ आहे).

(२) हें पद त्यानेंच **म्हणावें**; व्यापार असा इंग्रजांनींच **करावा**; पुराणाची पोळी वारणाताईनींच **करावी**; ह्या ठिकाणीं ह्या आख्यातावरून शक्यता, योग्यता, सामर्थ्य, हें अर्थ कळत आहेत).

(३) तुला काय **म्हणावें** ? ह्या प्रसंगाचें शब्दांनीं काय वर्णन **करावें** ? अशा प्रसंगीं तिनें तरी काय **करावें** ? (ह्या ठिकाणीं ह्या रूपांवरून विशेषतः प्रश्नपूर्वक आश्चर्याचा अर्थ उत्पन्न होत आहे).

(४) त्याला गुण **पडावा** म्हणून येथें आणिलें आहे; मनुष्याची उन्नति **व्हावी** म्हणून ईश्वरानें त्यास बुद्धि दिली आहे; (येथें ह्या रूपांनीं उद्देश किंवा हेतु हा अर्थ दर्शविला आहे.)

(५)त्यानें तिला एकसारखें मारीत **सुटावें** व शिव्या **द्याव्या**; तूं लहानपणीं नेहमीं **रडावेंस**; (ह्या ठिकाणीं ह्या रूपांवरून भूतकालीन रीतीचा अर्थ कळत आहे).

(६) आज बहुधा पाऊस **पडावा**; उद्यां त्याचें पत्र **यावें**; आपल्या देशांत लवकरच तीव्र जागृति **व्हावी** असें दिसतें; (ह्या ठिकाणीं भविष्यकालीन संभवाचा अर्थ कळत आहे).

(७) खूप पैसा **मिळावा**; एक मोटार **असावी**; पुष्कळ नोकरचाकर **असावेत**; चैन करायला **सांपडावी**; (ह्या ठिकाणीं ह्या रूपांवरून इच्छेचा अर्थ कळत आहे.)

(८) पत्राचें उत्तर जरूर **पाठवावें**; आपण आज आमच्याकडे भोजनास **यावें**; (ह्या ठिकाणीं ह्या रूपांनीं विनंतीचा अर्थ कळत आहे).

(९) आतां आपण **चलावें**; आपण तिकडे **जावें**; आम्ही मागून **येतोच**; (ह्या ठिकाणीं ह्या रूपांवरून सौम्य आज्ञेचा अर्थ कळत आहे).

(१०) तुमच्या हातून ही गोष्ट कशी **व्हावी** (झाली), हें मला समजत नाहीं; त्यानें तुम्हांस शिव्या **द्याव्या** (दिल्या), हें मोठें आश्चर्यच आहे; (ह्या ठिकाणीं ह्या आख्यातावरून भूतकालीन क्रिया व आश्चर्य हे अर्थ व्यक्त होत आहेत).

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

(११) आतां मीं काय **करावें ?** त्याला आतां काय जबाब **द्यावा ?** येथें (ह्या रूपांनीं केवळ संशयात्मक प्रश्नाचा अर्थ दर्शविला आहे).

(१२) तो ह्या वेळीं कचेरींत **असावा;** तो कालच्या सभेस हजर **असावा;** पुढें पश्चात्ताप न **व्हावा** म्हणून अगोदरच जपणें बरें; (ह्याप्रमाणें ह्या रूपांवरून वर्तमान, भूत व भविष्यकालीन संभवाचा अर्थ कळतो).

(१३) जर त्यानें जावें तर मींहि कां जाऊं नये! जर हासत कर्म **करावें,** तर तें रडत **भोगावें;** (येथें ह्या रूपांचा संकेतार्थींहि उपयोग आहे).

षष्ठाख्यात

(१) **संकेतार्थ**—जर त्यास वेळेवर औषध **पोंचतें,** तर तो खास **जगता;** जर एक हस्ताचा तेवढा पाऊस **पडता;** तर सतरा आणे पीक **येतें;** (ह्या ठिकाणीं भूतकाळांतील संकेताचा अर्थ ह्या रूपांवरून कळत आहे).

(२) हिंवाळ्याप्रमाणें उन्हाळ्यांतहि गार पाणी **मिळतें,** तर किती मौज **होती** ? (ह्या रूपांवरून भविष्यकालीन संकेताचा अर्थ कळत आहे).

टीप—संकेतार्थी क्रियापदें वर्तमानकाळीं, भूतकाळीं व भविष्यकाळींहि असतात. त्या त्या आख्यातात त्यांचीं रूपें दिलेलींच आहेत.

सप्तमाख्यात

पद्यरूपें—क्रियापद–प्रकरणांत एकदां ह्या आख्याताचीं रूपें दिलींच आहेत; हीं रूपें पद्यांतच येत असल्यामुळें त्यांस **पद्यरूपें** असें म्हणतात. ह्यांचाहि निरनिराळ्या काळांत उपयोग होतो; त्यांचीं उदाहरणें 'धातूला होणारे विकार' या प्रकरणांत दिलीं आहेत. त्यांशिवाय आणखी उदाहरणें—

(१) **वर्तमानकाळीं**

"**दे** (देतो) दान गुप्त उपकार **करी** (करितो) न **बोले** (बोलत नाहीं)।
मानी (मानितो) प्रमोद जरि मान्य घरासि आले ॥" (वामन)

"करूं **ये** (येतें) समाधान जो मूर्ख त्याचें ।
" धरूं **ये** (येतें) सुखें चित्त पैं जाणत्याचें ॥
न जाणे (जाणत नाहीं) **न नेणे** (उमजत नाहीं) अशा पामराला ।
बुझावूं **शके** ना (शकत नाहीं) विधाता तयाला ॥" (वामन)

'पार्थ **म्हणे** (म्हणतो) तो कोण ब्रह्मर्षि **असे** (आहे) मनोरमहि म्यां तें ॥
तद्यश **नसे** (नाहीं) परिशिलें सांग; सख्या, तूं तदीय महिम्यातें ॥"
(मोरो०)

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

(२) भूतकाळी

" शब्दमात्र बळिलाहि ना **कळे** (कळला नाहीं) ।
शुक्र सन्निध तयासचि तो **कळे** (कळला) ॥ " (वामन)

" बहु सांत्वन धर्म **करी** न **शमे**, न **वळे**, परंतु तो चैद्य ॥ "
" मेटोनि तितिक्षेचे गुण **सांगे** साधु बाप तनयेतें ॥ "
" **पाहे** तीस नृप **म्हणे** मग मुनिला गाय मागतो द्या; हें "
" भोजन दे चोराला आदर आग्रह **करी** स्वयें मोठा ॥
साधु प्रसन्न-चित्तें बांधुनि **लागे** वहावया मोठा ॥ " (मोरो०)

(३) रीतिभूतकाळी

" त्या वैश्य-कुमाराचें **भक्षी** (भक्षीत असे) उच्छिष्ट एक काक सदा॥ "
" मधु घृत पायस वायस **खाय** (खात असे) सदा पक्षिपासवें **भांडे** ॥ "
(भांडत असे) (मोरो०)

(४) भविष्यकाळ

" देव **करी** (करील) तरी काय एक नोहे ! "
" सत्य धरितां निर्धार । काय न **करी** (करील) विश्वंभर " (तुका०)
" न **धरीं** शस्त्र करीं मी गोष्टी सांगेन युक्तिच्या चार ॥ " (मोरो०)
" कसा त्या नादातें क्षणभरिहि तो पामर **करी** (करील) ', (कृ०चि०)

ह्याप्रमाणें प्रत्येक आख्याताचे आपल्या भाषेंत आढळणारे उपयोग सांगितले.

प्रयोग

वाक्यांतील क्रियापदाचा त्याच्या कर्त्याशीं किंवा कर्माशीं पुरुष, लिंग, वचन ह्या बाबतींत जो अन्वय (एकसारखा समान संबंध) किंवा अनन्वय (असमान संबंध) त्यास **प्रयोग** असें म्हणतात.

प्रयोग ओळखतां येण्यासाठीं कर्ता, कर्म व क्रियापद हीं बरोबर ओळखतां आलीं पाहिजेत. वाक्यांत कधीं कधीं कर्ता, कर्म किंवा क्रियापद ह्यापैकीं एखादी किंवा क्वचित् दोन गोष्टी लुप्त किंवा अध्याहृत असतात; त्या उघड किंवा स्पष्ट केल्यावांचून प्रयोग ओळखणें कठीण पडतें. " असें म्हणतात कीं, प्राचीन काळीं एका गुरूजवळ शेंकडों विद्यार्थी पढत असत;" "सोन्याचे दागिने करितात." ह्या दोन वाक्यांत ' म्हणतात' व ' करितात ' ह्या क्रियापदांचा ' लोक ' हा कर्ता अध्याहृत आहे. " गर्जेल तो पडेल काय!" यांत 'गर्जेल' या क्रियापदाचा 'जो' हा कर्ता अध्याहृत आहे. त्याप्रमाणें " करील व भरील " यांत ' करील ' या क्रियापदाचा ' जो ' हा कर्ता,व ' जें ' हें कर्म, ह्या दोन्ही गोष्टी अध्याहृत आहेत,

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

व 'भरील' या क्रियापदाचें 'तें' कर्मच फक्त अध्याहृत आहे. "त्याच्यासारखा विद्वान् तोच" (होय); "भिक्षापति तो लक्षापति" (असतो); "पिंडीं तें ब्रह्मांडीं" (आहे); "तो उद्यां जायचा" (आहे); ह्या ठिकाणीं कंसांत दिलेली क्रियापदें अध्याहृत आहेत.

एकंदर प्रयोग **तीन** आहेत—**कर्तरि, कर्मणि व भावे.**

कर्तरि प्रयोग

जेव्हां कर्त्याच्या पुरुष-लिंग-वचनाप्रमाणें क्रियापदाचें रूप असतें, तेव्हां त्या वाक्यरचनेस **कर्तरि प्रयोग** असें म्हणतात. उदा०—मी जातो; ती बसते; ते—त्या—ती येतात; मुलें पुस्तक वाचतात.

टीप—क्रियापद नेहमीं (कर्त्याच्या किंवा कर्माच्या) पुरुष-लिंग-वचन ह्या सर्वांप्रमाणेंच बदलतें असें नाहीं; केव्हां केव्हां कांही आख्यातात तिन्ही लिंगीं रूप एकसारखेंच असतें. अशा वेळीं पुरुष व वचन ह्यांवरून क्रियापद बदलतें कीं नाहीं तें पाहिलें पाहिजे. उदा०—मजजवळ पुस्तक-पोथी-ग्रंथ आहे येथें आहे हें क्रियापद तिन्ही लिंगीं समान आहे.

सकर्मक आणि अकर्मक असे दोन प्रकारचे धातु असतात, ह्यामुळें कर्तरि प्रयोगहि **सकर्मक कर्तरि** व **अकर्मक कर्तरि** असा दोन प्रकारचा होतो.

कर्तरि प्रयोगांत कर्ता हा नेहमी **प्रथमान्तच** असतो; आणि कर्म हें प्रथमान्त किंवा द्वितीयान्त असतें. उदा०—**रामा** जातो; **मी** बेळगांवहून आलों; **तो** '**पत्र**' लिहितो; **अण्णासाहेब** '**मला**' ओळखतात. ह्या सर्व वाक्यांतील कर्ते प्रथमान्तच असून, तिसऱ्या वाक्यांतील '**पत्र**' हें कर्म प्रथमान्त व शेवटच्या वाक्यांतील '**मला**' हें कर्म द्वितीयान्त आहे.

ह्या मुख्य गोष्टीशिवाय **कर्तरि प्रयोगांत** खालील आणखी कांहीं गोष्टी आढळून येतात.

(१) प्राणिवाचक कर्म बहुधा द्वितीयान्त असतें; व अप्राणिवाचक कर्म बहुधा प्रथमान्त असतें. उदा०—

[अ] शिक्षक **मुलांस** शिकवितात; आई **मुलीस** रागावते; मालक **चाकरास** बोलावितो. तुम्ही **त्याला** घरीं आणवा.

[आ] तो **काम** करितो; मी मंडईतून **आंबे** आणीन; ती **पुस्तक** वाचील; धोबी **कपडे** धुतात.

अपवाद—पद्यांत किंवा मनुष्येतर प्राण्यांच्या संबंधानें थोड्या कमीपणानें बोलावयाचें असल्यास वरच्या नियमांत फरकहि आढळतो. उदा०—

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

[क] " धनिक वेंची धनातें । दरिद्री नाचरे तपातें, " " सीता म्हणे अहाहा धात्रा हो मारितात हाकेला," " यापरि वदोनि हित मित वर्णा कर्णामृता खन्या वचना; " (यांत अप्राणिवाचक कर्म असूनहि तें द्वितीयान्त आले आहे).

[ख] तो गाय बांधितो; किंवा गाईस बांधितो; तो घोडा इकडे बांध किंवा त्या घोड्याला इकडे बांध; तो गुरे राखितो किंवा गुरांना राखितो; मांजर उंदीर पकडतें किंवा उंदराला पकडतें; (येथें मनुष्येतर प्राणिवाचक कर्मे प्रथमान्तहि आहेत).

[ग] जेव्हां वाक्यांत संप्रदानार्थी चतुर्थी असते, तेव्हां प्राणिवाचक किंवा अप्राणिवाचक कोणतेहि कर्म असलें तरी तें प्रथमान्तच असतें. उदा० नानासाहेब ब्राह्मणांस दक्षिणा वाटतात; मी तुला हजार गाई देतो; अखेरीस कांचनभटजी म्हाताऱ्यालाच मुलगी देणार आहेत.

(२) सर्वनामांपैकीं मी–आम्ही व तूं–तुम्ही ही सर्वनामें गद्यांत कधींहि कर्मस्थानीं प्रथमान्त येत नाहीत. तृतीयपुरुषवाचक सर्वनामें मात्र प्राण्यांबद्दल आल्यास द्वितीयान्त पदार्थांबद्दल आल्यास प्रथमान्त असा साधारण नियम आढळतो. उदा०–तूं तिला इकडे आण; त्याला बोलाव (प्राणिवाचक); मी; तें (भांडें) देऊन टाकीन; मधूला ही (छत्री) आवडत नाहीं (अप्राणिवाचक).

(३) कर्तरि प्रयोगांत खालील प्रकारचीं क्रियापदें आढळून येतात.

वर्तमानकाळी	—मी काम करितों	गोपाळ घरीं जातो
भविष्यकाळीं	—मी काम करीन	गोपाळ घरीं जाईल
आज्ञार्थी	—मी काम करूं !	गोपाळ घरीं जाओ, जाऊं दे.
संकेतार्थी	—जर मी काम करितों	जर गोपाळ घरीं जाता
सतमाख्याती	—मी काम करी	गोपाळ घरीं जाई.

टीप—ह्यावरून असें दिसून येईल कीं, भूतकाळी व विध्यर्थी कर्तरि प्रयोग होत नसावा; परंतु ह्यास खालील अपवाद आहेत—

(क) सर्व अकर्मक धातूंचा भूतकाळीं कर्तरिच प्रयोग होतो. उदा०–रामा गेला. विमल बसली; तूं पळालास; पांखरें उडालीं.

(ख) उमजगणांतील धातूंचा भूतकाळी कर्तरिच प्रयोग होतो. उदा० शिवराम माझें बोलणें उमजला; ती मुलगी धडा विसरली; गाय गोन्हा, व्याली. (उमजगणांतील धातु पृ० ७८ पाहा).

(ग) आचरगणांतील धातूंचा भूतकाळी कर्तरि व कर्मणि दोन्ही प्रकारचा प्रयोग होतो. उदा०—तो हें व्रत आचरला किंवा त्यानें हें व्रत आचरिलें; तो तें शास्त्र पढला किंवा त्यानें तें शास्त्र पढलें; तो विष ओकला किंवा त्यानें विष ओकलें; तो तोंड धुतला किंवा त्यानें तोंड धुतलें; (आचरगणांतील धातु पृ० ७८ पाहा).

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

[घ] पुढीलसारख्या वाक्यांतहि **भूतकाळीं** कर्तरि प्रयोग होतो. उदा० तो काम करिता झाला, सूत शौनकास सांगतें झाले.

[ङ] अकर्मक धातु असतां **विध्यर्थी** कर्तरि प्रयोग विकल्पानें होतो.

उदा०—तू आज समेस यावास किंवा तूं आज सभेस यावेंस; तो येथून निघून जावा किंवा त्यानें निघून जावें; ह्या दुखण्यांत ही म्हातारी मरावी किंवा ह्या म्हातारीनें मरावें; (यांत पहिलीं वाक्यें कर्तरि आहेत, हें ध्यानांत येईलच).

[च] **उमजगण व आचरगण** ह्यांतील सकर्मक धातूंचाहि **विध्यर्थी** विकल्पानें कर्तरि व कर्मणि असा दोन्ही प्रकारचा प्रयोग होतो. उदा०—तो ही वाट चुकावा किंवा त्यानें ही वाट चुकावी; तो हें उमजावा किंवा त्यानें हें उमजावें; तो हें औषध ओकावा किंवा त्यानें हें औषध ओकावें.

कर्मणि प्रयोग

जेव्हां कर्माच्या पुरुष-लिंग-वचनांप्रमाणें क्रियापदाचें रूप असतें; तेव्हां त्या वाक्यरचनेस **कर्मणि प्रयोग** असें म्हणतात. उदा०--रामानें काम केलें; मीं पुस्तकें वाचलीं; हल्लीं माझ्यानें लाकडें फोडवत नाहींत.

१. अकर्मक धातूंचा कर्मणि प्रयोग होणें शक्य नाहीं, हें उघडच आहे.

२. **कर्मणि प्रयोगांत** कर्ता प्रथमान्त कधींहि नसतो;कर्म मात्र **प्रथमान्त** असतें. कर्ता तृतीयान्त, सविकरणी तृतीयान्त शब्दयोगी अव्ययान्त किंवा चतुर्थ्यन्त असतो. उदा०—

तृतीयान्त कर्ते-**इंदिरेनें** भाजी चिरली; **मुलानें** गाय बांधिलीं; **शिक्षकानें** छड्या मारिल्या,**विद्यार्थ्यानें** अभ्यास करावा,**त्यानें** दूध सांडलें;**तिनें** वेणी घातली.

सविकरणी तृ०--रामाच्यानें काम करवतें; **त्याच्यानें** हें पुस्तक वाचवत नाहीं, **माझ्यानें** हरभरे चावतात.

शब्दयोगी अ० तृ०—शिपायाकडून चोर धरिला गेला, **माझ्याकडून** काम केलें गेलें; **कारकुनाकडून** पैसे वाटलें गेले.

चतुर्थ्यन्त—रामाला काम करवतें; **त्याला** हें पुस्तक वाचवतें; **मला** हरभरे चावतात **चिक्कणमामांना** पैसा सोडवत नाहीं

(३) **कर्मणि प्रयोगांत**—विशेषेंकरून भूतकाळीं व विध्यर्थी क्रियापदें आढळतात. उदा०—कृष्णानें गाई **बांधिल्या,** भीमानें जरासंध **मारिला;**कृष्णानें रोज दूध **चोरावें;** आम्हीं जिवापाड कामें **करावीं;** पोटानें रिकामें बसून **खावें;** रोज त्यांनीं सोंगट्या **खेळाव्या.**

टीप—शक्य क्रियापद असतां वर्तमानकाळीं,भविष्यकाळीं व संकेतार्थीहि कर्मणि प्रयोग होतो. उदा०--

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

वर्त० का०--त्याला काम **करवतें**; त्याच्यानें ही भाजी **खाववते.**

भवि० का०-त्याला काम **करवेल**; त्याच्यानें ही भाजी **खाववेल.**

संकेतार्थी—जर आम्हांला धान्य **दळवतें**, तर दळलें असतें; जर त्याला फुटाणे **चावते**, तर त्यानें भरभर खाल्ले असते.

(४) याशिवाय **कर्मणि प्रयोगा** संबंधानें पद्यांत येणाऱ्या खालील गोष्टी ध्यानांत ठेवावयास पाहिजेत.

अ. देइजे, ध्याइजे, बोलिजे, अशा प्रकारचीं क्रियापदांचीं रूपें पद्यांत येऊन कर्मणि प्रयोग होतो. उदा०—नळें इंद्रासीं असें **बोलिजेलें**; त्यां काय कर्म **करिजे** लघु लेकरानें; जो जो **कीजे** परमार्थ लाहो, तो तो पावे सिद्धीतें; द्विजीं निषधापासाव (असें) **म्हणिजेलें.**

आ. मी, आम्हीं व तूं, तुम्ही हे प्रथमपुरुषी व द्वितीयपुरुषी शब्द केवळ पद्यांतच प्रथमा विभक्तींत येऊन कर्मणि प्रयोग होतो. (गद्यांत हे शब्द कर्मस्थानीं प्रथमा विभक्तींत येऊन कर्मणि प्रयोग कधींच होत नाहीं.) उदा०—

" प्रेमें रक्षितिल सदा म्हणुनि प्रयोग दिलें **मी** जयासि मत्तातें "
" त्यातें प्रद्युम्न म्हणे मायेसि दिला **तुम्ही** उपायनसे "
" जाउनि तो दूत म्हणे, कृष्णे द्यूतांत **तूं** स्वयें धर्में—
" हारविलीस; सुयोधन–सदनाप्रति ये करावया कर्मे " (मोरोपंत)
" इंद्रियाची दीनें, **आम्ही** केलों नारायणें " (तुकाराम)

भावे प्रयोग

जेव्हां कर्त्याच्या किंवा कर्माच्या पुरुष–लिंग–वचनांप्रमाणें क्रियापद बदलत नसून तें नेहमीं तृतीयपुरुषी, नपुंसकलिंगी एकवचनी असें स्वतंत्र असतें; अशा प्रकारच्या वाक्यरचनेस **भावे प्रयोग** असें म्हणतात.

उदा०— त्यानें जावें, गोविंदानें गोपाळास बोलाविलें; शिक्षकांनीं मुलांस शिकवावें; त्याच्यानें बसवतें.

क्रियापद सकर्मक असल्यास **सकर्मक भावे** व अकर्मक असल्यास **अकर्मक भाव** असे दोन प्रकारचे भावे प्रयोग मानितात.

भावे प्रयोगात कर्मणि प्रयोगातल्याप्रमाणें कर्ते तृतीयान्त, सविकरणी तृतीयान्त, शब्दयोगी अव्ययान्त व चतुर्थ्यन्त असतात; प्रथमान्त कधींहि नसतात. त्याचप्रमाणें कर्म द्वितीयान्त असतें; प्रथमान्त कधींहि नसतें. उदा०—

अकर्मक	सकर्मक
तृतीया०–विष्णूनें जावें	विष्णूनें हिरण्यकश्यपूस मारावें
सवि० तृ० विष्णूच्यानें जाववतें	विष्णूच्यानें हिरण्यकश्यपूस मारवतें
श० अ० तृ– (होत नाहीं)	विष्णूकडून हिरण्यकश्यपूस मारलें जातें
चतुर्थी–विष्णूला जाववतें	विष्णूला हिरण्यकश्यपूस मारवतें

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

(देइजे ध्याइजे, अशा प्रकारच्या मूळ कर्मणि रूपांपासून कवितेंत भावे प्रयोगहि झालेले आढळतात. उदा०— " स्वर्गा पुण्यात्मकें पापें **येइजे**; पापात्मकें पापें नरका **जाइजे**. " मनुष्यानें पुण्यात्मक अशा प्रकारचे पाप जरी केलें, तरी त्यायोगें त्यानें स्वर्गाला यावें व पापात्मक पाप केलें, तर त्यानें नरकाला **जावें**; असा याचा अर्थ आहे). हे **अकर्मक भावे प्रयोग** आहेत.

(३) मला **कळमळतें**, त्यास लकडीपुलावरच **सांजावलें**, पर्वतीवर चढतांच आम्हांस **उजाडलें**, इ० अशा ठिकाणी कळमळणारा कांहीं मी नव्हे, सांजावणारा कांहीं तो नव्हे; उजाडणारे कांहीं आम्ही नाहीं. अर्थात् ह्या ठिकाणीं मला, त्यास, आम्हांस, ह्या शब्दांना कर्ते म्हणणें कांहीं योग्य नाहीं. काय कळमळतें, काय सांजावतें किंवा काय उजाडतें हे, सांगणारे शब्द म्हणजे कर्मेंहि ह्या ठिकाणीं नाहींत; मात्र भावे प्रयोगांतल्याप्रमाणेंच येथें क्रियापद तृतीयपुरुषी, नपुंसकलिंगी, एकवचनी आहे; अर्थात् ह्यास भावे प्रयोग म्हणणेंच योग्य आहे; पण ह्यांत नेहमीं असणारा कर्तादेखील नसल्यामुळें ह्यास **अकर्तुक भावे** प्रयोग म्हणण्यास हरकत नाहीं. **दादोबांनीं** ह्यांस **भावकर्तरि** प्रयोग असें म्हटलें आहे.

[अशा **अकर्तुक** भावे प्रयोगांतील 'मला कळमळतें,' तिला येथेंच सांजावलें; यांतील मला, तिला हे शब्द चतुर्थ्यन्त असून, त्या चतुर्थीचें अर्थ अनुक्रमें, अधिकरण, संबंध हे आहेत. वस्तुत: येथें कळमळ+होते = कळमळतें, सांज+झाली =सांजावलें; असें या शब्दांचें मूळ स्वरूप आहे].

विशिष्ट प्रयोग

(१) मराठींत केव्हां केव्हां खालील प्रकारची म्हणजे अंशत: कर्तृगामी व अंशत: कर्मगामी वाक्यरचना आढळते. उदा० —

१. तूं मला पुस्तक दिलेंस; २. तुम्हीं मला किती पुस्तकें दिलींत ? पद्यांतील—

३. वत्से, लिहिलेस उत्तम श्लोक; " ४. " दैन्यवेष कासयासि घेतलाति सांगिजे. "

ह्या ठिकाणीं पहिल्या दोन उदाहरणांत तूं व तुम्हीं ह्या द्वितीयपुरुषी कर्त्यांस अनुसरून क्रियापदास एकवचनी **'स'** व अनेकवचनी **'त'** हे द्वितीय पुरुषाचे प्रत्यय लागलेले आहेत; परंतु पुस्तक व पुस्तकें ह्या कर्मांप्रमाणें त्याचें लिंगवचन हीं आहेत. तिसऱ्या उदाहरणांत तूं ह्या द्वितीयपुरुषी एकवचनी कर्त्याप्रमाणें क्रियापदाला 'स' हा प्रत्यय लागला असून, श्लोक ह्या कर्माप्रमाणेंहि पुल्लिंगी अनेकवचनी क्रियापद आहे. चौथ्या उदाहरणांत तुम्ही ह्या द्वितीयपुरुषी अनेकवचनी कर्त्या-प्रमाणें क्रियापदास 'ति' हा प्रत्यय लागला आहे, तर दैन्यवेष ह्या पुल्लिंगी एकवचनी

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

कर्माप्रमाणेंहि क्रियापद आहे. ह्या प्रकारच्या विशिष्ट वाक्यरचनेस **कर्तृ-कर्म-संकर** प्रयोग असें म्हणतात.

मराठींत केव्हां केव्हां खालील प्रकारची रचना आढळते.

तूं घरीं जायचें होतेंस	तुम्हीं त्याला मारायचें नव्हतेंत
तूं त्याला न्यायचें होतेंस	तुम्हीं त्यालाहि न्यायचें होतेंत
तूं त्या ठिकाणीं बसायचें होतेंस	तुम्हीं खुशाल निजायचें होतेंत

या ठिकाणीं क्रियापदें सर्वत्र तृतीयपुरुषी, नपुसकलिंगी, एकवचनी असून शिवाय द्वितीयपुरुषी कर्त्याप्रमाणेंहि त्यांना 'स' व 'त' हे प्रत्यय लागले आहेत; म्हणजे मूलतः हे भावे प्रयोग असून शिवाय ते अंशतः कर्तृगामीहि आहेत; अशा वाक्यरचनेस **कर्तृ-भाव-संकर** प्रयोग असें म्हणतात.

(३) ह्यांशिवाय आणखी एक प्रकारची रचना आढळते. आईनें मुलीला निजविली; बापानें मुलाला शाळेंत घातला; गोविंदरावांनीं तिला माहेरीं पाठविली; गोविंदरावांनीं त्याला विलायतेस पाठविला.

ह्या वाक्यांत तृतीयान्त कर्ता, द्वितीयान्त कर्म असल्यामुळें क्रियापद भावे प्रयोगांतल्याप्रमाणें तृतीयपुरुषी, नपुंसकलिंगी, एकवचनी असावयास पाहिजे; परंतु तें कर्मगामी आहे; अशा प्रकारच्या वाक्यरचनेस **कर्मभाव-संकर** प्रयोग असें म्हणतात.

कांहीं वाक्यांचे प्रयोग

१. '**देवाला जग दिसतें**'—यांत दिसणारें जग म्हणून जग हा कर्ता; दिसतें हें क्रियापद; **अकर्मक कर्तरि** प्रयोग. [दिसणें व पाहणें हे दोन धातु भिन्न अर्थांचे आहेत. दिसणें याप्रमाणेंच रुचणें, आवडणें, शोभणें हे धातु अकर्मक आहेत].

२. '**मला मुंबईस जावयाचें आहे**'—यांत मला हा कर्ता, जावयाचें आहे हें संयुक्त क्रियापद; **अकर्मक भावे** प्रयोग.

३. '**त्याला गुजराथी वाचावयास येतें**–यांत (अर्थातच त्याला गुजराथी येतें किंवा नाहीं हें सांगावयाचें नसल्यामुळें, वाचणें हा धातु मुख्य आहे). वाचणारा तो म्हणून त्याला हा कर्ता, गुजराथी हे कर्म, वाचावयास येतें हें संयुक्त क्रियापद; हा **कर्मणि** प्रयोग.

४. '**बाजीरावास इंग्रजांना पुणें द्यावें लागलें**'–यांत बाजीरावास हा कर्ता, पुणें हें कर्म, द्यावें लागलें हें संयुक्त क्रियापद; हा **कर्मणि** प्रयोग.

५. '**मी उद्यां जाणार** '—येथें 'आहे' हें क्रियापद अध्याहृत घ्यावयास हवें. मी हा कर्ता, जाणार आहे हें संयुक्त क्रियापद; हा **अकर्मक कर्तरि** प्रयोग.

६. '**आईनें मुलीला जेवूं घातलें** '–यांत आईनें हा कर्ता, मुलीला हें कर्म, जेवूं घातलें हें संयुक्त क्रियापद, हा **सकर्मक भावे** प्रयोग.

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

७. '**त्यानें मला वाचूं दिलें**'—यांत त्यानें हा कर्ता, मला हें कर्म, वाचूं दिलें हें संयुक्त–क्रियापद; **सकर्मक भावे** प्रयोग.

८. '**कोलंबसास गलबतें नैऋत्येकडे हाकारावी** लागली; **कर्मणि** प्रयोग.

९. '**तिची अंगठी हरवली**'—यांत अंगठी हा कर्ता, हरवली हें क्रियापद, हा **अकर्मक कर्तरि** प्रयोग.

१०. '**चिंतूनें तिची अंगठी हरवली**'—यांत चिंतूनें हा कर्ता, अंगठी हें कर्म, हरवली हें क्रियापद; हा कर्मणि प्रयोग.

११. '**अर्घ्या घटकेंत उजाडेल**'—**अकर्तृक भावे** प्रयोग किंवा **भावकर्तरि** प्रयोग.

कृदन्तांचे उपयोग

धातूला आख्याताचे प्रत्यय लागून क्रियापदें होतात; त्याचप्रमाणें नामें, विशेषणें व अव्ययें यांचे प्रत्यय लागून धातुसाधित शब्द किंवा **कृदन्ते** होतात; शेवटीं लागणाऱ्या प्रत्ययांवरून त्यांची **णें–कृदन्त, त–कृदन्त** अशीं नांवें पडलीं आहेत. तीं नऊ आहेत. त्यांचे उपयोग खालीलप्रमाणें.

१. णें–कृदन्त

नाम–त्यानें तेथें **जाणें** योग्य नाहीं; आपल्या **येण्यानें** समारंभास शोभा येईल; त्यांच्या **वागण्याचा** असा परिणाम झाला; **उपजणें मरणें** न चुके नरा.

सं. क्रि–मला तिकडे **जाणें** आहे; मला त्याचे पांच रुपये **देणें** आहेत.

[वरचेवर पत्र **पाठविणें** (पाठवावे); त्याला चार उपदेशाच्या गोष्टी **सांगणें** (सांगाव्या); आयुष्याच्या साधनें सच्चिदानंद पदवी **घेणें** (घ्यावी); येथें हे शब्द क्रियापदें आहेत].

२. त–कृदन्त

क्रि० वि० अ०–**हासत** कर्म करावें भोगावें **रडत** तेंचि परिणामीं; त्यानें **देखत** कोट पळविला; तो **पळत पळत** किंवा **रखडत** चालतो.

सं. क्रि० तो बसत आहे, मी आतां **वाचीत** नाहीं.

[मकर–कुंडलें **तळपत** (तळपतात) श्रवणीं, कंठीं कौस्तुभमणि **विराजत** (विराजतो); येथें हे शब्द क्रियापदें आहेत].

३. ता–कृदन्त

नाम– **बुडत्यास** हात द्यावा, **मारत्याचा** हात धरवतो पण **बोलत्याचें** तोंड धरवत नाहीं; **नावडतीचें** मीठ आळणी.

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

विशेषण—**रांगतें** मूल, **लाभता** काळ, **जागता** कुणबी, **मारता** हात, **पाळता** हात, **बोलविता** धणी.

विधिविशेषण--तूं असा **बोलता** (बोलणारा) हो म्हणून मी येथें **विहरता** (विहरणारा) झालों.

सं. क्रि०--तो **जाता** झाला; धौम्य पांडवास **सांगते** झाले. [जर दुर्योधन धर्माला राज्य **देता**, तर धर्म त्याला **वांचविता**; येथें हे शब्द संकेतार्थी क्रियापदें आहेत].

४. तां-कृदन्त

काल० क्रि० अ० उद्यां नऊ **वाजतां** ये; अहो **येतां जातां** भगवच्चिन्तन करा; तो **बोलतां बोलतां** काम साधतो.

सं० क्रि० मोतियांचें पाणी **भरितां** न ये रांजणीं; त्यास **बोलतां** येतें पण **चालतां** येत नाहीं; (यांतील भरितां, बोलतां, चालतां, हें शब्द नामें नाहींत. बोलतां=बोलणें असा अर्थ करणें चुकीचें आहे).

[तुम्ही कोठें **राहतां** ? काय **करितां** ? येथें हे शब्द क्रियापदें आहेत].

५. तांना-कृदन्त

काल० क्रि० अ०-तो **बोलतांना** अडखळतो; त्यानें **पोहतांना** गटंगळ्या खाल्लथा; **वाचतांना** फार वाकूं नये.

६. ला-कृदन्त

भू० का० वि०--रामभाऊ केवळ **पिकलें** पान झालें आहेत; **गेला** माणूस पुनः कसा भेटेल ? **झाकली** मूठ सव्वा लाखाची.

नाम—तो **जेवल्यानें** तुझें पोट कसें भरेल ? देशाटन **केल्यानें** चातुर्य येतें; हें घर **बांधल्याला** चार वर्षें झालीं.

सं० क्रि०--मीं रामायण **वाचिलें** आहे; त्यास कोणीं पैहि **दिली** नाहीं; चोर शिपायांकडून **पकडला** गेला; मीं तुला हांका **मारिल्या** होत्या.

[रामा **गेला**; मनी **बसली**; मूल **पडलें**; येथें हे शब्द क्रियापदें आहेत].

७. वें—कृदन्त

नाम—मला घरीं **जावयास** आतां वेळ नाहीं; हीं पुस्तकें मीं त्याला **पाहावयास** दिलीं आहेत; मीं तुम्हांस हे आंबे **द्यावयास** आणिले आहेत; त्याची माझ्यावर हात **उगारावयाची** काय छाती आहे !

विशेषण--**रडवा** मुलगा; **नटवी** मुलगी [**जागावयाचे** पहारेकरी, **अथरावयाचें** धोतर, **बसावयाचा** घोडा, हातांत **धरावयाची** काठी, इ० ठळक शब्दहि कांहींच्या मताप्रमाणें विशेषणें होतील].

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

विधिविशेषण–त्याचा एक मुलगा मुंज **व्हावयाचा** व एक मुलगी लग्न व्हावयाची आहे; ही चूल पाणी **तापवावयाची** आहे व ही दुसरी जेवण करावयाची आहे.

सं० क्रि०- बाळूला पुढें **शिकावयाचें** नाहीं, मला हें काम **करावें** लागतें; त्याला रोज मंडईंत जावें लागतें, त्यांनीं आम्हांकडे **यावयाचें** नव्हतें.

[काल तो घोड्यावरून **पडायचाच**; हा मुलगा खोटें **बोलायचाच**; आमची सुंदर पास **व्हावयाचीच**; इ० ठिकाणीं क्रियेची निश्चित संभवता दर्शविणारें हे शब्द क्रियापदें आहेत].

८. ऊन–कृदन्त

क्रि० वि० अ०–मीं झाडावर **चढून** हे आंबे काढिले; तो **निजून**, आपला अभ्यास करितो; ती पहाटेस **उठून**, भूपाळ्या म्हणते; तो सर्व परवाचा **म्हणून** जेवावयास गेला.

सं० क्रि०—आम्ही ते पेढे **खाऊन** टाकिलें; रामभाऊंनीं त्यांचें देणें **देऊन** टाकिलें.

९. ऊं कृदन्त

नाम–त्याला प्रथम **हसूं** आलें व मग **रडूं** कोसळलें.

सं० क्रि०–आई विमलला **मारूं** लागली; आपण कोणाचें वर्म **पाहूं** नये; गोड फार **खाऊं** नये; ती शिव्या **देऊं** लागली.

[आपण घरीं जाऊं, खाऊ, पिऊं व पत्ते खेळूं; यांतील शब्द क्रियापदें आहेत].

पदक्रम व पदान्वय

१. मराठींत प्रथम कर्ता, नंतर कर्म व नंतर क्रियापद असा बहुधा क्रम असतो. उदा०–गोविंदा जातो; गोविंदा पुस्तक वाचितो.

२. कर्त्याचीं विशेषणें व त्याशीं संबंध असणारे शब्द कर्त्याचे मागें, कर्माचीं विशेषणें व त्याशीं संबंध असणारे, शब्द कर्माचे अगोदर आणि क्रियापदाचीं विशेषणें किंवा तत्संबंधी शब्द क्रियापदाचे अगोदर बहुधा असतात. उदा०—

(अ) **रामाचे वडील** गोविंदराव निवर्तले; **गोविंदा, कृष्णा, चिमणा व मनी** हीं मुलें खेळत होतीं; **ते कुजलेलें झाड** पडलें.

(आ) गोविंदानें **कामाचे** कागद फाडिले; विष्णु **चांगलीं** चित्रें काढितो; विष्णु **चेहऱ्यावरील भावना उत्कृष्ट दाखविणारीं** चित्रें काढितो.

(इ) दाजीबा **हळू** चालतात; दाजीबा **डेक्कन क्वीननें, काल सकाळीं आठ वाजतां मुंबईस** गेले.

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

३. विधिविशेषणें विशेष्याचे नंतर व क्रियापदाचे पूर्वी बहुधा येतात. उदा०–मुलगी **हुषार** आहे; त्याचें हस्ताक्षर **चांगलें** आहे; तो **श्रीमंत** आहे.

४. विधानपूरकें हींहि क्रियापदापूर्वींच येतात. उदा०–माझी आई **बरी** झाली; नाटकांत तो **राजा** झाला होता; गणू **वेडा** दिसतो.

५. संप्रदानार्थी. अप्रत्यक्ष कर्म अगोदर व प्रथमान्त प्रत्यक्ष कर्म त्यामागून असा क्रम आढळतो. उदा०–न्यायाधीश **अपराध्यास** दंड करितात; रामानें **गणूस** रुपया दिला.

६. सर्वनामांचा उपयोग विशेषणांवरून होतो, तेव्हां तीं नामांपूर्वींच येतात. उदा०–**हा** मुलगा द्वाड आहे; **ते** चोरटे पळून गेले; **ज्या** मुलांनीं हे कागद फाडिले **त्या** मुलांना बोलाव.

७. सर्वनामांची विशेषणें बहुधा त्या सर्वनामांच्या पुढें येतात. उदा०—मला **गरिबाळा** ही उठाठेव नको; तिला **लुबरीला** मध्यें बोलूं देऊं नका.

८. जुन्या भाषेंत विधानास जोर येण्यासाठीं केव्हां केव्हां विशेषणें विशेष्यानंतर येतात. उदा०–शहाणीं मनुष्यें **विचारसूक्ष्मज्ञ, भिडेचीं,** पदरी बाळगावीं.

९. जसें–तसें, जरी–तरी, जेव्हां–तेव्हां, ज्यामुळें–त्यामुळें; इत्यादि संबंधी व अनुसंबंधी शब्दांच्या जोड्यांतील संबंधी शब्द पहिल्या वाक्यापूर्वी व अनुसंबंधी शब्द उत्तर-वाक्यापूर्वी येतात. उदा०–**जसें** करावें, **तसें** भरावें, **जरी** व्हावा तुज देव, **तरी** सुलभ उपाव; **जिकडे** जावें, **तिकडे** मातीच्याच चुली; **ज्यापेक्षां** विचारतोस **त्यापेक्षां** मी तुला सांगतो.

१०. समुच्चयबोधक व विकल्पबोधक उभयान्वयी अव्ययें जुन्या भाषेंत निगडित करावयाच्या दोन शब्दांत प्रत्येक वेळीं येतात; पण चालू भाषेंत निगडित करावयाच्या अनेक शब्दांपैकीं शेवटच्या दोहोंत मात्र येतात. उदा०—

(अ) खेरीज बंदुका व तलवारी व पेषकबज व बिचवे हीं हत्यारें सांपडलीं.

(आ) रामा आणि गोविंदा हे भाऊ भाऊ होते; संजय **किंवा** विदुर यांपैकीं एकाची माहिती सांग; मी ठाण्याच्या ग्रंथसंग्रहालयांतील व्युत्पत्तीचीं, व्याकरणाचीं काव्याचीं आणि इतिहासाचीं सर्व पुस्तकें वाचून टाकिलीं.

११. व्यावहारिक भाषणांत पदक्रमासंबंधानें बरेंच स्वातंत्र्य आढळतें. उदा०–आतां या पोराला करावें तरी काय ! करावें तरी काय आतां या पोराला ! काय तरी करावें आतां या पोराला ! काय करावें आतां या पोराला तरी !

१२. कालवाचक व स्थलवाचक क्रि० वि० अव्ययें, संकेतबोधक. उभयान्वयी अव्ययें, संबोधनान्त शब्द व केवलप्रयोगी अव्ययें हीं बहुधा आरंभींच येतात. उदा०–

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

जेथें जातो तेथें तू माझा सांगाती; काल गोंविंदाग्रजांचा स्मृतिदिन होता; गोविंदा इकडे ये; छे ! मी नाही तो चहा पिणार.

पदान्वयासंबंधानें म्हणजे वाक्यांतील शब्दांच्या परस्पर जुळणीसंबंधानें खालील गोष्टी आढळून येतात.

अ. (१) कर्तरि प्रयोगांत समानलिंगी व समानपुरुषी अनेक कर्ते असल्यास क्रियापद त्याच लिंगी व त्याच पुरुषी अनेकवचनी असतें. उदा०–विष्णु, परसू व दत्तू शाळेत गेले; राम व लक्ष्मण वनवासास गेले.

(२) कर्तरि प्रयोगांत भिन्नपुरुषी अनेक कर्ते असतां क्रियापद प्रथमपुरुषी अनेकवचनी असतें. प्रथमपुरुषी सर्वनाम वाक्यांत नसेल तर द्वितीयपुरुषी अनेकवचनी असतें. उदा०–मी, तूं व ते उद्यां जाऊं; तूं आणि तो आतांच निघा कसे.

(३) कर्तरि प्रयोगांत भिन्न लिंगांचे कर्ते असल्यास क्रियापद नपुंसकलिंगी अनेकवचनी असतें. उदा० राजा व राणी आली; मी माझी बायको व मुलगीं उद्यां गांवीं जावयाचीं आंहों; रामा गोंविदा व आई काल मुंबईस गेलीं.

[कर्तरि प्रयोगांत अनेक कर्ते असल्यास त्या सर्वांबद्दल हा किंवा असा ह्या शब्दांचा अनेकवचनी उपयोग करणें अधिक प्रशस्त समजतात. उदा० रामा, गोविंदा व आई हीं काल मुंबईस गेली; घोडे, बंदुका, तोफा व शिपाई हीं लढाईत फार उपयोगाचीं आहेत; रस्त्यानें एक म्हातारा, मुलगी व दोन मुलगे हीं किंवा अशीं (माणसें) चाल्लीं होतीं].

(४) कर्तरि प्रयोगांत भिन्न लिंगी कर्त्यांचा क्रियापदाशी पृथक् संबंध दाखवावयाचा असेल तर क्रियापद अखेरच्या कर्त्याप्रमाणें असतें. उदा०–या जमिनीत ज्वारी व कापूस पिकतो; त्याच्या घरीं दोन बैल, एक म्हैस व एक तट्टू आहे.

ब. कर्मणि प्रयोगात कर्तरि प्रयोगांतील कर्ता व क्रियापद यांच्या अन्वयासंबंधानें वर जे नियम दिले आहेत, तेच कर्म व क्रियापद ह्यांच्या अन्वयासंबंधानें लागू पडणारे आहेत.

(१) कर्मणि प्रयोगांत एकलिंगी अनेक कर्मे असल्यास क्रियापद त्याच लिंगीं अनेकवचनी असतें. उदा०–त्यानें जोंधळे, गहू व तांदूळ आणिले.

(२) कर्मणि प्रयोगांत गद्यांत प्रथम व द्वितीयपुरुषी कर्मे येतच नाहीत. म्हणून भिन्नपुरुषी कर्मे संभवतच नाहींत. गद्यांत कर्मे तृतीयपुरुषीच असतात.

(३) कर्मणि प्रयोगांत भिन्न लिंगी कर्मांचा क्रियापदाशीं पृथक् संबंध दाखवावयाचा असतां क्रियापद शेवटच्या कर्माप्रमाणें असतें. उदा०–त्यानें एक घोडा व एक म्हैस विकत घेतली; मी दोन हरिणें व एक वाघ मारिला.

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

(४) **कर्मणि प्रयोगांत** भिन्न लिंगी अनेक कर्में असल्यास क्रियापद नपुंसकलिंगी अनेकवचनी असतें. परंतु अशा वेळीं त्या अनेकवचनी कर्मांच्याबद्दल शेवटीं **हा हीं** ह्या शब्दांचा उपयोग केला जातो. उदा०—त्यानें बाजारांतून द्रोण व पत्रावळी **हीं** आणिलीं; मीं एक गाय, दोन म्हशी व एक बैल **हीं** विकत घेतलीं.

(५) **कर्मणि प्रयोगांत** अनेक कर्ते असतां त्या प्रत्येकाची तृतीया किंवा चतुर्थी यांपैकीं कोणती तरी एकच विभक्ति असते; अथवा ते कर्ते प्रथमान्त ठेवून, त्यांच्या दर्शकसर्वनामांची तृतीया किंवा चतुर्थी योजितात. उदा०—रामानें, गोविंदानें व कृष्णानें हें काम केलें; किंवा रामा, गोविंदा व कृष्णा **ह्यांनीं** हें काम केलें; **रामाला** व गोविंदाला हें ओझें उचलतें; किंवा रामा व गोविंदा **ह्यांना** हें ओझें उचलतें.

क. भावे प्रयोगांत अनेक कर्ते व कर्में **ह्यांना** विभक्ति लावण्याची पद्धति वरीलप्रमाणेच आहे. उदा०—रामानें व गोविंदानें चोरास धरिलें किंवा रामा व गोविंदा **ह्यांनी** चोरास धरिले. तसेंच रामानें उंदरास व घुशीस पकडिलें किंवा रामानें उंदीर व घूस **ह्यांस** पकडिलें.

कर्ता व कर्म ह्यांशिवाय अनेक नामांस एकच विभक्ति लावण्याचा प्रसंग आल्यास त्या ठिकाणीं त्याच विभक्तीचे पण भिन्न प्रत्यय योजीत नाहीत.

उदा०—'धाके अशनीं शयनीं, ध्यानीं स्वप्नीं, जनीं, वनीं, नयनीं, (मोरो०)
'नेत्रांत; प्राणांत, श्रवणांत, मुखांत सर्व कटकाच्या ॥ (मोरो०)

टीप—उभयान्वयी अव्ययें दोन शब्द किंवा दोन वाक्यें यांमध्यें येतात.

पद्यविशेष

आतांपर्यंत गद्यभाषेंतील शब्दांचा स्वरूपासंबंधानें विचार केला. आतां पद्यामध्यें गद्यातल्यापेक्षां निराळ्या प्रकारची शब्दांची रूपें केव्हां केव्हां आढळतात. त्यापैकीं प्रमुख गोष्टींचा येथें निर्देश करितो.

१. कवि केव्हां केव्हां वृत्ताच्या जुळणीसाठीं ऱ्हस्वांचीं दीर्घ किंवा दीर्घ अक्षरांची ऱ्हस्व अक्षरें करितात. उदा०— १. तनू त्यागितां कीर्ति मागें उरावी। मना सज्जना, हेचि क्रीया धरावी; २. जगीं सर्व सूखी असा कोण आहे; ३. कोठें भयाचा जरि लेश वाटे। द्विरेफ मोदें मजलागिं भेटे; ४. जाते घडि ही अपुली साधा। करा काय तें अतां करा; ५. नेदी चित्तां शांती ऐशी विद्या काशाला.

२ जुन्या कवितेंत केव्हां केव्हां ऊ—कारान्त व ओ—कारान्त प्रथमेचीं रूपें आढळतात. उदा०—१. नको रे मना **मत्सरू दंभभारू**; २. भूगोल हा उलथितां मज नाहिं वेळू; ३. देह बुद्धिचा **निश्चयो** तो ढळेना; ४. तिसरा जो का **आजानुबाहो**। जो द्रौपदीचा तिसरा **नाहो**। जेणें करूनी **खांडवदाहो**। तोपविले त्रिपादातें ॥

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

३. द्वितीया व चतुर्थी यांकरितां 'तें,' 'सि' व 'सी' हे प्रत्यय केव्हां केव्हां पद्यांत येतात. उदा०-- १. उत्तमातें धरिजे। अधमातें अव्हेरिजे; २. सत्यातें जोडावें सुखें धर्मासि पळ न सोडावें (द्वितीया) १. ज्याशीं समग्र जगतींत तुला वयातें। नाहींच अन्य गिरि योग्य म्हणून ज्यातें; २. खाणींत सांपडति यांस्तव संपदेतें। न्यूनत्व ह्या जनपदीं न कधींहि येतें (चतुर्थी).

४. तृतीयेचे एं, ई, व हीं, हे प्रत्यय पद्यांत आढळतात. उदा०-भाच्याचा वध इच्छिला कुमतिनें कंसें प्रयासें महा; २. भंगिलें शिवधनुष्य रामें वरिलें मला; ३. फडफड निजपक्षीं दाविलें कीं उडाया; ४. द्विजीं निषधापासाव म्हणीजेलें; ५. गर्वोद्धतांसहि जिहीं मदहीन केलें; ६. यांहीं धेनु वळाव्या शिवशिव गोपाळ रामकृष्ण हरे!

५. पद्यांत केव्हां केव्हां पंचमीच्या 'हून' प्रत्ययाबद्दल 'हुनि' असें रूप येतें. उदा०—किंबहुना मातेहुनि अधिक हिची योग्यता असें खचित.

६. षष्ठीच्या 'च्या' (त्या किंवा इया) प्रत्ययाबद्दल केव्हां केव्हां पुढील रूपें आढळतात. उदा०—१. निंबाचिया झाडा साखरेचें आळें; २. आपुलिया बळें नाहीं बोलवत; ३. नृपा लागियलों तूझिया त्यागामीं.

७. सप्तमीचा 'आं' प्रत्यय विशेषतः कवितेंत आढळतो. उदा०— १. गळां तुळशीहार कासे पितांबर; २. अंतरीं निर्मळ वाचेचा रसाळ, त्याचे गळां माळ असो नसो; ३. नाठाळाचे काठी हाणूं माथां; (गद्यांतील उदा०— मी त्याच्या पायां पडलों).

८. विभक्तीकरितां पद्यांत केव्हां केव्हां शब्दांच्या मूळ रूपांचाच उपयोग आढळतो. उदा०—(तृ०)-स्वकरें चंदन घाशी गंगेचें पाणि, कावडी (नें) भरितो; उद्धवें विनविल्यावरी कृपा (नें) कळवळला श्रीहरी, (च०)-तेवीं नमीं सीता। आनंदित चित्ता। मग हो बोलता। राम मुनि (ला); सत्कर्म सिद्धी (स) गेलें। तरी फुगेना म्यां हें केलें; (ष०)-तुझिये माया (ची) विचित्र उपाधी। शरीरीं केली आत्मबुद्धि; (स०)-मज नांदतां ये सृष्टी (त), काळ उघडूं न शके दृष्टी.

९. केव्हां केव्हां पद्यांत विभक्तीकरितां शब्दाचें नुसतेंच सामान्यरूप येतें. उदा०— (द्वि०)—साष्टांग वंदीं रघुराजपायां (ना); गरुड जसा गगनांतुनि वेगें उतरोनि पन्नगा (ला) झडपी; (तृ०)-स्वयें सर्वदा नम्रवाचें (नें) वदावें; गुण गाईन आवडी (नें) हेचि माझी सर्व जोडी; (च०)—युद्धा (स) निघाला पार्थकुमार, रामा (ला) वन भरता (ला) सिंहासन देईन जाण तरीच खरी मी; (ष०)-पारधीमाजी खगां (ची) मृगां (ची) राजे। करिति हिंसा जी

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

तीच वरी साजे; आम्हा त्या पिक सेविता **समसमां** (चा) संयोग कीं जाहला; (स॰)–आननपंक्ति **धरे** (वर) रचली.

१०. पद्यांत केव्हां केव्हां विशेषणालाहि विशेष्याच्या विभक्तीचे प्रत्यय लागलेले आढळतात. त्यांचीं उदाहरणें मागे गेलींच आहेत. आणखी उदा॰(द्वि॰) तो भीम भीमकर्मा गांठी त्या रिपुसि **भूमिगलितासी**; (तृ॰)–**कृतघ्नें** शत्रुघ्नें प्रबळ रिपु पाहोनि नयनीं; (षष्ठी)–लज्जावती फार तथापि **त्याची**। शंका न सीता धरि हो पित्याची; (स॰)**अत्युच्चीं** पदिं थोरही बिघडतो हा बोल आहे खरा; हिरेजडित **सुंदरीं** कनक–पंजरींही वसे.

११. **ही, जी, ती** ह्या स्त्रीलिंगी रूपांबद्दल कवितेंत केव्हां केव्हां **हे, जे, ते** अशी रूपें येतात. उदा॰—वधुनि माझी **हे** (ही) कनकरूप काया; श्रीवामनकैपद सर्व वसुंधरा **हे** (ही); विद्या भोग–सुकीर्ति–दायक पहा **ते** (ती) मान्य मान्यांसही.

१२. केव्हां केव्हां संस्कृतांतल्याप्रमाणें पद्यांत आ–कारांत स्त्रीलिंगी विशेषणें आढळतात. उदा॰— कोपानें वदली न ती कटुवचें **शांता** सदा राहिली; बा मूर्च्छा पावले **अदभ्रा** ते;सत्संगती बहु **मान्या** थोराहुनि बहु दया करि लहानीं.

१३. प्रथम व द्वितीयपुरुषी कर्मणि प्रयोग पद्यांतच आढळतात; त्यांचीं उदाहरणें मागें गेलीच आहेत. आणखी उदा॰—१. इंद्रियांचीं दीनें **आम्हीं केलों नारायणें**; २. प्रेमें रक्षितिल सदा म्हणूनि **दिलें मी जयांसि मत्तातें**; ३. जाऊनि तो दूत म्हणे कृष्णें द्यूतांत तूं स्वयें धर्मे, **हारविलीस** सुयोधन–सदनाप्रति ये करावया कर्में.

पदपरिस्फोट

त्रिकट पदपरिस्फोटाची विद्यार्थ्यांच्या दृष्टीनें फारशी अपेक्षा नसल्यामुळें आतां विषयपूर्तीसाठीं नमुन्यादाखल एका सोप्याच वाक्यातील प्रत्येक शब्दाचें व्याकरण लिहून दाखवितो. तसें करतांना शब्दसंबंधानें खालील गोष्टी सांगावयाच्या असतात.

नाम / सर्वनाम } मूळ शब्द, जात, व पोटजात, लिंग, वचन, विभक्ती व विभक्तीचा अर्थ.

विशेषण—कोणाचें तें.

क्रियापद } मूळ धातु सकर्मक कीं अकर्मक, अर्थ, काळ, पुरुष, लिंग, वचन व प्रयोग.

अव्यय—कोणत्या प्रकारचें तें.

१. मराठ्यांसंबंधी दूषित वातावरण थोडेंतरी निवळण्यास मदत करणारे गृहस्थ म्हणजे प्रसिद्ध इतिहासकार सर जदुनाथ सरकार हे होत.

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

मराठ्यांसंबंधीं–मराठे सामान्यनाम, पुल्लिंगी, संबंधीं ह्या शब्दयोगी अव्ययामुळें अनेकवचनी सामान्यरूप.

संबंधीं–हें शब्दयोगी अव्यय.

दूषित–हें वातावरण ह्या शब्दाचें विशेषण.

वातावरण–हें सामान्यनाम, नपुंसकलिंगी, प्रथमेचें एकवचन; प्रथमेचा अर्थ कर्ता, निवळण्यास ह्या धातुसाधिताचा.

थोडेंतरी–हें क्रियाविशेषण अव्यय.

निवळण्यास–निवळणें धातुसाधित नाम, नपुंसकलिंगी, चतुर्थीचें एकवचन चतुर्थीचा अर्थ हेतु.

मदत–हें सामान्यनाम, स्त्रीलिंगी, प्रथमेचें एकवचन; प्रथमेचा अर्थ कर्म, करणारे ह्या धातुसाधिताचें.

करणारे–हें गृहस्थ ह्या शब्दाचें विशेषण.

गृहस्थ–हें सामान्यनाम, पुल्लिंगी, प्रथमेचें बहुमानार्थी अनेकवचन; प्रथमेचा अर्थ उद्देश.

म्हणजे–हें स्वरूपबोधक उभयान्वयी अव्यय.

प्रसिद्ध–हें इतिहासकार ह्या शब्दाचें विशेषण.

इतिहासकार–हें जदुनाथ सरकार ह्या शब्दाचें विशेषण.

सर–हें जदुनाथ सरकार ह्या शब्दाचें विशेषण.

जदुनाथ सरकार–हें विशेषनाम, पुल्लिंगी, प्रथमेचें बहुमानार्थी अनेकवचन; प्रथमेचा अर्थ उद्देश.

हे–दर्शकसर्वनाम, पुल्लिंगी, प्रथमेचें बहुमानार्थी अनेकवचन; प्रथमेचा अर्थ कर्ता, होत या क्रियापदाचा.

होत–हें हो या अकर्मक धातूचें वर्तमानकाळीं, पुल्लिंगी, तृतीयपुरुषाचें बहुमानार्थी अनेकवचन.

ह्या वाक्यांत हे हा कर्ता, होत हें क्रियापद; हा अकर्मक कर्तरि प्रयोग.

 CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

वाक्यपृथक्करण

व्याकरणाची फलश्रुति म्हणजे **वाक्यपृथक्करण** बरोबर रीतीनें करतां येणें ही होय. व्याकरणांत विशेष प्राधान्य शब्दाच्या स्वरूपाला असतें. वाक्यपृथक्करणांत मुख्य प्राधान्य शब्दाच्या बाह्य स्वरूपापेक्षां बोलणाराचा उद्दिष्ट अर्थ समजून घेण्याकडे असतें. व्याकरणाला ह्या गोष्टीची जोड देण्याची पद्धति अलीकडेच पडली आहे. तीस अनुसरून खालील विचार केला आहे.

वाक्य व त्याचे मुख्य भाग

एक पूर्ण विचार व्यक्त करणाऱ्या शब्दसमुच्चयास **वाक्य** असें म्हणतात, हें पूर्वी गेलेंच आहे.

'वारा आला' एवढ्या शब्दसमुच्चयानें केव्हां केव्हां एक पूर्ण विचार व्यक्त केला जातो;' 'वारा आला आणि पाऊस गेला' असे दोन शब्दसमुच्चय एकत्र जोडून केव्हां केव्हां एक पूर्ण विचार व्यक्त केला जातो; आणि 'जर वारा सुटेल, तर पाऊस जाईल' अशा प्रकारच्या एका शब्दसमुच्चयावर अवलंबून असलेल्या दुसऱ्या शब्दसमुच्चयासहित अशा वाक्यानें एक पूर्ण विचार व्यक्त केला जातो; म्हणून येथें वर अवतरणांत दिलें आहे. तें एकेक वाक्य आहे.

वाक्य म्हटलें कीं, त्यांत कोणाविषयीं तरी बोलणें असतें; आणि ज्याविषयीं बोलावयाचें त्यांबद्दल कांहींतरी सांगितलें म्हणजे विधान केलेलें असतें. ह्यामुळें **वाक्याचे दोन भाग** पडतात. (१) ज्याच्याविषयीं किंवा ज्याच्या उद्देशानें बोलावयाचें असतें, त्याला "**उद्देश्य**" असें म्हणतात व (२) उद्देश्याविषयीं वाक्यांत जें कांहीं सांगितलेलें असतें, म्हणजेच विधान केलेलें असतें, त्यास "**विधेय**" असें म्हणतात. उदा०–मनुष्य बुद्धिमान् प्राणी आहे. गोविंदा घरी जातो, आम्हांस मुंबईस जावयाचें आहे. कृष्णानें कंसाला मारिलें; ह्या वाक्यांत अनुक्रमें मनुष्य गोविंदा, आम्ही व कृष्ण यांच्यासंबंधानें बोलावयाचें असल्यामुळें त्या त्या वाक्यांतील ते शब्द **उद्देश्यें** होत, आणि त्यांच्याबद्दल अनुक्रमें 'बुद्धिमान् प्राणी आहे.' 'घरीं जातो,' 'मुंबईस जावयाचें आहे' व कंसाला मारिलें' हें जें सांगितलें आहे, तें दर्शविणारे शब्दसमुच्चय हीं **विधेयें** आहेत.

वाक्याचे प्रकार

वाक्य **तीन** प्रकारचें आढळतें–**शुद्ध**, **मिश्र** व **संयुक्त**.

ज्या वाक्यांत एकच उद्देश्य असून, एकच क्रियापद असतें, त्यास **शुद्ध-वाक्य** असें म्हणतात. उदा०–तो तेथेंच राहिला, ईश्वराचें स्वरूप निर्विकार व निर्मल आहे, मी त्याला वंदन करितों, त्यानें माझें कल्याण केलें, इ०.

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

एक मुख्य वाक्य असून त्यावर अवलंबून असलेलीं एक किंवा अनेक वाक्यें ज्यांत असतात. त्यास **मिश्र–वाक्य** असें म्हणतात. उदा०—'जो मनुष्य चोरी करतो, त्यास शिक्षा होते;' (यांत 'त्यास शिक्षा होते' हें मुख्य वाक्य असून, जो मनुष्य चोरी करितो' हें त्यावर अवलंबून असलेलें वाक्य आहे). 'मी आतां येणार नाहीं,' असें गोविंदराव म्हणाले; (यांत 'गोविंदराव असें म्हणाले' हें मुख्य वाक्य असून 'मी आतां येणार नाहीं' हें त्यावर अवलंबून असलेलें वाक्य आहे).

मिश्र–वाक्यांतील मुख्य उद्देश्य व मुख्य विधेय ह्यांनीं होणाऱ्या वाक्यास **मुख्य वाक्य** किंवा **प्रधान वाक्य** असें म्हणतात; आणि त्यावर अवलंबून असलेल्या एक किंवा अनेक वाक्यास **पोट वाक्य, गौण वाक्य** किंवा **अवलंबी वाक्य** असें म्हणतात.

ज्या वाक्यामध्यें दोन अथवा अधिक प्रमुख वाक्यें असतात, त्यास **संयुक्त वाक्य** असें म्हणतात. उदा०–'तो आला आणि लगेच गेला' (यांत दोन प्रमुख वाक्यें आहेत); 'मामांनीं मला जत्रेंतून एक पतंग आणिला; ताईला एक बाहुली आणिली, आणि मधूला एक चेंडू आणिला; (यांत तीन प्रमुख वाक्यें आहेत).

[संयुक्त वाक्यांत (१) 'वारा आला आणि पाऊस गेला' याप्रमाणें केव्हां प्रत्येकच प्रमुख वाक्य असतें; (२) 'जो श्रीमंत असतो, त्याला विद्येची गोडी नसते; आणि ज्याला विद्येची गोडी असते, त्याला अनुकूलता नसते.' याप्रमाणें दोन्ही प्रमुख वाक्याच्या पोटांत गौणवाक्यें येऊन त्या वाक्यांचा संयोग असतो; किंवा (३) 'श्रीमंताला विद्या नको आणि ज्याला विद्या हवी असते, त्याला शिकण्या-पुरता पैसा मिळत नाहीं' याप्रमाणें नुसतेंच प्रमुख वाक्य व दुसरें प्रमुख वाक्याच्या पोटांत गौणवाक्य, अशांचा संयोग झालेला असतो; असे प्रकार आढळतात.]

कांहीं वाक्यांत धातुसाधितानें युक्त असे एक किंवा अनेक तुकडे असतात, त्यांस "**वाक्यांश**" असें म्हणतात. ह्यांच्या योगानेंच शुद्ध–वाक्याचें मिश्र–वाक्य किंवा संयुक्त–वाक्य बनवितां येते आणि मिश्र किंवा संयुक्त-वाक्याचें शुद्ध वाक्य बनवितां येतें. उदा०—

(१) **असें करणें** तुला शोभत नाहीं. (यांत 'असें करणें' हा वाक्यांश असून, यांतील करणें हें धातुसाधित काढून टाकून 'तूं जे करतोस तें तुला शोभत नाहीं' असें प्रथमच्या शुद्ध-वाक्याचें मिश्र–वाक्य बनवितां येतें).

(२) **माझ्याजवळ पैसे असून,** ते खर्च करण्याची स्वतंत्रता मला नाहीं. (यांत 'माझ्याजवळ पैसे असून हा वाक्यांश असून 'माझ्याजवळ पैसे आहेत पण ते खर्च करण्याची मला स्वतंत्रता नाहीं' असें शुद्ध–वाक्याचें संयुक्त वाक्य 'असून' या धातुसाधिताबद्दल क्रियापद घालून बनवितां येतें).

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

शुद्ध-वाक्य

उद्देश्य व विधेय हे वाक्याचे मुख्य दोन भाग. केव्हां केव्हां उद्देश्य व विधेय हीं एकेक शब्दात्मकच असतात, तर केव्हां केव्हां यांपैकीं एक एक-शब्दात्मक व दुसरें अनेक-शब्दात्मक असें असतें आणि केव्हां केव्हां तीं दोन्ही कमी-जास्त अनेक शब्दात्मक असू शकतात.

उद्देश्याचा दर्शक एक मुख्य शब्द (मूल उद्देश्य) व विधेयाचा दर्शक एक मुख्य शब्द (मूल विधेय) असे दोन शब्द, कोणत्याहि वाक्यांत असलेच पाहिजेत.

उद्देश्यविषयीं अधिक खुलासा करणारे शब्द मूल उद्देश्याला वाढवितात आणि विधेयाविषयीं जास्त खुलासा करणारे शब्द मूल विधेयाला वाढवितात. ह्यांना अनुक्रमें **उद्देश्य-विस्तारक व विधेय-विस्तारक** असें म्हणतात.

(अ) 'रामा खातो,' 'सुतारानें केला;' ह्या वाक्यांत काय खातो व काय केला हें सांगितल्यावांचून विधान पूर्ण होत नाहीं. म्हणजे 'पेरू,' 'पाळणा,' हे किंवा असेच त्या वाक्यांत लागू पडणारे शब्द तेथें आवश्यक आहेत. अर्थात् हे शब्द म्हणजेच **कर्में** हीं **विधान पूर्ण करणारीं** असतात, असें झालें. यांस **विधेय-पूरक** असें म्हणतात.

(आ) देणें, म्हणणें, सांगणें बोलणें, इ० केव्हां केव्हां अप्रत्यक्ष कर्म असलेल्या वाक्यांतील कर्मेंहि-तीं विधान पूर्ण करणारींच असल्यामुळें-विधेयपूरकेंच होत. उदा०—'गोविंदानें कृष्णाला बैदूल दिले' यांत कृष्णाला हें अप्रत्यक्ष कर्म **विधेय-पूरक** आहे.

(इ) रोगी **बरा** झाला, ही मुलगी **शहाणी** आहे, नाटकांत तो **हरिश्चंद्र** झाला होता, त्या भांड्यांत दूध **नासलेलें** दिसलें; यांतील ठळक शब्द विधेयाची पूर्णता करणारे आहेत; हें मागें गेलेलेंच आहे; यांसहि **विधेय-पूरक** म्हणतात.

वाक्यांचे हे वर दिलेले मुख्य भाग व पोट-भाग नीट ओळखून ते सांगणें किंवा व्यवस्थितपणें लिहून दाखविणें याला **वाक्यपृथक्करण** असें म्हणतात. ते मुख्य भाग व पोट-भाग खालील कोष्टकांत दाखविले आहेत.

उद्देश		विधेय			
उद्देश्य-विस्तारक	मूल-उद्देश्य	विधेय-विस्तारक	विधेय-पूरक		मूल विधेय
			कर्म	पूरक	

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

वक्त्याला कोणाविषयीं किंवा कोणत्या गोष्टीला उद्देशून बोलावयाचें आहे हें खरोखर त्याच्या बोलण्यांतील ज्या शब्दावर त्यानें जोर दिला असेल त्यावरूनच कळावयाचें; परंतु प्रत्येक वेळीं वक्ता आपल्या पुढें हजर असतोच असें नाही. पुष्कळ वेळां व्यक्त करावयाचा अभिप्रेत अर्थ लेखनावरूनच ओळखावा लागतो. उदा०—'सोन्याचे दागिने करितात' अशासारख्या वाक्यांत 'लोक' सोन्याचे दागिने करितात, असें **लोकांविषयीं** बोलण्याचा उद्देश आहे, 'सोन्याचे' करितात असें सांगण्याचा म्हणजे **सोन्याविषयीं** बोलण्याचा उद्देश आहे,कीं कीं दागिनेकरितात, भांडीं करीत नाहींत. असें **दागिन्यांविषयीं** बोलण्याचा त्याचा हेतु आहे, हें वक्ता पुढें असल्याशिवाय निखालस सांगतां येणें अशक्य आहे. यासाठीं अनेक वाक्यें पाहून त्यांवरून कांहीं सामान्य नियम बसविले आहेत, त्यांसच अनुसरणें आपल्यास भाग आहे.

शुद्ध **वाक्यांत** खालील प्रकारचीं **उद्देश्यें** आढळतात.

(१) कर्तरि प्रयोगांतील वाक्यांत नेहमीं कर्ता हाच उद्देश्य असून तो प्रथमान्त असतो. उदा०—**गोविंदा** जातो, **तो** काम करितो, **वामनराव** येतील, मला **पैसा** मिळावा, **ईश्वर** तुमचें कल्याण करो, इ०

(२) कर्मणि प्रयोगांतील वाक्यांत शुद्ध तृतीयान्त किंवा शुद्ध चतुर्थ्यन्त कर्ता असेल तर तो उद्देश्य असतो; आणि तसा तो नसेल तर कर्म हेंच उद्देश्य असतें. उदा०

शु० तृ० कर्ता—**रामानें** काम केलें, **तुम्हीं** हें पुस्तक वाचावें, इ०.

शु०च० कर्ता—**त्याला** पेरू खातां येतो,**मला** हा धंदा करावा लागतो. इ०

प्रथमान्त कर्म—शिपायाकडून **चोर** धरला गेला; **चोर** धरण्यांत आला,इ०

(३) भावे प्रयोगांतील वाक्यांतहि शुद्ध तृतीयान्त किंवा शुद्ध चतुर्थ्यन्त कर्ता असल्यास तोच उद्देश्य असतो; तसें नसल्यास उद्देश्य क्रियापदान्तर्गतच असतें. उदा०—

शु० तृ० कर्ता—**त्यानें** जावें, **रामानें** रावणास मारिलें, इ०.

शु. च० कर्ता—**त्याला** गेलें पाहिजे, **मला** बसतां येतें, इ०

क्रियापदान्तर्गत— { मला **जाववतें**, त्याला **बसवलें**,
आतां नुकतेंच **उजाडलें**, इ०.

[शुद्ध तृतीया किंवा शुद्ध चतुर्थी म्हणजे जिच्याबद्दल सविकरणी तृतीयान्त शब्द वाक्यांत योजिला असतां चालू शकत नाहीं, अशी तृतीया किंवा चतुर्थी. उदा०—'त्याला गेलें पाहिजे;' येथें 'त्याच्यानें गेलें पाहिजे' असें वाक्य जमत नाहीं, म्हणून 'त्याला' ही या ठिकाणीं शुद्ध चतुर्थी. परंतु 'त्याला जाववते' याबद्दल 'त्याच्यानें जाववतें हें वाक्य चालू शकतें, म्हणून येथें 'त्याला' ही शुद्ध चतुर्थी नव्हे. तसेंच 'त्यानें जावें' येथें 'त्याच्यानें जावें' असें वाक्य जमत नाहीं; म्हणून या ठिकाणीं 'त्यानें' ही शुद्ध तृतीया].

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

वाक्यांतील उद्देश्यें ओळखण्याच्या दृष्टीने वरील गोष्टी ध्यानांत ठेवणें अवश्य आहे.

आतां मूल–उद्देश्य, उद्देश्य-विस्तारक आणि मूल-विधेय, विधेय-विस्तारक व विधेय–पूरक यांच्या जागीं कोणत्या प्रकारचे शब्द येतात, तें पाहूं.

मुख्य उद्देश्याच्या ठिकाणीं खालील शब्द आढळतात.

नाम–आकाशांत **धूमकेतु** आहे.

सर्वनाम—**तो** गोळी लागल्यामुळे मेला.

विशेषणात्मक नाम– **गरिबानें** भलत्या गोष्टींत पडूं नये.

कृदन्त–नामात्मक वाक्यांश–**मुलांचे लाड करणें** योग्य नाहीं.

[केव्हा केव्हा नामवाक्यहि मुख्य वाक्याच्या उद्देश्यस्थानीं येतें; परंतु तेव्हां तें सर्व मिश्रवाक्य असतें. उदा०–' त्यानें तुला त्रास द्यावा हें योग्य नाहीं; ' मोठ्या मनुष्यांनीं खोटें बोलावें ' हें त्यांस शोभत नाहीं; येथें अवतरणांतील वाक्यें उद्देश्य-स्थानीं आलेलीं आहेत].

शुद्ध–वाक्यांत कर्माच्या ठिकाणींहि कोणत्या तरी प्रकारचें नाम येतें, म्हणून कर्त्याच्या ठिकाणीं ज्या ज्या प्रकारचे नामदर्शक शब्द येऊं शकतात, त्याच प्रकारचे नामदर्शक शब्द कर्माच्या ठिकाणींहि येतात. उदा०—

नाम—मीं एक **धूमकेतु** पाहिला.

सर्वनाम—गोविंदरावांनीं **त्याला** खूप चोपलें.

विशेषणात्मक नाम—तो **गरिबाला** भेवडावतो.

कृदन्त–नामात्मक वाक्यांश–आतां मी **तुझें म्हणणें** ऐकणार नाहीं.

[केव्हां केव्हां नामवाक्यहि मुख्य वाक्याच्या कर्मस्थानीं येतें; पण त्या वेळीं तें सर्व मिश्र–वाक्य असतें. उदा०–मी त्याला ' गांठ कशी मारावी ' हें शिकवितों, ' तूं आतां बोलतास ' हें मी पुन्हा ऐकणार नाहीं; येथें अवतरणांतील वाक्यें कर्मस्थानीं आलेलीं आहेत].

मूल–उद्देश्य व कर्म ह्यांचे ठिकाणी नामाप्रमाणें योजलेले अन्य प्रकारचें शब्दहि येतात. उदा०–या प्रत्येक आर्येंत ' परंतु ' आलें आहे, त्याला 'आंत-बाहेर' माहीत नाहीं, तसेंच तो ' मागें-पुढें ' करीत आहे.

मूल उद्देश्याचा विस्तार खालील प्रकारच्या शब्दांनीं होतो.

अधिविशेषणें–**उंच** मनुष्य जलद चालतो; पानिपतच्या लढाईत **पुष्कळ लहानमोठे शूर** योद्धे पडले.

कृदन्त विशेषणें–आम्हांला **गाणारा** पोपट आवडतो, **ओरडणारा** आवडत नाहीं.

कृदन्त–विशेषणात्मक वाक्यांश–मला **मुंबईस जाणारा** मनुष्य आढळला नाहीं; **लोकांनीं पूज्य मानिलेला** तो सरदार मरण पावला.

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

षष्ठयन्त संबंधीं शब्द–**गोविंदरावांच्या** मुलानें झटून अभ्यास केला; **माझी रोजची लिहावयाची** लेखणी कोठें आहे ?

–समानाधिकरण शब्द––**शिवाजीचा भाऊ** व्यंकोजी तंजावरास गेला; **शौर्यशाली झांशीची राणी** लक्ष्मीबाई धारातीर्थी मरण पावली.

कर्माचा विस्तारहि वरीलसारख्याच शब्दांनीं होतो.

अधिविशेषणें–तो **तांबडा** कोट वापरतो,त्यानें **लाल** शाई अंगास फासली.

कृदन्त विशेषणें–तो **गाणाऱ्या** मुलांस चाहतो.

कृदन्त विशेषणयुक्त वाक्यांश–परवांच्या लग्नांत बंडूनानांनीं **आमच्याकडे आलेल्या** आचाऱ्यास बोलाविलें.

षष्ठयन्त संबंधीं शब्द–बाबासाहेबांनीं **आपल्या स्नेह्यांचा** घोडा विकत घेतला; काल **आगगाडींत पाहिलेल्या मनुष्याचें** नांव सांगाल का ?

समानाधिकरण शब्द–त्या प्रसंगीं धर्मानें **पांडवांचा साहाय्यक श्रीकृष्ण** यास बोलाविलें.

[मूल-विधेयाला पूर्ण करणारे शब्द म्हणजे व अप्रत्यक्ष कर्म आणि विधान-पूरकें हे होत. ह्यांपैकीं कर्माचा विस्तार कोणत्या शब्दांनीं होतो, हें वर आलेंच आहे].

विधान–पूरक शब्द नामें व विशेषणें असतात.

नामें–तो **राजा** झाला, तो एक **ऋषीच** होय, सरकारनें त्याला **जज्ज** नेमिलें, दुर्योधनानें कर्णाला **राजा** केलें.

विशेषणें–रामा **वेडा** दिसतो, तो आंबा **चांगला** निघाला, तो मनुष्य **रागावलेला** आहे, तिनें बाहुल्या **उभ्या** ठेविल्या.

मूल–विधेय हें क्रियापद असतें.

मूल विधेयाचा विस्तार अर्थात् क्रियाविशेषणांनीं व क्रियाविशेषणसदृश क्रियेविषयीं जास्त माहिती देणाऱ्या शब्दांनीं होणार, हें साहजिकच आहे. हे पुढील प्रकारचें असतात.

(१) मुख्य उद्देश्याशी संबंध न ठेवणारीं करण, संप्रदान, अपादान, अधिकरण, इ० अर्थाचीं संबंधीं शब्दांसहित नामें व सर्वनामें; (२) शब्दयोगीं अव्ययान्त नामें, सर्वनामें, किंवा नामांप्रमाणें उपयोग केलेलीं विशेषणें, त्याचप्रमाणें (३) क्रिया-विशेषणाप्रमाणें योजिलेलीं विशेषणें, (४) निव्वळ क्रियाविशेषण अव्ययें; (५) संकेत, कारण, इ० दर्शक उभयान्वयीं अव्ययें; (६) कृदन्तें किंवा कृदन्त-वाक्यांश आणि मिश्रवाक्य असल्यास (७) क्रियाविशेषणवाक्य. उदा०–

नामें–इंग्रजी अभ्यास **बारा वर्षें** करावा लागतो, तो **मर्यादेनें** वागतो, **त्याला** चार भाऊ आहेत, तो **दिवसाचा** निजतो, आम्हीं **घरीं** गेलों, मी **चाकूनें** ही लेखणी केली.

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

क्रियाविशेषणें–तो **चांगलें** वाचतो, ती **तिरपें** लिहिते.

क्रि० वि० अव्ययें–तो **हळू** चालतो, केळीं **लौकर** घेऊन ये, मी **आज** येणार नाहीं, **उद्यां** येईन.

कृदन्तें व कृदन्त–वाक्यांश-तो **पळत** गेला, विमल **चालतांना** अडखळली, **मुलांस बक्षिसें वांटण्यासाठीं** रावसाहेब येणार आहेत.

शब्दयोगी अव्ययान्त शब्द–**गेल्या वर्षापासून** तो आजारी आहे, तुम्ही **माझ्याबरोबर** चला, तो एका **धोतरासह** बाहेर पडला.

['चणे खावे लोखंडाचे, तंव ब्रह्मपदीं नाचे;' येथें विधेय–विस्तारासाठीं पाहिलें क्रियाविशेषण–वाक्य आलें आहे; पण त्यामुळें हें सर्वच मिश्रवाक्य झालें आहे.

आतां कांहीं शुद्ध–वाक्यांचें पृथक्करण लिहून दाखवितो.

१. "आम्हीं त्या दिवशीं सकाळीं दहा वाजतां साताऱ्यास जाण्याची खटपट केली."

उद्देश्य		विधेय			
उद्देश-विस्तारक	मूल-उद्देश्य	विधेय-विस्तारक	विधेय-पूरक		मूल-विधेय
			कर्म	पूरक	
...	आम्हीं	त्या दिवशीं, सकाळीं, दहा वाजतां,	साताऱ्यास जाण्याची खटपट	...	केली

२. "आमचे एक ग्रामस्थ तेथें कलेक्टर कचेरींत कारकून असल्यामुळें त्यांजकडे आम्हीं बिऱ्हाड ठेविलें."

उद्देश्य		विधेय			
उद्देश्य विस्तारक	मूल-उद्देश्य	विधेय-विस्तारक	विधेय-पूरक		मूल-विधेय
			कर्म	पूरक	
...	आम्हीं	आमचे एक ग्रामस्थ, तेथें कलेक्टर कचेरींत, कारकून असल्यामुळें, त्यांजकडे,	बिऱ्हाड	...	ठेविलें

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

३. " दुसऱ्या दिवशीं दहा वाजतां आम्हांला परीक्षेच्या ठिकाणीं जावयाचें होतें. "

उद्देश		विधेय			
उद्देश्य-विस्तारक	मूल-उद्देश्य	विधेय-विस्तारक	विधेय-पूरक कर्म	विधेय-पूरक पूरक	मूल-विधेय
...	आम्हांला	दुसऱ्या दिवशीं, दहा वाजवा, परीक्षेच्या ठिकांणीं	...	...	जावयाचे होते

४. " पूर्वी घडून आलेला आणखी एक प्रसंग सांगण्यासारखा आहे. "

उद्देश्य		विधेय			
उद्देश्य-विस्तारक	मूल-उद्देश्य	विधेय-विस्तारक	विधेय-पूरक कर्म	विधेय-पूरक पूरक	मूल-विधेय
पूर्वी घडून आलेला आणखी एक	प्रसंग	...	...	सांगण्या-सारखा	आहे.

मिश्र–वाक्य

मिश्र–वाक्यांत एक मुख्य उद्देश्य व एक मुख्य विधेय असून बाकीचीं एक किंवा अनेक पोट–वाक्यांतील उद्देश्यें व विधेयें असतात. पोट–वाक्यें किंवा गौण–वाक्यें तीन प्रकारचीं आढळतात. **नाम–वाक्य, विशेषण–वाक्य व क्रियाविशेषण–वाक्य.**

शुद्ध–वाक्यांत ज्या ठिकाणीं नाम येतें त्या ठिकाणीं मिश्र–वाक्यांत येणाऱ्या वाक्यास **नामवाक्य** असें म्हणतात.उदा०– 'तो इशाऱ्यापूर्वीच आला' हें वाईट झालें. यांत अवतरणांतील वाक्य **नामवाक्य** आहे.'त्याचें इशाऱ्यापूर्वीच येणें वाईट झालें' किंवा " त्याचें इशाऱ्यापूर्वीच आगमन वाईट झालें" हें शुद्ध वाक्य आहे, आणि त्यांतील येणे किंवा आगमन ह्या नामाच्या जागीं 'तो इशाऱ्यापूर्वीच आला हें वाक्य आलें आहे. म्हणून तें **नाम–गौणवाक्य** आहे. आणखी उदा०—'तूं बोललास'(तुझें बोलणें) हें बरोबर नाहीं;' तूं काल येथें नव्हतास' (**तुझें नसणें**)

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

ही चांगली गोष्ट झाली; 'तुम्ही' नुकतेंच मुंबईहून आलांत' (तुमचें आगमन) असें गोविंदरावांकडून मला समजलें; इ० शुद्ध–वाक्यांत ज्या ठिकाणीं विशेषण येऊं शकतें, त्या ठिकाणीं मिश्र-वाक्यांत येणाऱ्या पोट–वाक्यास **विशेषण-वाक्य** असें म्हणतात. उदा०–' त्यांपैकीं जो मनुष्य उंच होता ' तो पुढें आला; याचे ' उंच असणारा मनुष्य पुढें आला ' असें शुद्ध–वाक्य होईल. येथें 'उंच असणारा' ह्या विशेषणाबद्दल 'जो उंच होता' असें पोट–वाक्य वरच्या मिश्र–वाक्यांत आलें आहे; म्हणून हें **विशेषण–गौणवाक्य** आहे. आणखी उदा० — 'जे विद्यार्थी चांगला अभ्यास करितात' (चांगला अभ्यास करणारे) ते पास होतात; ' आज ही संपत्ति त्याच्याजवळ आहे ' (त्याच्याजवळ असणारी) ती त्यानें पराक्रमानें मिळविलेली आहे.

शुद्ध–वाक्यांत ज्या ठिकाणीं क्रियाविशेषण अव्यय येऊं शकतें, त्या ठिकाणीं मिश्र-वाक्यांत येणाऱ्या पोट–वाक्यास **क्रियाविशेषण–अव्यय–वाक्य** किंवा क्रिया**विशेषण–वाक्य** असें म्हणतात. उदा०– ' आज सूर्य मावळला' तेव्हां मी घरींच होतों; येथें ' मावळतांना ' ह्या कृदन्त अव्ययाबद्दल ' आज सूर्य मावळला' घ वाक्य आलें आहे, म्हणून तें **क्रियाविशेषण गौण–वाक्य** आहे, आणखी उदा०–'आज दुपारपर्यंत मला तें पुस्तक मिळालें, (मिळालें असतां) तर माझें काम होईल, 'तुम्ही जिकडे गेलां होतां ' तिकडे तोहि गेला आहे.

मिश्रवाक्यांत अनेक गौणवाक्यें असल्यास, केव्हां केव्हां तीं समान दर्ज्याचीं असतात आणि केव्हां केव्हां भिन्न दर्ज्याचीं असतात. उदा०—

(१)' त्यानें जें वाचलें ' आणि ' तो जें बोलला ' तें ऐकून मला फार आश्चर्य वाटलें; ह्या ठिकाणीं पहिलीं दोन समान दर्ज्याचीं नाम गौणवाक्यें आहेत. त्यांस **समानाधिकरण** गौणवाक्यें असें म्हणतात.

(२) ' द्रोणाचार्य जरी युद्धकलेंत निपुण व शूर होते, तरी ' अश्वत्थामा रणांत पडला' ही बातमी ऐकून त्यांना क्षणभर मूर्च्छा आली; ह्या ठिकाणी पहिलें व दुसरें हीं वाक्यें समान योग्यतेचीं नाहींत. पहिलें 'द्रोणाचार्य...होते' हें क्रियाविशेषण–गौणवाक्य असून, दुसरें ' अश्वत्थामा...पडला' हें नाम–गौणवाक्य आहे. ह्या दोन वाक्यांना **व्यधिकरण** गौणवाक्यें असें म्हणतात.

नामवाक्य

शुद्ध–वाक्यांत उद्देश्य, कर्म, समानाधिकरण शब्द व पूरक इतक्या ठिकाणीं नाम येत असल्यामुळें, मिश्र-वाक्यांत इतक्या ठिकाणीं नामवाक्यें येऊं शकतात. उदा० —

उद्देश–' तुम्ही आलांत ' (तुमचे येणें) हें फार चांगलें झालें.

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

कर्म—'मी उद्यां येईन' असें तो म्हणाला; (त्यानें माझें उद्यांचें आगमन सांगितलें).

समानाधिकरण शब्द—'शास्त्रीबोवा एकाएकीं मृत्यु पावले' ही बातमी ऐकून सर्वांस फार दुःख झालें; (शास्त्रीबोवांचें मृत्यु पावणें ही बातमी).

पूरक—आज लोकांसमोरील प्रश्न हा आहे कीं, 'आपल्या मुलांस योग्य शिक्षण कसें द्यावें;' (हा या पूरकाचे ठिकाणीं पुढील वाक्य आहे).

[शुद्ध—वाक्यांत जेथें जेथें नाम येतें; तेथें तेथें मिश्र—वाक्यांत नामवाक्य येऊं शकतें. एवढें ठरल्यावर, अर्थात् एखाद्या वाक्यांशांत मध्यंतरींच जर कोठें नाम येत असेल तर त्याच्या ठिकाणींहि मिश्रवाक्यांत नामवाक्य येऊं शकते, हें साहजिकच आहे. उदा०—"तें उदाहरण कसें करावें हें समजावून देत असतां, मीं तेथें पोचलों;" ह्या ठिकाणीं, 'हें समजावून देत असतां' ह्या वाक्यांशांतील कर्माच्या ठिकाणीं 'तें उदाहरण कसें करावें' हें नामवाक्य झालें आहे].

(१) नामवाक्य अगोदर असतां हें किंवा **असें** किंवा **म्हणून**, हें जें किंवा **असें जें** व **हेंच्या** ऐवजी **तें** यापैकीं कोणते तरी शब्द त्याचे पुढें येऊन नंतर प्रधान—वाक्य येतें उदा०—

हें किंवा **असें**—'तो काल गेला' **हें** फार चांगलें झालें; 'प्रत्येक मनुष्यानें खरें बोलावें' हें त्यांचे कर्तव्य आहे; 'तूं काल तेथें नव्हतास' **हीं** गोष्ट बरी झाली नाहीं; 'तू काल आलास' **हें** किंवा **असें** मला गोविंदाकडून समजलें; 'त्यास फांशीं देणार' **असें** म्हणतात.

म्हणून—'मी उद्यां येईन' **म्हणून** (असे) तो बोलला; 'त्याला घरांत येऊं नको,' **म्हणून** (अशी) बाबांनीं मला ताकीद केली आहे.

हें जें किंवा **असें जें**—'ह्या झाडाची फळें आपल्या हयातींत खावयास मिळावीं,' **हा जो** आपला हेतु तो सिद्धीस जात नाहीं; 'या जागेचे पांचशें रुपये येतील' **असा जो** अंदाज तो चुकीचा ठरला.

हें किंवा **तें**—'तो कधीं येणार, **हें** किंवा **तें**' मला माहीत नाहीं; तो कोठें गेला' **हें** किंवा **तें** मला सांग; इ०.

(२) प्रधानवाक्य अगोदर असतां, **कीं**, **जें** किंवा **ऐसाजे** ही स्वरूपदर्शक उभयान्वयी अव्ययें प्रधानवाक्यानंतर येऊन, त्यांपुढें नामवाक्य येतें. उदा०—नाना म्हणाले **कीं**, 'यंदा कोकणांत पाऊस पडला;' परसूनें खबर आणिली आहे **कीं** दादा फर्स्टक्लासमध्यें पास झाला;' करारनामा लिहून देतों **ऐसाजे** '...विनंती **जे**...' इ०.

नामवाक्य ओळखण्यासंबंधाच्या ह्या खुणा बऱ्याच उपयोगी पडतील.

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

विशेष वाक्य

शुद्ध–वाक्यांत उद्देश्य, कर्म, पूरक, इ० ज्या विस्ताराकरितां विशेषणें येऊं शकतात; अर्थात् मिश्र-वाक्यांत त्या त्या ठिकाणीं विशेषण-वाक्य येऊं शकतें. उदा०

उद्देश्य–विस्तारक––'जे विद्यार्थी चांगला अभ्यास करितात' ते पास होतात; (चांगला अभ्यास **करणारे** विद्यार्थी).

कर्म-विस्तारक––'आज जी संपत्ति त्यानें मिळवली आहे,' ती स्वतःच्या पराक्रमावर मिळविली आहे (त्यानें **मिळविलेली** संपत्ति).

विभक्त्यन्त शब्दांचे विस्तारक–'ज्या दसऱ्याला आतां मराठे फक्त शमीपूजनासाठीं सीमोल्लंघन करितात,' त्या दसऱ्याला पेशवाईत मराठे सरदार मोहीम करण्यास बाहेर पडत; (सीमोल्लंघन करीत **असलेल्या** दसऱ्याला).

पूरकाचे विस्तारक––'ज्यानें बापाच्या कीर्तीस काळोखी आणली,' असा कुलकलंक हा मुलगा निघाला; (काळोखी **आणणारा** कुलकलंक).

[केव्हां केव्हां मूळ वाक्यांतील एखाद्या कोनाकोपऱ्यांतील नामांच्या विशेषणाच्या जागींहि विशेषण-गौणवाक्य आढळतें. उदा०––जेथें आमच्या मुलीचा नवरा राहतो, त्या गांवांत राहणाऱ्या श्रीनिवासराव नांवाच्या गृहस्थानें दळण्याचें एक नवीन यंत्र काढिलें आहे; (जेथें...राहतो तो गांव).

(१) विशेषण–गौणवाक्यांत आरंभी **जो, जी, जें** हीं संबंधी सर्वनामें आणि **जितका, जेंवढा,** इ० संबंधी विशेषणें येतात; आणि **तो, ती, तें** हीं सर्वनामें व **तितका, तेवढा**; इ० विशेषणें हीं प्रधानवाक्याचे आरंभी येतात. उदा०––'**जो** चोरी करितो. तो शिक्षा भोगतो.

(२) केव्हां केव्हां '**जो**' ह्या संबंधार्थक शब्दाऐवजीं **कोण, काय,** हें शब्दहि गौणवाक्यारंभीं येतात. उदा०—'येथें **कसा, काय, (जो)** प्रकार घडला, तो मला माहीत नाहीं; 'तो **कोणत्या (ज्या**) गांवांस गेला, तें मला आठवत नाहीं.

[केव्हां केव्हां इंग्रजी वाक्य–रचनेच्या धर्तीवर नामाच्या पुढें विशेषण-वाक्य आलेलें आढळतें. उदा०––त्याचा मुलगा, 'जो विलायतेस गेला होता,' तो हाच होय; हा प्रकार नवीनच पडत चालला आहे].

क्रियाविशेषण–वाक्य

शुद्धवाक्यांत क्रियाविशेषणें जेथें जेथें येतात, तेथें तेथें मिश्रवाक्यांत क्रियाविशेषण-वाक्य येऊं शकतें; परंतु ते क्रियापदाशीं किंवा क्रियाविशेषणाशींच संबद्ध असेल तर त्याचा विधेयविस्तारांत समावेश होतो; आणि विशेषणाशीं किंवा कृदन्त नामाशीं संबद्ध असेल तर तें विशेषण किंवा तें कृदन्त ज्या सदरांत समाविष्ट होत असेल, त्याच सदरांत त्याचें विस्तारक म्हणून क्रियाविशेषण-वाक्य पडतें. उदा०–

क्रियापदाशीं संबद्ध—'आज दुपारपर्यंत तें पुस्तक मिळालें,' तर माझें काम होईल; ('होईल' ह्याशीं संबद्ध).

क्रियाविशेषणाशीं संबद्ध— 'तुम्ही जिकडे गेलां होतां,' तिकडेच तोहि गेला आहे; ('तिकडे' ह्याशीं संबद्ध).

कृदन्ताशीं संबद्ध—'चांगला अभ्यास केलास' तर यश येणें कांहीं कठीण नाहीं (येणें ह्याशीं संबद्ध).

विशेषणाशीं संबद्ध—'चार-पांच जणांची दमचक्की करील,' इतकी ताकद त्याला आहे; ('इतकी याशीं संबद्ध).

(१) गौण-क्रियाविशेषण वाक्याचे आरंभी संबंधी क्रियाविशेषण अव्ययें व वाक्यपृथक्करणदृष्ट्या क्रियाविशेषणसदृश संबंधी शब्दयोगी अव्ययान्त शब्द येतात, व प्रधानवाक्याच्या पूर्वी त्यांचेच अनुसंबंधीं शब्द येतात. उदा०—'**जेथें** जावें,' '**तेथें** तूं माझा सांगाती;' '**जेव्हां** मेहनत करावी,' **तेव्हां** पोट भरतें; '**ज्याप्रमाणें** मोठे लोक वागतात.' **त्याचप्रमाणें** इतर लोक वागतात. '**ज्या अर्थी** तूं माझी गट्टी फू केलीं आहेस,' **त्या अर्थी** मी तुझ्याशीं बोलत नाहीं.

(२) संकेतदर्शक, कारणदर्शक, उद्देशदर्शक, स्वरूपदर्शक उभयान्वयी अव्ययें मध्यें येऊनहि गौण-क्रियाविशेषणवाक्ये होतात. उदा०-तो लगेच मेला,'**कारण** धोतऱ्याचें विष प्याला;' तो इतका संतापला **कीं**, 'त्याचा सगळा चेहरा लाल होऊन गेला;' 'कोळसे तयार झाले' **म्हणजे** त्यापासून तापण्याचें काम होतें; 'आपण इमानानें वागलों,' **तर** आपल्यावर कोणीहि विश्वास ठेवील.

मिश्र-वाक्याचें पृथक्करण करितांना प्रथम तें सर्व **वाक्य;** नंतर त्या वाक्याचें स्पष्टीकरण म्हणजे तें कोणत्या प्रकारचें मिश्र-वाक्य आहे व त्यांतील प्रधान व गौण वाक्याचा संबंध कोणत्या प्रकारचा आहे तें; आणि नंतर त्यांचे आराखड्यांत **पृथक्करण**, हा क्रम अवलंबविण्याची पद्धति आहे. त्याप्रमाणें प्रकरणाच्या शेवटीं कांहीं वाक्यांचें पृथक्करण लिहून दाखविलें आहे.

संयुक्त-वाक्य

केवल-संयुक्त, मिश्र-संयुक्त, व केवलमिश्र-संयुक्त अशीं तीन प्रकारचीं संयुक्त वाक्यें आढळतात; हे पूर्वीच येऊन गेलें आहे.

संयुक्त-वाक्यें हीं विशेषेंकरून समुच्चयबोधक, विकल्पबोधक, न्यूनत्वबोधक व परिणामबोधक उभयान्वयी अव्ययें मध्यें येऊन होतात. अशाप्रकारें झालेल्या केवल संयुक्त वाक्यांत जेवढीं वाक्यें असतील, तेवढीं प्रमुख किंवा प्रधान वाक्यें असतात; आणि मिश्र-संयुक्त वाक्यांमधील मिश्र-वाक्यांत एक मुख्य वाक्य व एक किंवा अनेक गौण-वाक्यें असतात.

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

समुच्चयबोधक-वारा आला **आणि** पाऊस गेला; प्रत्येक काव्यग्रंथाचा कांहीं विशिष्ट हेतु असतो व तो उद्देश सिद्ध झाल्यावर त्याची परिसमाप्ति होते.

विकल्पबोधक—तुम्ही स्वतः या **किंवा** गड्याला पाठवा; आम्हांला प्यायला पाणी द्या **अगर** विहिरींतून पाणी काढण्यासाठीं पोहरा द्या.

न्यूनत्वबोधक-यंदा पुष्कळ पाऊस पडला, **परंतु** तो अवेळीं पडल्यानें पिकांस फायदा झाला नाहीं; सगळें कांहीं त्याला माहीत आहे, **पण** लक्षांत कोण घेतो ?

परिणामबोधक—यत्नाशिवाय दैव पंगु आहे, **म्हणून** प्रयत्नालाच प्राधान्य दिलें पाहिजे; वेळेवर डॉक्टरला आणिलें, **म्हणून** त्याचा भाऊ वांचला.

संकुचित-वाक्य

शब्दांची पुनरुक्ति टाळण्यासाठीं कर्ता, कर्म, पूरक किंवा त्यांचीं विस्तारकें किंवा विधेयविस्तारकें ह्यांपैकीं समान दर्जाच्या कांहींचा एकत्र समुच्चय करून त्या प्रत्येकाकरितां निरनिराळें क्रियापद घालून संयुक्त-वाक्य बनविण्याऐवजीं एकच क्रियापद घालून शुद्ध-वाक्य बनवितात. अशा प्रकारें अनेक वाक्यें होणें शक्य असतां त्यांचा संकोच करून एक वाक्य बनवितात, त्यास **संकुचित-वाक्य** असें म्हणतात. उदा०--रामा, गोविंदा व विष्णु हे मुंबईस गेलें; (येथें रामा गेला, गोविंदा गेला व विष्णु गेला, या तीन वाक्यांचा एकच क्रियापद योजून संकोच केला आहे;घोडा हा फार चपळ उपयोगी व उमदा प्राणी आहे; तो रोज संध्या, पूजा, जप, वैश्वदेव व वेदाध्ययन करितो; दुसऱ्याला त्रास दिल्यानें, त्यांचे नुकसान केल्यानें किंवा त्याचा हेवा केल्यानेंहि स्वतःचें नुकसान होतें.यांत प्रत्येक ठिकाणीं क्रियापदे घालून निरनिराळीं स्वतंत्र वाक्यें करून त्या सर्वांचें संयुक्तवाक्य न बनवितां एकच शुद्धवाक्य केलें आहे.

[अशा प्रकारच्या वाक्यांना फोडून त्यांचीं अनेक वाक्यें बनवून पृथक्करण भानगडीचें करण्यापेक्षां अशा वाक्यांत एकच क्रियापद असते, म्हणून तें शुद्ध-वाक्यच समजून पृथक्करण करणें अधिक सोयीचें आहे. मात्र अनेक क्रियापदें असल्यास तें संकुचित वाक्य राहणार नाहीं, त्या सर्वांमिळून संयुक्त-वाक्य होईल; हें ध्यानांत ठेवावयास हवें.

संयुक्त-वाक्यांत जेव्हां सर्वच केवल-वाक्यें असतील, तेव्हां अनुक्रमानें त्या वाक्यांचें पृथक्करण शुद्ध-वाक्यांत दर्शविल्याप्रमाणें करावें. केवल-मिश्र असें संयुक्त वाक्य असेल, तर मुख्य वाक्यांचें अगोदर पृथक्करण करून, गौणवाक्य ज्या मुख्य वाक्यांतर्गत असेल त्या मुख्य वाक्याच्या पृथक्करणानंतर लगेच त्याच्या एक किंवा अनेक गौणवाक्यांचें पृथक्करण करावें. तसेंच मिश्र-मिश्र असें संयुक्त-वाक्य असेल तर पहिल्या मिश्र-वाक्यांतील प्रधान-वाक्याचें अगोदर व गौण-वाक्याचें मागून, नंतर दुसऱ्या मिश्र-वाक्यांतील प्रधान-वाक्याचें अगोदर व गौण-वाक्याचें मागून याप्रमाणें पृथक्करण करावें].

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

संक्षिप्त वाक्यें

केव्हां केव्हां वाक्यांतील सहज ज्ञात होणारे शब्द गाळून बोलतात किंवा लिहितात; अशा तऱ्हेच्या वाक्यांस **संक्षिप्त वाक्यें** असें म्हणतात. उदा०–' ते जसे रागीट तसा तोहि हट्टी होता ' हें मिश्र वाक्य असून, यांतील पहिल्या वाक्यांतील 'होतें' हें क्रियापद गाळलें आहे; तरी वाक्य–पृथक्करणाच्या वेळीं तें घेऊनच स्पष्टीकरण किंवा पृथक्करण केलें पाहिजे. ' ते जसे रागीट होते, तसाच तो हट्टी होता,' अशा प्रकारचें हें वाक्य आहे. त्याचप्रमाणें ' माझ्यापेक्षां तो हुशार आहे; ' ' तो माझ्याइतका उंच आहे; ' ' तो तुमच्यासारखा चपळ नाहीं; ' ' दोष देण्याजोगा अपराध त्याजकडून घडला नाहीं; ' इ० वाक्यें होत.

[संक्षिप्त वाक्याच्या पृथक्करणासंबंधानें सामान्यतः असें ठरवितां येईल कीं, त्यांत जर क्रियापदांचा अध्याहार असेल, तर तीं क्रियापदें घालून, मिश्रवाक्य बनवून त्याचें पृथक्करण करावें, आणि क्रियापदांशिवाय विशेषणें, क्रिया क्रिया-विशेषणें, इ०चा अध्याहार असेल, तर तें शुद्ध वाक्य समजून त्याचें पृथक्करण करावें.

हीच गोष्ट संकुचित वाक्यासंबंधानेंहि आहे. संकुचित वाक्यांत अनेक क्रियापदें असून, इतर गोष्टींचा संकोच केला असेल, तरच येथें अनेक वाक्यें आहेत, असें समजावें; परंतु अनेक कर्ते, कर्में एकाच क्रियापदाशीं निगडित असतील, तर त्यांचीं अनेक निरनिराळीं वाक्यें करण्याचें कारण नाहीं].

प्रश्नार्थक, आज्ञार्थक व उद्गारार्थक वाक्यें

ह्या प्रकारच्या वाक्यांचें पृथक्करण इतर वाक्यांप्रमाणेंच करतां येतें.

[१] प्रश्नार्थक वाक्यांत काय (किंवा का) हें प्रश्नार्थक क्रियाविशेषण आलें असतां तें वाक्याच्या शेवटीं येतें; व इतर प्रश्नार्थक शब्द वाक्याच्या मध्यें येतात. उदा०–तुमच्याजवळ पैसे आहेत काय ? तेथें कोण बसला आहे ? इ० प्रश्नार्थक वाक्यें शुद्ध, मिश्र किंवा संयुक्त अशीं तिन्हीं प्रकारचीं असूं शकतात. उदा०–तो कोठें गेला असेल ? (शुद्ध); तो आला नसेल असें होईल काय ? (मिश्र); तुम्ही केव्हां आलांत आणि केव्हां गेलांत ? (संयुक्त) [२] आज्ञार्थक वाक्येंहि शुद्ध, मिश्र किंवा संयुक्त असूं शकतात. उदा०–तुम्ही आतां घरीं जा (शुद्ध); तुम्ही जाल कीं नाहीं, तें सांगा (मिश्र); घरांत जा व पाणी आणा (संयुक्त). [३] उद्गारार्थक वाक्यांचें पृथक्करण शुद्ध वाक्याप्रमाणेंच.

आतां मिश्र, संयुक्त, संकुचित, प्रश्नार्थक, इ० पैकीं कांहीं वाक्यांचें पृथक्करण करून दाखवितों. पृथक्करणाची पद्धति पूर्व० परिचित असल्यामुळें आतां त्यासंबंधानें, पुनरुक्ति नको. (पृथक्करणांचा आराखडा मे० डायरेक्टरसाहेब (शिक्षणखातें) यांनीं ठरविल्याप्रमाणें येथें घेतला आहे).

१ वाक्य–" या मालेंतील सर्व व्याख्यानें मराठींतून व्हावयाचीं असतां तिचा आरंभ मला इंग्रजींतून करावा लागत आहे, ही दिलगिरीची गोष्ट आहे. "

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

स्पष्टीकरण—हें सर्व मिश्रवाक्य असून, यांत दुसरें प्रधानवाक्य आहे; आणि पहिलें वाक्य 'ही गोष्ट' या नामाच्या विस्तारासाठीं आलें असल्यामुळें नामगौण–वाक्य आहे. त्याचें पृथक्करण खालीलप्रमाणें—

उद्देश्य		विधेय			
उद्देश्य-विस्तारक	मूल-उद्देश्य	विधेय-विस्तारक	विधेय–पूरक		मूल विधेय
			कर्म	पूरक	
...	हीं	...	...	(पहिलें गौणवाक्य) दिलगिरी-ची गोष्ट	आहे
	मला	या मालेंतील सर्व व्याख्यानें मराठींत व्हाव-याची असतां इंग्रजींतून,	तिचा आरंभ		करावा लागत आहे.

२. **वाक्य** "आज जी संपत्ति त्याजपाशीं आहे. ती त्यानें स्वतःच्या पराक्रमावर आपल्या हयातींतच मिळविली आहे."

स्पष्टीकरण—हें सर्व मिश्रवाक्य असून, यांत दुसरें प्रधानवाक्य आहे; आणि पहिलें 'ती' ह्या कर्माचें विशेषण असल्यामुळें विशेषण–गौणवाक्य आहे. याचें पृथक्करण खालीलप्रमाणें—

उद्देश्य		विधेय			
उद्देश्य-विस्तारक	मूल-उद्देश्य	विधेय-विस्तारक	विधेय–पूरक		मूल-विधेय
			कर्म	पूरक	
...	त्यानें	स्वतःच्या परा-क्रमावर, आपल्या हयातींतच	(आज जी संपत्ति त्याजपाशीं आहे) ती	...	मिळविली आहे
जी	संपत्ति	आज त्याजपाशीं	...	...	आहे

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

३. वाक्य—" पक्ष्यांना जशा हवा राहण्याच्या पिशव्या असतात, तशा माशांनाहि असतात; आणि पक्ष्यांना जशा त्या हवेंत तरण्यासाठीं उपयोगी पडतात, तशा ह्याहि माशांना पाण्यांत तरण्यासाठीं उपयोगीं पडतात.

स्पष्टीकरण—हें सर्व मिश्र-संयुक्त वाक्य असून, ह्यांत पहिल्या दोन वाक्यांचें एक मिश्रवाक्य आहे व पुढच्या दोन वाक्यांचें दुसरें मिश्रवाक्य आहे; आणि हीं दोन वाक्यें मिळून संयुक्त–वाक्य झालें आहे. प्रथमच्या मिश्रवाक्यांत दुसरें वाक्य प्रमुख असून, पहिलें त्याचें गौण–क्रियाविशेषण–वाक्य आहे; त्याचप्रमाणें दुसऱ्या मिश्रवाक्यांतहि शेवटचें वाक्य प्रमुख असून, पहिलें त्याचें गौण-क्रियाविशेषण–वाक्य आहे. त्याचें पृथक्करण खालीलप्रमाणें—

उद्देश		विधेय			
उद्देश्य-विस्तारक	मूल-उद्देश्य	विधेय विस्तारक	विधेय–पूरक: कर्म	विधेय–पूरक: पूरक	मूल-विधेय
(२) ...	(पिशव्या)	माशांनाहि	...	पहिलें गौण वाक्य तशा	असतात
(१) हवा राहण्याच्या	पिशव्या	पक्ष्यांना,	...	जशा	असतात
(४) ...	ह्याहि	माशांना पाण्यांत तरण्यासाठीं,		(पहिलें गौणवाक्य) तशा उपयोगी,	पडतात
(३) ...	त्या	हवेंत तरण्यासाठीं, पक्ष्यांना	...	जशा उपयोगी,	पडतात

४. वाक्य—" हवा कोंदट असल्यास मनुष्यांच्या प्रकृति **बिघडतात;** फुप्फुसांचा व्यापार नीट चालत नाहीं आणि अनेक प्रकारचे रोग उत्पन्न होतात. "

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

स्पष्टीकरण—हें सर्व केवल-संयुक्त वाक्य आहे व म्हणून यांतील प्रत्येक प्रधानवाक्य आहे. या वाक्याचें पृथक्करण खालीलप्रमाणें—

उद्देश		विधेय			
उद्देश्य-विस्तारक	मूल-उद्देश्य	विधेय-विस्तारक	विधेय-पूरक: कर्म	विधेय-पूरक: पूरक	मूल-विधेय
मनुष्यांच्या	प्रकृति	हवा कोंदट असल्यास,	...	....	बिघडतात
फुफ्फुसांचा	व्यापार	नीट	...	...	चालत नाहीं
अनेक प्रकारचे	रोग	...	...	तसन्न	होतात

५. नाना व आम्हीं सर्व मुलें नाटकास गेलों.

येथें एकाच क्रियापदाचें कर्ते मात्र दोन आहेत, म्हणून हें **संकुचित वाक्य** आहे; पण क्रियापद एकच असल्यामुळें हें सर्व शुद्धवाक्य समजून त्याप्रमाणेंच त्याचें पृथक्करण करावयाचें.

६. ते जसें रागीट, तसा तो हट्टी आहे.

येथें रागीट यापुढें ' आहेत ' हें क्रियापद घालणें आवश्यक आहे; तें घालून मिश्रवाक्याप्रमाणेंच याचें पृथक्करण करावयाचें.

७. " पोहण्यांत माझ्याहून तो अधिक चपळाई दाखवितो. "

येथें क्रियापदानें कार्यभाग साधत असल्यामुळें दोन वाक्यें करण्याची जरूर नाहीं, शुद्धवाक्याप्रमाणें याचें पृथक्करण करावयाचें.

टीप—संबोधनान्त शब्द, केवलप्रयोगी अव्ययें व प्रधानवाक्यें ज्यांच्या योगाने होतात अशीं उभयान्वयी अव्ययें, हे शब्द-त्यांचा वाक्यांत कोणाशींच संबंध नसल्यामुळे—वाक्यपृथक्करणांत येत नाहींत.

• • •

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

: ५ : विरामचिन्हें व अर्थदर्शक चिन्हें

बोलण्यांत अभिप्रेत अर्थ कळण्यासाठीं मनुष्य अनेक युक्त्या अमलांत आणीत असतो. लेखावरून त्याचा तो अर्थ कळण्याकरितां अनेक प्रकारचीं चिन्हें योजिली आहेत. त्यांपैकीं कांहींना **विरामचिन्हें** व कांहींना **अर्थबोधक चिन्हें** म्हणतात. ह्यांपैकीं प्रमुखांचा येथें निर्देश करितों.

१. **स्वल्पविराम**—समान योग्यतेचे अनेक शब्द—नामें, सर्वनामें, विशेषणें, क्रियापदें, वाक्यांश, किंवा लहान लहान वाक्यें, इ०—जवळ जवळ आले असतां, त्यांमधील पृथक्पणा व्यक्त करण्यासाठीं त्या प्रत्येक शब्दाच्या, वाक्यांशाच्या किंवा वाक्याच्या उच्चारानंतर थोडेंसें थांबतात; तें अल्पसें थांबणें लेखनांत व्यक्त करण्याकरितां (,) ही खूण करितात, तिला **स्वल्पविराम** असें म्हणतात. [**आणि, व** हीं समुच्चयबोधक; **वा, अथवा किंवा** हीं विकल्पबोधक उभयान्वयी अव्ययें मध्यें आलीं असतां, त्यापूर्वीच्या शब्दापुढें किंवा वाक्यापुढें मात्र स्वल्पविराम देण्याची पद्धति नाहीं]. उदा०—

नामें—बाबांनीं बाजारांतून केळीं, द्राक्षें, अंजीर, अननस व कलिंगड हीं फळें आणिलीं.

सर्वनामें—मी, तूं व तो नाटकास जाऊं.

विशेषणें—तेथें हिरवे, पिवळे, तांबडे व पांढऱ्या रंगाचेहि राघू होते.

क्रियापदें—तो मुंबईहून आला, जेवला व लगेंच गेला.

वाक्यांश—अभिमन्यु गर्जना करीत, गरगर गदा फिरवीत, धांवला.

वाक्यें—मी त्याच्याकडे थांबलों नाहीं, त्याच्याकडे जेवलों नाहीं, त्याचे पैसेहि घेतले नाहींत व त्यास नमस्कारहि केला नाहीं.

[संबोधनान्त शब्दांच्या शेवटींहि स्वल्पविराम येतो. उदा०—गोविंदा, इकडे ये; देवा, तुला माझा छळ करण्यास कसें फावलें ?].

२. **अर्धविराम**—ज्या ठिकाणीं स्वल्पविरामापेक्षां थोडें जास्त थांबावें लागतें, परंतु बोलणें तर पूर्ण होत नाहीं, अशा ठिकाणीं (;) ही खूण करितात; तिला **अर्धविराम** असें म्हणतात. [स्वल्पविरामात्मक शब्दांचे किंवा शब्दसमूहांचे कांहीं गट एकापुढें एक आल्यास, त्या प्रत्येक गटापुढें अर्धविराम येतो. तसेंच, समान योग्यतेची मोठालीं वाक्यें लागोपाठ आल्यास, त्यांपैकीं शेवटच्याशिवाय बाकीच्या वाक्यांपुढें अर्धविराम येतो. **आणि व, अथवा, किंवा** हे शब्द मध्यें आले असतां, त्यापूर्वीच्या शब्दांपुढें किंवा वाक्यांपुढें मात्र अर्धविराम येत नाहीं.]. उदा०—

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

(अ) मुंबईस पंजाबी, बंगाली, सिंधी, गुजराथी, तेलंगी, मद्रासी व महाराष्ट्रीय हे हिंदी लोक; इंग्रज, फ्रेंच, डच, पोर्तुगीज, इ० युरोपियन लोक; कॅनडा व ऑस्ट्रेलिया या खंडांतील लोक; आणि जपान, चीन, तिबेट, या पौरस्त्य देशांतीलहि लोक राहतात. (आ) इतक्यांत आकाशांत जिकडे तिकडे ढग दिसूं लागले; थोड्याच वेळानें गारांचा वर्षाव होऊं लागला; त्या गारांच्या माऱ्यानें डोक्यास टेंगळें आलीं; लगेच मुसळधार पाऊस पडूं लागला; अशा कचाट्यांत आमचा सोमदत्त सांपडला.

३. **पूर्णविराम**--जेथें एखादा विचार पूर्ण प्रकट झालेला दिसतो व बोलतांना तसें दर्शविण्यासाठीं आपण तेथें **पूर्ण** थांबतों आणि नंतर तो पूर्ण अवधि संपल्यावर दुसरा विचार बोलण्यास आरंभ करितों; अशा प्रकारें जेथें एक विचार पूर्ण होतो, तेथें तेथें तसें थांबण्यासाठीं (.) ही खूण करितात, तिला **पूर्णविराम** असें म्हणतात. [स्वतंत्र लहान लहान वाक्यें असूनहि ती एक एक विचार पूर्णपणें दर्शवीत असलीं, तर तेथें हें चिन्ह येतें; व मोठमोठी मिश्र, संयुक्त, अशीं वाक्यें असल्यास त्यांच्या शेवटींहि हें चिन्ह येतें]. उदा०--

(अ) एक होता उंदीर. तो वई वई धांवे. त्याला सांपडलें फडकें. तो गेला शिंप्याकडे. **(आ)** वाळूचे कण रगडले तर तेलसुद्धां कदाचित् निघेल; मृगजळानें कदाचित् तहान भागूं शकेल; अरण्य धुंडलें तर कदाचित् सशाला शिंग आढळेल; पण मूर्खाचें मन कांहीं केल्या वळणार नाहीं.

अर्थदर्शक चिन्हें

४. **प्रश्नचिन्ह**--प्रश्न विचारण्यासाठीं प्रश्नार्थक वाक्याच्या शेवटीं (?) हें चिन्ह करितात, त्यास **प्रश्नचिन्ह** असें म्हणतात. उदा०--तुमच्या हातांत काय आहे ? तुम्हीं कोणास विचारलें ? त्याला पैसे हवे आहेत काय ? मला कां इतक्यांत घराबाहेर घालतां ?

[प्रश्नार्थक वाक्य नसतां चुकीनें खालील ठिकाणीं प्रश्नचिन्ह करितात, तें बरोबर नाहीं. उदा०--' मुंबई इलाख्याच्या पश्चिम-किनाऱ्यावर बंदरें कोणतीं आहेत ? तीं सांगा.' ' इंद्रधनुष्य म्हणजे काय ? त्याचा खुलासा करा.' यांतील पहिल्या वाक्यांत ' आहेत ' येथें व दुसऱ्या वाक्यांत ' काय ' यापुढें प्रश्नचिन्ह नको; कारण हीं प्रश्नार्थक वाक्यें नसून आज्ञार्थक वाक्यें आहेत].

५. **उद्गारचिन्ह**--एखादा मनोविकार एकदम प्रकट झालेला आहे असें दाखवीत करावयाचें असल्यास त्या वाक्याच्या शेवटीं (!) हें चिन्ह करितात, त्यास **उद्गारचिन्ह** असें म्हणतात. उद्गारार्थ केवलप्रयोगी अव्ययें व उद्गारार्थक वाक्यें यांच्यापुढें हें चिन्ह येतें. उदा०--अबब ! किती तरी हीं माणसें ! ओहोहो ! किती उंच पतंग उडाला हा ! ; छे: ! मला नाहीं असलें बोलणें खपायचें !

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

[संबोधनार्थक शब्दापुढें वस्तुतः स्वल्पविराम हवा; पण पूर्वीच्या कांहीं लोकांच्या लेखनांत व पद्यांत त्याऐवजीं उद्‌गारचिन्ह घालीत, हें बरोबर नाहीं. आतां मात्र हा प्रचार मागें पडत चालला आहे. उदा०–" प्रभो ! प्रणतवत्सला ! बहुत पातकी दोन मी. " येथें उद्‌गाराचिन्ह असण्याचें कांहीं योग्य कारण दिसत नाहीं].

६. **अवतरणचिन्ह**–महत्त्वाचे शब्द किंवा शब्दसमूह किंवा दुसऱ्याचें म्हणणें ह्या गोष्टी (') ह्या किंवा (" ") या चिन्हानें दर्शवीत असतात, त्यास **अवतरणचिन्ह** असें म्हणतात. पहिलें एकेरी अवतरणचिन्ह व दुसरें दुहेरी अवतरणचिन्ह आहे. [एखादा दुसराच महत्वाचा शब्द किंवा महत्वाचा लहानसा शब्दसमूह किंवा लहानसेंच दुसऱ्याच्या तोंडचें किंवा लेखांतील वाक्य असल्यास तें एकेरी अवतरणांत लिहितात; आणि वाक्ये किंवा उतारा मोठा असल्यास तो दुहेरी अवतरणांत लिहितात].

उदा०—

(अ) **झाला** ' अनंत ' वस्त्रें कीं तीस अनाथसें न वाटावें ॥ (मोरो०). येथें अनंत (श्रीकृष्ण), अनंत (वस्त्रें याचें विशेषण), असा श्लेषात्मक महत्वाचा तो शब्द असल्यानें एकेरी अवतरण आहे. तसेंच, एका गृहस्थाच्या घरीं त्याच्या 'उपवधू' भावाबद्दल गळ घालण्याकरितां मी व तिंबूनाना गेलों होतो (गडकरी). यांतील उपवर याच्याशीं तुल्य दुसरा बनविलेला शब्द ' उपवधू ' ह्याकडे लक्ष वेधावें म्हणून तो एकेरी अवतरणांत घातला आहे. ' बोले तैसा चाले त्याची वंदावी पाउलें ' असें रामदासांनीं म्हटलें आहे. यांत रामदासांचें शब्द एकेरी अवतरणांत घातलें आहेत.

(आ) गडकरी म्हणतात–" कवि व सत्कवि यांच्या कृति जरी सकृत्दर्शनीं एकसारख्या भासल्या तरी त्यांत सूज-बाळशाइतकें अंतर असतें; " भर्तृहरि म्हणतो " ज्ञानलवदुर्विदग्धं ब्रह्माऽपि च तं नरं न रंजयति । "

७. **संयोगचिन्ह**–सामासिक शब्दांमधील प्रत्येक दोन पदांमध्यें (-) ही खूण करितात, तिला **संयोगचिन्ह** म्हणतात. उदा०–

राम–कृष्ण, हरि–हर, द्रोण–द्रौणि–कृप, पितृ–मातुल–सम–शुद्धकीर्ति धौत–मही.

८. **स्पष्टीकरणचिन्ह**–एखाद्या गोष्टीचा अधिक खुलासा करावयाचें वेळीं (—) या चिन्हांचा उपयोग करितात, त्यास **स्पष्टीकरणचिन्ह** असें म्हणतात. [उदाहरणें, दाखले, देतेवेळीं ह्यांचा फार उपयोग होतो. हें साधारणपणें संयोगचिन्हाच्या दुपटीइतकें लांब असतें.] उदा०–

अर्ज ऐसाजे–; त्यानें बोलक्या ढलप्याची गोष्ट सांगितली ती अशी-क्रियापदाचीं उदाहरणें––करितो, बोलतो.

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

[स्पष्टीकरणाचा मजकूर जास्त असल्यास, त्याच्या आरंभीं व शेवटीं व असें दोनदां हें चिन्ह केव्हां केव्हां करितात. उदा०–वाईकर भटजी–जे इतका वेळ दुरूनच स्तब्ध बसून ऐकत होते—ते आतां एकदम पुढें आलें].

९. **कंस**–अध्याहृत किंवा गौण गोष्टी व्यक्त करावयाच्या असतां ( ) ह्या चिन्हाचा उपयोग करितात, त्यास **कंस** असें म्हणतात. उदा०–सोन्यांचे दागिने करितात (लोक), रांगोळ्या घातल्या (मुलींनीं), आम्हीं (हिंदुस्थानचे लोक), वांहीं मेल्या आईचें दूध प्यालों नाहीं.

टीप–इतरहि अनेक चिन्हें आहेत, पण येथें विद्यार्थ्यांस आवश्यक तेवढीच दिली आहेत.

● ● ●

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

लेखनशुद्धि

[महाराष्ट्र-साहित्य-परिषदेच्या शुद्धलेखन-मंडळानें ठरविलेल्या लेखन-शुद्धीच्या नियमांस मुंबई विद्यालयानें व इतर बऱ्याच विद्यापीठांनीं मान्यता दिली असल्यामुळें फरक दाखवून त्यास अनुसरूनच खालील नियम दिले आहेत.]

'मराठीमध्यें कोणतें लेखन शुद्ध व कोणतें अशुद्ध ह्याचा कांहीं धरबंध नाहीं' असें कांहीं लोक त्रासून म्हणतांना ऐकण्यांत येतें; परंतु वस्तुत: तें बिलकुल खरें नाहीं. केवळ आवश्यकतेमुळें इंग्रजी-आदि भाषांचा जसा आपण अभ्यास करितों, तसा मातृभाषेचा करीत नाहीं. हेंच खरोखर ह्या गोष्टीचें कारण आहे.

लेखनशुद्धीच्या बाबतींत (१) **मराठी ऱ्हस्व-दीर्घ**, (२) **संस्कृत ऱ्हस्वदीर्घ** (३) **अनुस्वार** व (४) इतर **कांहीं किरकोळ गोष्टी**, यांविषयीं विचार करावा लागतो. त्यासंबंधीं सामान्य रूपरेषा खालीं दिली आहे.

(१) मराठी ऱ्हस्व-दीर्घ

कर्ण-कान, सर्प-साप, हस्त-हात, द्वार-दार, स्तंभ-खांब यांतील संस्कृत व मराठी शब्द आपल्यास ओळखतां येतात; त्याचप्रमाणें मराठींत येणारे बहुतेक संस्कृत शब्द व निव्वळ मराठी शब्द-त्यांच्या उच्चारादिकांमुळें आणि कठीणपणा व सोपेपणा यांमुळें-आपल्यास ओळखण्यास फारशी अडचण पडत नाहीं; म्हणून, खालीं त्यांचे निरनिराळे नियम दिले आहेत.

१. निव्वळ मराठी शब्दांतील अन्त्य **इ**-कार व **उ**-कार हे दीर्घच असावयाचे. उदा०-**आई, माई, काठी लेटी; मी, तूं; काळी, गोरी; आली, गेली; हळू, खालीं, वरतीं जरा, तरी; वळकटी, आवळकटी.**

अपवाद-आणि; **दुडुदुडु, दुडुदुडु.**

२. निव्वळ मराठी अ-कारान्त शब्दांतील उपान्त्य इ-कार व उ-कार दीर्घच असतात. उदा०**खीळ, बीळ, रीत, वीत, मारील, खाईल, जाऊन, येऊन.**

३. निव्वळ मराठींत **अ-कारान्तेतर** शब्दांतील उपान्त्य **इ**-कार व **उ**-कार ऱ्हस्व असतात. उदा०-**विटा, खिळा, जिना, बिळें, फुलें, मुलें** मारितो.

४. निव्वळ मराठी शब्दांतील अन्त्य व उपान्त्य यांमागील **इ**-कार व -**उ** कार ऱ्हस्व असतात. उदा०- **चिमटा. चिमणी, हिरवा, पिकला, चुलता, भिजलें, चिमुकला, सुरकुती, किरकोळ.**

५. **सामान्यरूप नेहमीं दीर्घ असतें.** उदा०-**कवीस, बुद्धीस, बुद्धीनें, युक्तीमुळें, गुरूपासून, गाईचा** (पद्याच्या जुळणीकरितां कवितेंत, केव्हां केव्हां **सामान्यरूप ऱ्हस्व होऊं शकतें.** उदा० " **अंतरिंचा ज्ञानदिवा मालवूं नको रे, भिल्लिच्या वनफळें मन घालें.** "

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

६. जोडाक्षर व खणखणीत अनुस्वार यांपूर्वीचीं अक्षरें ऱ्हस्व असतात. उदा०-(१) भिंत, चिंन्च, सुंठ, भिल्ल, शिस्त, कुस्ती, इ०. (२) कींव, शींव, हींव, इ० ठिकाणीं खणखणींत अनुस्वार नसल्यानें त्यापूर्वीची अक्षरें ऱ्हस्व नाहींत.

[एका शब्दाला दुसरा शब्द, शब्दयोगी अव्यय किंवा विभक्तिप्रत्यय हीं जोडून आल्यास, ते निरनिराळे स्वतंत्र शब्द आहेत असें समजून, त्यांस ऱ्हस्व-दीर्घा-संबंधाचे वरील नियम लागतात. उदा०-बाई-साहेब, राणी-साहेब, गंगू-ताई, मोरू-मामा, सदू-भटजी, इ०.(येथें राणि-साहेब, गंगुताई असें लिहिणें बरोबर नाहीं). त्याचप्रमाणें गुरू-नें, कवी-स, विहिरीं-तून घरीं-चिया, काठी-वरील, शिडी-खालून, शमी-करितां इ० येथें वरचे नियम कसे लागले आहेत. तें स्पष्ट समजून येईल.]

(२) संस्कृत ऱ्हस्व-दीर्घ

संस्कृत शब्दांतील ऱ्हस्व-दीर्घत्व माहीतच पाहिजे. खालील माहिती केवळ ढोबळ स्वरूपाची दिली आहे. (या शब्दांस **तत्सम** शब्द म्हणतात).

१. कवि, रवी, शशि, गुरु, धेनु, युक्ति, मति, बुद्धि, आसक्ति, संपत्ति इ० शब्दांमधील अन्त्य इ-कार व उ-कार ऱ्हस्व असतात.(परंतु, अद्यापि, यथामति, इ० तत्सम अव्ययें ऱ्हस्वच आहेत).

२. गुण, सुत, विष, चतुर, मधुर, प्रिय, मिष, इ० तत्सम शब्दांतील उपान्त्य अक्षर ऱ्हस्व असतें. (गूण, सूत, चतूर असें लिहिणें योग्य नाहीं).

३. भीति, नीति, रीति, प्रीति, अप्रीति अनुभूति, सहानुभूति, कीर्ति, स्फूर्ति, मूर्ति, यांतील अन्त्याक्षर ऱ्हस्व व उपान्त्याक्षर दीर्घ असतें.

४. रेफापूर्वीचें अक्षर दीर्घ असतें. उदा० पूर्व, धूर्त, सूर्य, जीर्ण, कीर्ण, वीर्य, अवतीर्ण, मूर्त, पूर्ण, चूर्ण, उत्तीर्ण, विदीर्ण, मुहूर्त, अपूर्व.

अपवाद-निर व दूर, या उपसर्गांतील रेफापूर्वीचें व खालील र-कारान्त विशेषणापासून बनलेल्या भाववाचक नामांतील रेफापूर्वीचें अक्षर ऱ्हस्व असतें. उदा०-दुर्गम, दुर्गति, निर्लोभ, निर्विकार, चातुर्य, माधुर्य, प्राचुर्य.

५. जोडाक्षरापूर्वीचें अक्षर बहुधा ऱ्हस्वच असतें. उदा०-विद्या, चिन्ता, सुज्ञ, प्रतिज्ञा, प्रफुल्ल, चिन्ह छिन्न, भिन्न.

६. हस्तिन्-हत्ती. याप्रमाणें वादी, प्रतिवादी, गुणी, मानी, मंत्री, संन्यासी. वनमाली, इ० इन्नन्त शब्दांपासून बनलेल्या शब्दांमधील पुल्लिंगी शब्दांचें अन्त्याक्षर दीर्घ असतें.

७. पुढील प्रकारच्या स्त्रीलिंगी शब्दांमधील अन्त्याक्षर दीर्घ असतें. उदा०-गौरी, पार्वती, लक्ष्मी, सरस्वती, नदी, भागीरथी, कावेरी, वल्लरी, सुंदरी, नगरी, पुरी, व्याघ्री, कुमारी, श्री, स्त्री, भू. भ्रू, श्वश्रू.

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

८. विभक्तिप्रत्यय व शब्दयोगी अव्यय यांमुळें होणाऱ्या संस्कृत ऱ्हस्वान्त शब्दांचें सामान्यरूप दीर्घच असतें. उदा०—कवीला, रवीचा, गुरूनें, भानूस.

९. जे संस्कृत शब्द मराठींत आत्मसात झाले असतील. त्यांचेंच अन्त्य व उपान्त्य यांमागील अक्षर मराठीच्या मागील नियमाप्रमाणें ऱ्हस्व होतें; एरव्हीं तत्सम शब्दांच्या स्वरूपांत कांहीं फरक होत नाहीं. उदा०—जिवास, शरिरांत, इ०, (परंतु गीतेंत, सूत्रांत, नीतीनें, ह्याऐवजीं गितेंत, सुत्रांत, नितीनें असें चालणार नाहीं).

(३) अनुस्वार

१. अ—कारान्तशिवाय सर्व **नपुंसकलिंगी अंत्याक्षरावर** अनुस्वार असतो. उदा०—मोतीं, मोत्यें, वासरूं, वासरें, पाखरूं, पाखरें, जाणें, येणे, बोलणीं केळें, केळीं, घरें, मुलें, फुलें, हें, जें, तें, हीं, जीं, ती, बरें, काळें, चांगलें, असें, तसें, काळीं, गोरीं, अशीं, तशीं, माणसें आलीं, मुलें गेलीं.

(आ—कारान्त नपुंसकलिंगी शब्द मराठींत नाहींतच).

अपवाद—पाणी ,लेणी, ताकवणी, गुळवणी यांसारखे शब्द.

२. तें, नें, ए, शीं, नी, हीं, ई, ह्या विभक्तिप्रत्ययांवर अनुस्वार असतो. (पैकीं ‘ नें ’ व ‘ नीं ’ यावरील अनुस्वार स्वतंत्रपणें उच्चारणांत येत नसल्यानें ते गाळावे, असें म० सा० प० च्या शुद्धलेखनमंडळानें सुचविलें आहे. द्वितीयेच्या व चतुर्थीच्या ‘ ना ’ वर केव्हांच अनुस्वार नको. उदा०—**मुलानां** असें नको).

३. अनेकवचनी सामान्यरूपावर अवश्य अनुस्वार असतो; एकवचनी सामान्यरूपावर नसतो.उदा०—मुलाला बोलाव, मुलांना बोलाव,गाईनें लाथ मारली, गाईनीं दूध दिलें नाहीं; शेजारच्या नाऱ्याची आणि गोपाळराव गोखल्यांची तुलना तरी तुम्ही कोणत्या गोष्टींत करणार ?

४. मी, आम्ही, तुम्ही व कोणी हे शब्द तृतीयान्त असल्यास त्यांतील अन्त्याक्षरावर अनुस्वार असतो; प्रथमान्त असल्यास नसतो.उदा०—मी काम करितों, मीं काम केलें; आम्ही श्लोक म्हणतों, आम्हीं श्लोक म्हटले; तुम्ही त्याचे पैसे दिले का ? तुम्ही त्याचे पैसे देणार नाहींसें दिसतें; हें काम कोणीं केलें ? कोणी करणार नाहीं.

५. प्रथम व द्वितीयपुरुषी आणि रीतिभूतकाळी उभयवचनी, तसेंच प्रथम व द्वितीय आख्याती अनेकवचनी क्रियापदान्तावर अनुस्वार असतो; तृतीयपुरुषी पुल्लिंगी व स्त्रीलिंगी क्रियापदान्तावर अनुस्वार नसतो. उदा०—मी जातों, आम्ही येतों, आम्ही गेलों, आम्ही जाऊं, मी भजें मी प्रभूच्या स्तवातें करीं, तुम्ही जातां, तुम्ही गेलां, इ० परंतु तो जाई,तो करी, ती येई, तो जातो, ती जाते, ती गेली, इ० येथें क्रियापदान्तावर अनुस्वार नसतो.

६. तूं, कांहीं, नाहीं,गहूं यांतील अन्त्याक्षरावर नेहमींच अनुस्वार असतो.

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

[परंतु 'कांहीं' (किम्+अपि), ' नाहीं ' (नास्ति) यांतील ' हीं ' वरील अनुस्वार व्युत्पत्तिसिद्ध नसल्यानें तो गाळण्यास हरकत नाहीं].

७. करूं लागला, जाऊं इच्छितो, इ० ; तसेंच करितां, देतां, घेतां, इ० संस्कृतावरून आलेल्या तुमन्त व वर्तमानकालवाचक धातुसाधित अव्ययांच्या अन्त्याक्षरावर अनुस्वार असतो. (गोळी ' लागू ' झाली; आगगाडी ' चालू ' झाली; येथें अनुस्वार नको, गाडी चालूं लागली येथें हवा. कारण पहिल्या दोन ठिकाणीं लागू, चालू हे शब्द क्रियाविशेषण अव्ययें आहेत; आणि ' चालूं ' लागली यांतील चालूं हें कर्तुं=करूं, गन्तुं=जाऊं, यांतल्याप्रमाणें चलितुं=चालूं असें तुमन्ताचें रूप आहे).

८. येथ, तेथें, जेथें कोठें, आतां, उद्यां मधां, मागें, पुढें, जेव्हां, तेव्हां, इ० स्थलवाचक व कालवाचक क्रियाविशेषणांच्या अन्त्याक्षरावर अनुस्वार असतो. परंतु, इकडे, तिकडे, जरा, हळू, इ० क्रियाविशेषणांच्या अन्त्याक्षरावर अनुस्वार देत नाहींत. म० सा० प० च्या शु० मं० नें ह्या सर्व ठिकाणचे अनुस्वार गाळावे असें सुचविलें आहे).

९. कारणदर्शक ' कां ' यावर अनुस्वार असतो; संमत्यर्थक ' का ' वर नसतो. उदा०—तूं रामाकडे कां गेलास ? तूं यांना विचारलेंस का ?

[केस, रेस, कोपर, ढोपर, धावणें, हसणें, काकडी, घास, कासव, मुंबई, घोस, इ० पुष्कळ शब्दांत विशेषत: कोकणस्थ लोकांच्या भाषेंत व लेखनांत निष्कारण दिले जाणारे आणि व्युत्पत्तीचा आधार नसलेले अनुस्वार गाळून टाकण्याची हल्लीं प्रवृत्ति आहे. त्याचप्रमाणें नांव, नाव; पांच, पाच; इ० अर्थभेदास आवश्यक तेवढेच अनुस्वार परंपरा राखण्यासाठीं कायम ठेवून, बाकीचे कोवळा (कोमल); सावळा (श्यामल), इ० शब्दांमधील व्युत्पत्तिसिद्ध अनुस्वारहि गाळण्याकडेच आधुनिकांचा कल आहे].

(४) कांहीं किरकोळ गोष्टी

१. अर्थानुरोधानें कांहीं शब्दांतील इ–कार व उ–कार यांच्या ऱ्हस्व–दीर्घ–लेखनांत फरक होतो. उदा०–सुत (मुलगा), सूत (सारथि); द्विप (हत्ती), द्वीप (बेट); दिन (दिवस), दीन (गरीब).

२. कांहीं जोडाक्षरें लिहिण्यांत पुढीलसारख्या घोटाळ्याच्या चुका होतात. उदा०–सत्पात्र, सप्तमी, सद्बुद्धि, तत्पुरुष, सर्व यांबद्दल सप्तात्र, सत्पमी, सब्दुद्धि, तप्तुरुष, सत्र असें लिहूं नये.

३. ' व ' कारान्त धातूस ऊन हा प्रत्यय लागल्यास ठेवून, ठेवून, मारवून अशीं रूपें होतात; (जेऊन, ठेऊन, मारऊन असें होत नाहीं). एकाक्षरी धातूंची मात्र खाऊन, पिऊन, देऊन अशीं रूपें होतात.

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

४. ब्राह्मण, ह्रस्व, आह्लाद, चिह्न, विह्वल, या संस्कृत शब्दांतील जोडाक्षरें म्ह, न्ह, ल्ह, न्ह, व्ह अशीं लिहूं नयेत.

५. राजास याबद्दल राज्यास, अशा प्रकारच्याहि अर्थभेदात्मक चुका होतात. वेदांत (सप्तमी), वेदान्त (वेदाचा निष्कर्ष); देहांत (सप्तमी), देहान्त (देहाचा शेवट).

६. पुढील शब्दांत कंसातल्याप्रमाणें अशुद्ध–लेखन नसावें. महादेव (माहादेव), महाराज (माहाराज), सिंह (सिंव्ह), अरण्य (अरंण्य), शाप (श्राप), चार (च्यार), विचार (विच्यार), ध्रुवपद (धृवपद), दुष्ट (द्रुष्ट), पूर्ण, पूर्व, धूर्त, सूर्य (पुर्ण, पुर्व, धुर्त, सुर्य), स्त्री (स्त्री), प्राविण्य, नावीन्य (प्राविण्य, नाविन्य), सीता (सिता), सुशीला (सुशिला), शत्रु, रिपु (शत्रू, रिपू).

७. वर्ण व वरण, नाव व नांव, पाच व पांच, आत व आंत, आ व आं, का व कां, काकू व कांकू, काच व कांच, मास व मांस, वांचणें व वाचणें, वाचून व वांचून, इ० शब्द लिहिण्यांत फरक झाला तर अर्थभेद होतो; म्हणून ते योग्य तसेंच लिहिणें अवश्य आहे.

टीप–केवळ उच्चाराप्रमाणें लेखन ही गोष्ट सर्वस्वीं विद्वत्संमत व व्यवहार्य नाहीं. परंपरा, वर्तमानकालीन प्रचार, व्युत्पत्ति, व्याकरण आणि उपयुक्तता, एवढ्या गोष्टींचा लेखनशुद्धीचे बाबतींत विचार करणें अवश्य असतें.

• • •

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

: ७ : काव्यविचार

काव्यलक्षण

१. प्रतिभानिर्मित व कल्पनारम्य अशीं जी सुंदर वाक्यरचना तिला काव्य असें म्हणतात. (प्रतिमा = स्फूर्ति)

(१) "वाक्यं रसात्मकम् काव्यम्," (२) "रमणीयार्थ–प्रतिपादकः शब्दः काव्यम्," "गुणालंकार–सहितौ शब्दार्थौ दोष–वर्जितौ," (४) "काव्य स्यात्मा ध्वनिः," (५) "भावनोद्दीपकः शब्दः काव्यम्," इ० काव्याच्या पुष्कळ व्याख्या निरनिराळ्या ठिकाणीं केलेल्या आहेत; त्या सर्वांचा मथितार्थ असा कीं, काव्यांत प्रतिभा, आल्हादजनकत्व, रसोत्पत्ति; रमणीयार्थप्रतिपादन; ओज, माधुर्य, प्रसाद, इ० गुण; अलंकार; ध्वनि म्हणजे सूचकता; भाषा–प्रौढता व सुबोधता; शब्दार्थदोषरहितता (निर्दोषत्व); शब्द–चमत्कृतीपेक्षां अर्थ–चमत्कृतीचें प्राधान्य; इ० गोष्टी असाव्यात.

बालकवींच्या 'फुलराणी' ह्या कवितेतील खालील उताऱ्यांवरूनहि ह्या गोष्टींची नीट स्पष्टता होईल. फुलराणी व रविकर यांच्या विवाहाचें वर्णन—

तेजोमय नभ–मंडप केला । लक्ख पांढरा दहा दिशांला
जिकडे तिकडे उधळित मोतीं । दिव्य वऱ्हाडी गगनीं येती
लाल सुवर्णी झगे घालुनी । हासत हासत आले कोणी
कुणी बांधिला गुलाबी फेटा । झकमकणारा सुंदर मोठा
आकाशीं चंडोल चालला । हा वाङ्निश्चय करावयाला
हें थाटाचें लग्न कुणाचें ? । साध्या भोळ्या फुलराणीचें

\+ + +

गाउं लागले मंगलपाठ । सृष्टीचे गाणारे भाट
वाजवि सनई मारुत-राणा । कोकिळ घे तानांवर ताना
गाउं लागले भारद्वाज । वाजविती निर्झर पखवाज
नवर-देव सोनेरी रवि-कर । नवरी ही फुलराणी सुंदर
लग्न लागतें सावध व्हा रे । सावध पक्षी, सावध वारे
दवमय हा अन्तःपट फिटला । भेटे रवि-कर फुलराणीला

\+ + +

वधू-वरांना दिव्य रवांनीं । कुणी गाइलीं मंगल गाणीं
त्यांत कुणीसें गुंफित होतें । परस्परांचें प्रेम अहा तें
आणिक तेथील वनदेवीही । दिव्य आपुल्या उछ्वासांहीं

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

लिहीत होत्या वातावरणीं । फुलराणीची गोड कहाणी
गुंगत गुंगत कवि त्या ठायीं । स्फूर्तिसह विहराया जाई
त्यानें तर अभिषेकच केला । नव-गीतांनीं फुलराणीला

नीट कल्पना येण्यासाठीं हा एवढा उतारा दिला आहे; त्यावरून कवीला एक फुलराणीचें फूल दिसले तें काय, आणि तेवढ्यावरून त्यानें आपल्या कल्पना-निर्मितीनें परिस्थितीचा त्याच्याशीं संबंध जुळवून रविकिरणांशीं त्या फुलराणीचें लग्न लावून दिलें तें काय! त्याला वऱ्हाड्यांचीं पंचाईत पडलीं नाहीं, मौल्यवान् कपड्या-लत्त्यांची कमतरता भासलीं नाहीं, वाङ्मनिश्चयाला कोण उभा करावा ह्याची फिकीर पडली नाहीं, त्यानें साध्या भोळ्या फुलराणीचें, सुंदर छबूकड्या रवि-किरणांशीं, मोठ्या थाटानें सृष्टीच्या भाटाकडून मंगलपाठ म्हणवून, मारुतराण्याला सनई वाजवावयाला लावून कोकिळाला गावयाला लावून भारद्वाजाकडे नर्तन सोपवून निर्झरांना पखवाजी बनवून, 'सावधान' 'सावधान' असें मोठ्यानें म्हणत असतां दंवमय अंतःपट बाजूला सारून लग्न लावून दिलें; आणि शेवटीं आपण स्वत: स्फूर्तीसह तेथें गुंगत गुंगत येऊन त्यांच्यावर त्यानें नव-गीतांचा जणूं अभिषेकच केला !

किती सुंदर कल्पना ! उसन्या नसून स्वयं-प्रतिभा-निर्मित ! अशा रचनेला काव्य म्हणतात; एवढें येथें स्पष्टीकरण पुरें.

२. 'मोगरे यांची कविता' या पुस्तकाच्या प्रस्तावनेंत ह. **ना. आपटे** यांनीं काव्याचें जें लक्षण केलें आहे तेंहि अत्यंत मार्मिक व सुबोध असल्यानें येथें उद्धृत करितों.

"काव्यपृथक्करण केलें तर काव्याचे घटकावयव तीन दिसतात. **नाद** (Sound) **अर्थ** (Seuse) व **ध्वनि** (Suggestion) नाद यांत तालबद्धता व माधुर्य हीं सूचित होतात.या अवयवत्रयींची अत्यंत प्रमाणशीर घटना झालेली दिसली म्हणजे रसिकजनांना काव्यानंद हा झालाच पाहिजे. नुसती शब्द-रचना म्हणजे काव्य नव्हे. ती नादवती, अर्थवती व ध्वनिवती पाहिजे;शब्द यथोचित पाहिजेत; बाह्यार्थ सुंदर पाहिजे, आणि त्या बाह्यार्थाच्या अंतरंगी असणारा अर्थ—जो रसिकानेंच आपल्या रसिकतेनेंच काढावा लागतो तो अर्थहि—फार सुंदर पाहिजे.......नुसत्या नादयुक्त शब्दांच्या रचनेनेंच काव्य होत नाहीं, परंतु तसल्या रचनेसच सामान्य लोक काव्य समजतात;...त्याहून वरच्या दर्जाचे लोक फक्त बाह्यार्थ-परिपाकाचें महत्त्व समजतात...परंतु खरे रसिक आहेत ते मात्र काव्याची परीक्षा करावयाची ती काव्याच्या शब्दरचनेंतील **नाद अर्थ** व **ध्वनि** या तिन्हींवरून करितात. या तीनहि गुणांचें अस्तित्व ज्या कविकृतींत असेल ती कविकृति अज्ञ, सुज्ञ व विशेषज्ञ या तिघांस सारखाच मोह घालिते."

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

नीट कल्पना येण्यासाठीं एकेक उदाहरण देतों.

नाद— (जाती–अवनी)

रुणुझुणु ये, रुणुझुणु ये । झणकारित वाळा ॥
लटुलटुलटु दुडुदुडुदुडु । ठुमकत ये बाळा, ॥ रुणुझुणु० ॥
धुंदि अजुनि, रजनि–नयनिं । सावरूनि, पदर धरुनि
शुभवदना उडुरदना । देई जांभयाला ॥ रुणुझुणु० ॥ (तांबे)

यांतील तालबद्धता व माधुर्य हीं सहज ध्यानांत घेण्यासारखीच आहेत. त्याच प्रमाणें म्हणून पाहिल्यास किंवा चांगल्या काव्यगायकानें म्हटल्यास यांतील अनुप्रासादिकांची मौज चांगलीच प्रत्ययास येतें; अशा रचनेला **नादवती** कविता म्हणतात.

अर्थ

छान किती दिसतें ! । फुलपांखरूं ॥ ध्रु० ॥
या वेलीवर । फुलाबरोबर ।
गोड किती हंसतें । फुलपांखरूं ॥ १ ॥
पंख चिमुकले । निळें जांभळें ।
हालवूनी झुलतें । फुलपांखरूं ॥ २ ॥
मी धरुं जातां । येई न हाता ।
दूरच तें उडतें । फुलपांखरूं ॥ ३ ॥ (ग. ह. पाटील)

यांत वर्ण्य अर्थालाच प्राधान्य आहे, व तो सुंदर आहे. यांत मुद्दाम कोठें अनुप्रासादि अलंकार आणण्याचा अट्टाहास नाहीं; पण फुलपांखराचें वर्णन यथातथ्य आहे; अशा रचनेला **अर्थवती** कविता म्हणतात.

ध्वनि

तें श्वान एक तुकड्यास्तव चार नाना ।
दावी धन्यास जठरार्थ कसें पहाना ॥
दे आळवूनि जरि हस्ति–प बाप, भाई ।
घे तोंच घास गजराज कशी वडाई ! ॥ (वामन)

येथें केवळ पोट भरण्याकरितां कुत्रें धन्याजवळ नानाप्रकारें गोंडा घोळतें, पण त्याच कारणासाठीं हत्तीला बाबा, भाई, असें गौरवावें लागतें तेव्हांच तो खातो. असा बाह्यार्थ आहे. (परंतु क्षुद्र गोष्टीसाठीं क्षुद्र लोक लाचारी दाखवितात; पण मानी लोक तिकडे ढुंकुनहि पाहात नाहींत; हा ध्वनि किंवा सूचित अर्थ यांत आहे; हें उघडच आहे) बहुतेक अन्योक्ति या सदरांत येतील अशा रचनेला **ध्वनिवति** कविता म्हणतात.

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

गद्य–काव्य

काव्य पद्यांतच असतें असें नसून गद्यांतहि त्याचीं विपुल उदाहरणें सांपडतील. परंतु येथें जास्त जागा नसल्यामुळें, खालील एकच उदाहरण दिलें आहे.

विषमूर्ति भुजंग

"ओहो ! तो पाहा वितळलेल्या रुप्याचा छोटासा ओघळ जमिनीवरून चालला आहे.चालला आहे कशाचा ? वाहतो आहे. याची गति किती गमतीची ! चपल असून शांत, पाण्याची लाट कीं वाऱ्याची झुळूक ! पुन: लाट म्हणावी तर गर्जत नाहीं; ओघ म्हणावा तर धबधबा नाहीं.जणूं कांहीं टिकल्यांच्या चंद्रहारांचा सर घसरतो आहे,कीं सुबक चुंदक्यांचा गळपट्टा पडला आहे,कांहीं ओळखत नाहीं. रेशमाहून मृदु,कदलीगर्भाहून शीतल,पुष्पहाराहून सुखतर स्पर्श,पण या सौम्यपणाला फसूं नका. दाढेंत जिवंत मृत्यु उभा आहे. थोडें वाटेस जा,म्हणजे समजेल चंद्रहार कीं कट्यार आणि गळपट्टा कीं गळा उतरणारा पट्टा आहे तो. रुपेरी पाण्याचा ओघळ आतां नव्हे, आतां झाली विषाची लाट. गवताचे गर्दीतून हा विषारी बाण सणाणतो आहे. क्रोधानें नुसता फणकारा चालला आहे. आतां त्याला शांत नाहीं,उष्ण नाहीं, पुष्पांचें मृदुत्व जाऊन पाषाणाचें कठोरपण उभें राहिलें आहे. अखिल ब्रह्मांडांतील क्रूरता,दुष्टपणा, हिंस्रता, एकवटून तुमच्यापुढें स्वारी खडी आहे. तिचे आटोक्यांत या, कीं स्वर्गद्वाराचीच भेट !"

—(म० ह० मोडक; सुख व शांति).

जुन्या क्रमिक पुस्तकांतील कृष्णशास्त्री चिपळूणकरांचा 'समुद्र' हा उतारा, उदास यांचा 'एल्फिन्स्टन पॉइंट' हा उतारा इ० गद्यकाव्याचे नमुने होत. शिवरामपंत परांजपे यांचें 'सूर्याच्या गैरसोयी' इ० पुष्कळसे लेख शुद्ध गद्य–काव्यात्मकच आहेत.

काव्यगुण

प्रसाद; माधुर्य, ओज असे काव्याचे मुख्य तीन गुण आहेत.

१. सहज अर्थ प्रतीति होईल अशी शब्द–योजना ज्या रचनेंत असते,तिला **प्रसाद** असें म्हणतात. (अर्थबोध सहज झाल्यानें मन त्या त्या वृत्तीनीं भरून जातें. तसेंच या रचनेंत समास क्वचितच असतात, व असल्यास तेहि अगदीं लहान असेच असतात). उदा०—

(१) सत्यभामा व द्रौपद्री यांचें संभाषण—

[१] सत्या कृष्ण्येसि म्हणे, " वदतें तें तूं खरेंच मान सये ।
लोक म्हणोत परि पळहि माझ्या हातीं न कांत–मानस ये ॥ "

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

कृष्णा हासोनि म्हणे, " मामे, मोहात्रयासि पतिला जं।
मंत्राद्युपाय करणें, या श्रवणें बहु मदीय मति लाजे॥
प्रेमें पति-चरणांसि न देउनि दे हात तायिताला जे "।
ते स्त्री न रुचे पतिला, कीं तीतें आततायिता लाजे "॥ (मोरोपंत)

[२] यां बाइ या—बकुळिच्या झाडाखालीं फुलें वेंचुं या।
उन पडलें—पान फुल दिसे कसें गोड गोडुलें।
गोड गोडुलें—मोतियांचे दाणे कोणिं खालिं पाडिले।
रान हाल्लें—पहाटेला शुक-देव गाणें बोलल॥ (बालकवि)

(२) ज्या रचनेच्या योगानें चित्तवृत्ति तल्लीन होते,त्यांतील विशेषतः कोमल मधुर वर्णाच्या रचनेमुळें नाद उत्पन्न होऊन,तें गुणगुणावेंसें वाटतें. अशा प्रकारच्या रचनेला माधुर्य असें म्हणतात. या रचनेंतहि समास क्वचित्च असतात; आणि केव्हां केव्हां गोड वाटणारी अनुप्रासात्मक रचनाहि आढळते. उदा०—

(१) दमयंती हंसाला धरण्याचा प्रयत्न करीत आहे, तें वर्णन—

हे मंदमंद पद सुन्दर कुन्द-दन्ती।
चाले जसा मद-धुरंधर इंद्र-दन्ती॥
हंसा धरूं जवळि जाय कृशोदरी ते।
निष्कंप-कंकण करासि पुढें करीतें॥ (रघु० पं०)

(२) " **उघाडि नयन रम्य उषा०** " हें रेंदाळकरांचें पद्य या गुणानें युक्त आहे; तें छन्दःशास्त्रांत पुढें आलेलें आहे, म्हणून येथें दिलें नाहीं.

३. ज्या रचनेनें अन्तःकरण उद्दीपित होते व जोरदारपणा उत्पन्न होतो, अशा रचनेला **ओजस्** किंवा **ओज** असें म्हणतात. दीर्घ समास, कठोर वर्णांचें आधिक्य, इ० गोष्टी यांत आढळतात. उदा०—

(१) कोठें रथ ! मुशल पुरे; कवच कशाला ! धनुष्य राहों द्या।
वत्सेला निज-घर्षण-कर-खल दंडोत्सवासि पाहों द्या॥(मोरो०)

(२) संग्रामांत झांशीची राणी लक्ष्मीबाई—

आरक्त उषा ती गमली—आरक्त चंडिका गमली।
संतप्त भासली संध्या—संतप्त भासली काली।
संक्षुब्ध तिच्या नेत्रांत—क्रोधाची चढली लाली।
लखलखाट मार्तंडाचा
चकचकाट पूर्णेंदूचा
दाविला खेळ तेजाचा
रक्तानें शरीरीं न्हाली—मर्दानी झांशीवाली (तिवारी)

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

काव्यांतील रस

"रसात्मकं काव्यम्" म्हणजे रस हा काव्याचा आत्मा आहे, असें म्हणतात. कोणतीहि भावना उत्कर्षाला पोचणें ह्या गोष्टीस **रस** असें म्हणता येईल.

शृंगार, वीर, करुण, अद्भुत, हास्य, भयानक, बीभत्स, रौद्र व शांत हे **नव-रस** मानण्यांत येतात. कोणी कोणी भक्ति हा आणखी एक रस मानितात. ह्या प्रत्येकाची कल्पना येण्यापुरती उदाहरणें येथें देतों.

१. **शृंगार**–यांत शृंग म्हणजे कामवासनेचा उद्भव ज्यायोगें होतो, अशा प्रकारचें स्त्री-पुरुषांचें सौंदर्य, राग, अनुराग, चेष्टा, इ० चें वर्णन असतें. [गोपक्रीडा, राधाविलास, इ० मराठी कवींच्या प्रकरणांतून आणि रामजोशी, इ० च्या लावण्यांतून या रसाची उत्तान अशीं उदाहरणें हवीं तेवढी सांपडतील; पण तीं देणें इष्ट नसल्यामुळें येथें दिलीं नाहींत].

दमयंतीचें स्वरूप--

[१] चांपेकळीपरिसही सरलत्व नाकीं ॥
जीचा धरी अधर विद्रुम-भावना कीं ॥
भासे मनांत मज बिंबफल-भ्रमानें ।
कीं सत्य चंचु-पुट वोढविलें शुकानें ! ॥ (रघु० पं०)

कृष्णावर रागावलेली सत्यभामा—

[२] गडबडां धरणीवरी लोळते । वदवती न कवीसहि लोळ ते ॥
रडत मूर्च्छित होय घडोघडी । पवन निश्चळ नेत्र न उघडी ॥ (वामन)

२. **वीर**—कोणत्याहि प्रकारच्या,धीरोदात्त व पराक्रमयुक्त वर्णनाचा यांत अन्तर्भाव होतो. उदा०—

अर्जुनाचे युद्धकौशल्य—(भीष्मपर्व)
सूं सणणण सणणणणण, वाजति शर-निकर काय हानि-कर ।
वदले सुर-मुनि " करितो, नर-रूपें रुद्र काय हा निकर " ॥
शरधि शर-जलधि फुटले, कीं दैवें पाश एकदां तुटले ।
ते काळ-व्याळ करटि-घोटक-भट-भेक खावया सुटले ! ॥ (मोरो०)

३. **करुण**—हृदयद्रावक अशा गोष्टींच्या वर्णनाच्या योगानें ह्या रसाची उत्पत्ति होते. उदा०—

'आई,' म्हणोनि कोणी । आईस हाक मारी
ती हाक येइ कानीं । मज होई शोक-कारी !
नोहेचि हाक मातें । मारी कुणी कुठारी !
'आई,' कुणा म्हणूं मी ? । 'आई, घरीं न दारीं !

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

ही न्यूनता सुखाची। चित्ता सदा विदारी।
स्वामी तिन्ही जगांचा। 'आई' विना भिकारी ? १. (यशवंत)

४. **अद्भुत**—यांत आश्चर्यकारक असें वर्णन असतें. उदा०—

[१] वनासि रघुराज जाय अशि वाणि जों ऐकिली।
तदा भरत-माय दारिं नच माय-शी फुगली॥
परंतु निज-पुत्र राज्य न करी असें ऐकतां।
तिचि गळति कंकणादि वल्यें बहू वारितां !॥

[२] पडतांची गांठि झाले समर-चमत्कार फार न वदवती।
लिहितां सरस्वतीच्या सरतिल शत-कलश-सदृश-नव दवती (मोरो०)

५. **हास्य**—असंबद्ध प्रलाप, परचेष्टानुकरण, व्यंगदर्शन, इ० गोष्टींच्या योगानें या रसाची उत्पत्ति होते. उदा०—

एक आत्मप्रतिष्ठित आधुनिक शाहीर कवि—

आनंदातिशयें पटापट उड्या मारून तो ओरडे
'या रे या' मज नाचवा; रसिकहो, डोक्यावरी घेउनी
फुंका दुंदुभि वाजवा चहुकडे सत्कीर्तिचे चौघडे
कीं पृथ्वीवर आज ये मजमुळें सत्काव्य-संजीवनी !
ऐसें बोलुनि हात तो वर करी सर्वांपुढें जों कुठें
आले तेतिस कोटि देव गगनीं, तें पाहण्या अद्भूत !
संपे संशय-काल, मूठ उघडे, भाण्डार सारें फुटे !
हातीं एक दिसे 'सुनीत' तुटकें !! झाली मतीं कुंठित ! २
(केशवकुमार झें० फुलें)

६. **भयानक**—उदा०-भीमाचें दुःशासन-रक्त-प्राशन—

मग कंठनाळ चरचर, तो सत्य करावया बिरुद कापी
मिटक्या देउनि मटमट, घटघट, त्या स्वाहितासृगुदका पी. १
...ऐसें वदोनि, ओष्ठ-प्रांत जिभेनें पुनः पुन्हा चाटी
अवलंबी अत्युग्रा, भीम अतृप्तद्विपारिची घाटी २
रिपु-शूर दूर तेथूनि तें दारुण-कर्म पाहतां पळती !
किती पडती, किती दडती, कितिएकांची धृतायुधें गळती !! ३(मोरो०)

७. **बीभत्स**—यांत किळस उत्पन्न होईल अशा प्रकारचें वर्णन असतें. एका विचित्र योग्याचें वर्णन—

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

[१] गोचर्मांवर साजुक ऐसें पांघरला उफाराटें ।
मस्तकिं मासे भारामध्यें मत्स्य भक्षितो वाटे ॥
लक्ष माक्षिका घोंगावति वरि पोर लागती पाठीं ।
लोकांमाजी योगिराज तो देखुनिया निज-दृष्टी ॥ १ ॥ (उ० चि०)
आपले शरीर

[२] श्मश्रु रोम नख केश कातडीं । आंत मांस, कफ, पित्त, आंतडीं ॥
मूत्र, शेंबुड, मळादि वाहाती । त्यांस सुंदरपणेंच पाहती ॥१॥ (वामन०)

८. **रौद्र**—याचें भयानक रसाशीं बहुधा सान्निध्य असतें.

उदा०—अश्वत्थाम्यानें पांडवांच्या शेष सैन्याचा केलेला प्रळय—

सदनीं शिरोनि पाहे सुख-सुप्ता तात घातका मत्ता.
धृष्टद्युम्ना उठवी, हाणुनि नागासि गरुड-सा लत्ता १.
....पार्षत म्हणे " गुरुसुता मजला शस्त्रेंकरोनि मारावें
पावेन वीर-लोकांप्रति, वा शरणागतासि तारावें. " २.
द्रौणि म्हणे, " मारावा शस्त्रें तो जो असेल अधमान्य
गुरुघातका, तुझा तो गुरुभक्त-जनीं असाचि वध मान्य. ' ३.
ऐसें वदोनि मर्मी, हाणी तो शत्रुघात-कर टांचा
बुकलुनि मारी, चित्तीं घूक-कृत स्मरुनि घात करटांचा ४.
उग्रें कर्में रूपें, भासे तो भूत! विप्र भासेना!
केल्या त्रासें हरिच्या, दश-कंठ जेविं विप्रभा सेना! ५ (मोरो०)

[वीर, भयानक व रौद्र हे सहचारी रस असल्यामुळें बरेच वेळां ते एक-मेकांत मिसळलेले आढळतात].

९. **शांत**—यांतच भक्ति, उदात्त, वत्सल व प्रेयान् यांचा समावेश करितात. त्याचें एकेक उदा०—

भक्ति—(ईश्वरविषयक प्रेम)
दयाब्द वळशील तूं तरि न चातकां सेवकां ।
उणें किमपि भाविकां उबगशील तूं देव कां ? ॥
अनन्य-गतिका जनां निरखितांचि सोपद्रवा ।
तुझेंचि करुणार्णवा मन धरी उमोप द्रवा ॥ १ ॥ (मोरो०)

उदात्त—(गांभीर्यात्मक रचना)
ज्यांचें पात्र पवित्र पाणि-युग हें भिक्षान्न जे भक्षिती ।
ज्यांचें वस्त्र दिशा, जयां भय नसे, शय्या जयांची क्षिती ॥

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

ज्यांला दैन्य नसे, विरक्ति-वनिता जे तीसवें नांदती ।
ज्याला कर्म-कलाप बांधित नसे, ते धन्य येणें रिती ॥ (वामन)

वत्सल—(पुत्र-कन्या-विषयक प्रेमाचें वर्णन)

देखोनि दन्त-मुकुला अनिमित्त हासे ।
तें बोबडें वच तसें परिसोनि खासें ॥
अंकावरी बसवुनी तनया पहाती ।
त्याच्या रजें मळति ते जगिं धन्य होती (पर० तात्या)

प्रेयान्—(मित्र विषयक प्रेम) सुदाम्याचें कृष्णगृहीं आगमन—

(**साक्या**) श्रीरुक्मिणीच्या मंदिरिं तेव्हां होता जगन्निवास
तेथें कळलें कीं भेटाया आलासे निज-दास १.
झडकरि उठला दयाळु बांधवं वस्त्रादिक नावरितां
धावत आला पुढें रमेला सोडुनि दासांकरितां २.
'ये ये बंधो;' ऐसें सद्गद बोलत धावत आला
कडकडुनि भुज-युग्मे स्व-सखा हृदयीं धरिता झाला ! ३. (मोरो०)

टीप—काव्यगुण किंवा रसोत्पत्ति यांविरहित काव्य एक प्रकारचें बेचव म्हणजे निरस असतें; म्हणून प्रसाद, माधुर्य व ओज या तीन काव्यगुणासंबंधानें व नवरसासंबंधानें येथें किंचित् दिग्दर्शन केलें आहे.

भाषेचे अलंकार

कविप्रतिभानिर्मित, मनोल्हादक, चमत्कृतियुक्त अशा भाषेला शोभा देणारी अशी जी शब्दरचना तिला "**अलंकार**" असें म्हणतात.

वेडिवाकडीं घेउनि वळणें । नागिण धावे जणूं रोषानें
वाफा टाकित धापापरि, ही गाडी धडधडते. १
वरतीं भिडली घन घनमाला । धूम धावते दिग्भागाला
रथचक्रांच्या घर्घरीपरी, गगनी गडगडतें २ (मायदेव)

वरील ठिकाणीं नुसतें 'आगगाडी जात आहे' असें न म्हणतां, तिला 'जणूं कांहीं रोषानें नागीण धावत आहे' असें म्हटलें आहे. तसेंच 'आकाशांत ढग गडगडत आहेत' असें नुसतें न म्हणतां 'रथचक्रांच्या घर्घरीप्रमाणें गडगडतें' असें म्हटलें आहे.

त्याचप्रमाणें '**वाफा टाकित धापापरि**' 'वरतीं भिडली **घन घनमाला**' **घडघडतें, गडगडतें** अशा प्रकारची शब्दयोजना केल्यामुळें ती साध्या वाक्यापेक्षां

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

आपल्यास श्रुतिमधुर व मनोल्हादक वाटते. अशा प्रकारें बोलण्याचा मनुष्यस्वभाव आहे. अशा भाषणानें भाषेला अधिक शोभा येते. ह्या भाषेला शोभा देणाऱ्या गोष्टी म्हणजेच भाषेचे अलंकार होत. "हिंदुस्थानचा आकार त्रिकोणाप्रमाणें आहे;" "ही भिंत चुन्याप्रमाणें पांढरी आहे;" या दोन वाक्यांत फक्त वस्तुस्थिति आहे. कल्पना व चमत्कृति ह्या गोष्टी नाहींत व तज्जयन्य मनोहरत्वहि नाहीं, म्हणून हें वाक्य वरच्या सारखें अलंकारयुक्त नाहीं. असेल त्यापेक्षां निराळ्या रीतीनें कल्पना लढवून, अतिशयोक्ति करून, किंवा चमत्कार वाटेल अशी योजना करून बोलण्याची मनुष्याची बलवत्तर प्रवृत्ति असल्यानें भाषेंत अलंकार निर्मीति होते.

भाषेला केव्हां शब्द–चमत्कृतींनीं व केव्हां अर्थ–चमत्कृतींनीं शोभा येते; ह्यामुळें अलंकारांत **शब्दालंकार** व **अर्थालंकार** असे दोन भाग पडतात.

शब्दालंकार

यमक, अनुप्रास, **श्लेष** व चित्र असे शब्दालंकाराचे मुख्यतः चार प्रकार आहेत. (येथें भिन्न भिन्न मतांचा विचार केला नाहीं).

१. यमक पद्याच्या एकाच चरणांत किंवा भिन्न चरणांत एकदां **ज्या क्रमानें अक्षरें आलीं त्याच क्रमानें** पुनः तींच अक्षरें आल्यास हा अलंकार होतो. उदा०—

(१) एकाक्षरी व अनेकाक्षरी अन्त्ययमक—

एकाक्षरी
एक्या पदें भूमि भरोनि थोडी
दूज्या पदें अंड–कटाह फोडी

दूष्यक्षरी
दे तीसरा पाद म्हणे बळीला
म्हणोनि पाशीं दृढ आकळीला ॥ १ ॥

चतुरक्षरीं
बाइ म्यां ठगवतांच खीला
दाट घालुनि दही चरवीला
त्यांत गे फिरवितांच खीला ।
सार काढुनि हरी चरवीला

कुरु–सैन्यांत गमे ज्यापरि रंभा–काननांत वारा हो ।
त्या विजय–श्री देउनि, परिरंभा कां न नातवा राहो ? (मोरो०)

(२) अन्त्य व आदि चरण यमक—एकाचा अन्त्य व दुसऱ्या चरणाचा आरंभ यांतील यमक).

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

सेवुनि संतत पाला संत तपाला यदर्थ करितात ।
तो प्रिय या स्तवना कीं, यास्तव नाकींहि तेंच वरितात ॥ (मोरो०)

(३) दामयमक—(दाव्याप्रमाणें एकाचा अन्त्य व दुसऱ्याचा आरंभ या प्रमाणें अनेक चरणांचें यमक).

श्रीपति झाला दशरथ-सुत राम दशाननासि माराया ।
मा राया जनकाची होय सुता त्रिजगदाधि साराया ॥
सारा या प्रभुची हे लीला गाती सदैवही सु-कवी ।
सुकवी; भव-जल-निधितें, निरुपमसुख रसिक-जन-मनीं पिकवी (मोरो०)

(४) पुष्पयमक—(फुलांच्या पाकळ्यांप्रमाणें एकेका चरणांत यतीचे ठिकाणीं अनेक वेळां येणारें यमक).

सुसंगति सदा घडो, सुजन-वाक्य कानीं पडो ।
कलंक मतिचा झडो, विषय सर्वथा नावडो, ॥
सदंघ्रि-कमळीं दडो, मुरडितां हटानें अडो ।
वियोग घडतां रडो, मन भवच्चरित्रीं जडो ॥ (मोरो०)

(५) अश्वधाटीयमक--(अश्वाच्या विवक्षित गतीप्रमाणें असणारें यमक)

वाजत गाजत साजत आज तया जनन करुनि आणा हो ।
मज मार्गे मत्स्यांचा हा रिपु-शशि-राहु-बाहु राणा हो ॥ (मोरो०)

येथें रिपु-शशि-राहु-बाहु म्हणजे शत्रुरूपी चंद्राला राहूप्रमाणें ग्रासणारा आहे बाहु ज्याचा तो.

(६) युग्मकयमक--(पहिला व दुसरा आणि तिसरा व चवथा या सबंध चरणांच साधलेलें यमक).

पायां नमीं देईन वंश सारा । पा या न मी दे इनवंशसारा ॥
न या वयामाजि भला जना दे । न यावया 'मा' जिभ लाज नादे (आ० त०)

अर्थ—दशरथ विश्वामित्रास म्हणतो, "मी पायां पडतों; सारा वंश देईन, परंतु या सूर्यकुलभूषण रामाला मी देणार नाहीं; भला मनुष्य या वयामध्यें दुसऱ्याला आपला मुलगा कसा देईल ! 'नाहीं' असें तोंडानें म्हणावयास माझ्या जिभेला कांहीं लाज वाटत नाहीं."

(७) समुद्गकयमक—(पद्याचें एक अर्ध व दुसरें अर्ध यांतील सर्व शब्दसमुच्चयानें साधलेलें यमक).

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

अनलसमीहित साधी राया, वारा महिवरा कामा ।
अनलस मीहि तसा धीरा यावा रामही वराका मा ॥ (मोरो०)

अर्थ—" हे पृथ्वीपते धर्मा, वारा जसें अग्नीचें कार्य साधितो, तसें तुझें साह्य करण्यास मी सदैव तत्पर आहे. हें धीरा, बलरामहि हवे तर येतील; मग वराका (विचारी) मा (रुक्मिणी) तुझ्या साह्यास कां येणार नाहीं ! सहजच येईल." (पांगारकर : मोरोपंत--चरित्र).

याप्रमाणें यमकाचे मौजेचे प्रकार पुष्कळच आहेत.

२. अनुप्रास—पद्यात किंवा गद्यांत कोठेंहि येणाऱ्या वर्णांच्या पुनरावृत्तीमुळें हा अलंकार होतो. उदा०—

(१) मल्लवेष रचिला अभिराम । श्रीधर प्रभुसवें बळराम ॥
मोर पत्र-मुकुटीं तरु पत्रें । नेत्र सुंदर जशीं शत-पत्रें ॥ (वामन)

यांत 'र्' या व्यंजनाची अनेक वेळा पुनरावृत्ति झालेली आहे.

(१) तल्लीलेमधिं तल्लीन न हो कल्लोलिनि कवि कवण तरी ?
जय संजीवनि जननि, पयोदे, श्रीगोदे भवताप हरीं (चंद्रशेखर)

यांत अनेक व्यंजनांची पुनरावृत्ति आहे हें सहज कळून येईल.

(३) देवि दयावति दवडिसि दासाचि दुःख दुर्दशा दूर ।
पापांतें पळवितसें परम पवित्रे तुझा पयःपूर (गंगास्तुति, मोरो०)

यांत 'द' 'व' 'प' या वर्णांची पुनरावृत्ति आहे.

३. श्लेष—एकाच वाक्यांतील शब्दांच्या द्व्यर्थी योजनेनें हा अलंकार होतो.
ाब्द-श्लेषांत श्लिष्ट शब्दांऐवजीं तदर्थक दुसरा शब्द चालत नाहीं. उदा०—

(१) ती शीतलोपचारी जागी झाली हळूच मग बोले
'औषध नलगे मजला' परिसुनि माता 'बरें' म्हणूनि डोले (मोरो०)

(२) नलराजकथा सुधाचि साजे । दमयन्ती वरवर्णिनी विराजे ॥
मिळणी उभयांशि होय जेथें । अधिकारी अधिकानुराग तेथें (र०प०)

येथें सुधा=अमृत व चुना; वरवर्णिनी=सौंदर्यसंपन्ना व हळद; आणि अधिकानुराग=अधिक प्रीति व अधिक रक्तिमा; याप्रमाणें द्व्यर्थी शब्दयोजना केली आहे व " नलराजकथा अमृताप्रमाणें असून दमयंतीहि तशीच उत्तम-सौंदर्यसंपन्न-आहे; या उभयतांच्या मिळणीनें अधिक प्रीतिच उत्पन्न होणार" हा एक अर्थ व्यक्त केला आहे; आणि "चुना व हळद यांच्या मिश्रणानें रक्तवर्णच निर्माण होणार " हा दृष्टान्तयुक्त अर्थहि साधिला आहे, म्हणून येथें श्लेष हा अलंकार आहे.

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

४. **चित्र**--जेथें पद्म, खड्ग, चक्र इ० आकृतींमध्यें किंवा विवक्षित वर्ण ठराविक ठिकाणींच आणण्याची रचना करून वैचित्र्य साधिलेलें असतें, तेथें हा अलंकार होतो. विठ्ठल कवि व मोरोपंत यांची या प्रकारची बरीच रचना आढळते. मोरोपंतांचीं मंत्र, दीर्घ, लघु, परंतु, निरोष्ठ, इ० रामायणें चित्रकाव्यांतच मोडतील. उदा०--

मंत्र- श्रीमान् राजशिरोमणि दशरथ जो निज-यशें वरा महित ।
द्विजसेवक यज्ञ-निरत जनभयहर्ता, धरा निकामहित ॥

दीर्घ- श्रीराम स्वामी दे सर्वांला सर्व अर्थ साधूनी
त्यातें गावें भावें केला हा सूपदेश साधूनीं } फक्त ११ वें व १३ वें अक्षर लघु

लघु- दशमुखवधमति विधिसुरनुतपद जगदाधिप अजित वरद हरी ।
परम करूण म्हणवूनि दशरथनरवरतनुज मनुजपणहि धरी ॥
यांत फक्त अन्त्याक्षर गुरु आहे.

परंतु- श्रीरामचरित करितें मुक्त सकृत किमपि सेवितां भावें
पार न लागावें दशशत-वदनांहिं परंतु वाटतें गावें ॥

निरोष्ठ- श्रीहरि दशरथनंदन झाला दशकंठ-संक्षय कराया ।
दर शेष चक्रही जनि घेतो जगदाखिल संकट हराया ।
वरील रचनेंतील वैशिष्ट्य स्पष्ट कळण्यासारखेंच आहे.

पद्मबंध—खालील आकृतींत चरणांच्या शेवटचीं व आरंभींचीं तीन-तीन अक्षरें कमलाकृतींत बसविलीं आहेत.

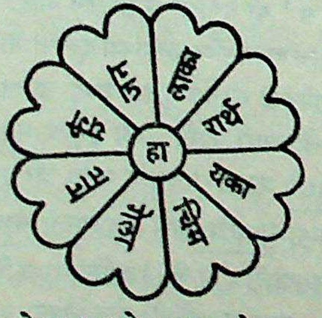

हाय कामचि हा गेला । लागे हाता न गेय हा ।
हाय गे न जहाला का । कालाऽहारार्थ काय हा !

अन्वय—(वृद्धत्व आलेली एक स्त्री म्हणते,) " हाय हा कामाचि गेला ! हा गेय न व हाता लागे न; हाय गे ! हा काय कालाहारार्थ न जाहला का ? "

(केवळ चित्रकाव्याच्या नमुन्यापुरतेंच हें उदाहरण दिलें आहे. अशा अनेक उदाहरणांनीं जागा अडविण्याचें कारण दिसत नाहीं.)

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

अर्थालंकार

अर्थालंकाराचें निरीक्षण केल्यास असें दिसून येईल कीं, बऱ्याचशा अलंकारांच्या मुळाशीं दोन भिन्न प्रकारच्या वस्तूंमधील साम्य किंवा विरोध ह्यांपैकीं एक गोष्ट असते. 'मुख चंद्रासारखें आहे' असें म्हटल्यानें 'उपमा' हा अलंकार होतो; पण 'मुख जणूं काय चंद्रच आहे' असें आपण म्हटल्यानें उपमेची 'उत्प्रेक्षा' झाली. 'तो मुख-चंद्र पाहा' असें म्हटल्यानें दोहोंचा अभेद दर्शविला; म्हणजे 'रूपक' झालें. मुख व चंद्र हीं नुसतीं एकच आहेत असें दर्शविण्यापेक्षां 'हें मुख कीं चंद्र?' असें दोहोंमध्यें घोटाळा होण्याइतकें साम्य दर्शविण्यानें 'संदेह' उत्पन्न झाला. ह्याच्याहि पुढें जाऊन 'अहो, ह्या मुखाला मी चंद्रच समजलों कीं'! या वाक्यानें 'भ्रांति' उत्पन्न झाली. 'हें मुख नव्हे, चंद्र आहे' अशी वस्तुस्थिति लपवून आपण तीवर दुसराच आरोप लादतों, तेव्हां 'अपह्नुति' होते. ह्याप्रमाणें वाढवीत गेल्यास एकांतून दुसऱ्या अलंकाराची उत्पत्ति होतें, असें दिसून येईल. म्हणूनच कृष्णशास्त्री चिपळूणकर यांनीं उपमेसंबंधानें म्हटलें आहे कीं, "उपमा हीच कोणी नटी निरनिराळीं सोंगें घेऊन आपल्यापुढें येते, व आपण त्या त्या प्रसंगीं त्या त्या रचनेला अलंकाराचें भिन्न नांव देतों."

टीप—खालील पद्यांतील उदाहरणें दिलीं आहेत; तशीं गद्यांतहि पुष्कळ आढळतात.

१ उपमा

यांत दोन भिन्न प्रकारच्या वस्तूंचे आल्हादजनक रीतीनें **साम्य** वर्णिलें असतें.

[या अलंकारांत उपमेय, उपमान, साधारण धर्म व साम्यसूचक जसें, ज्याप्रमाणें, इ० शब्द ह्या गोष्टी हव्या. क्वचित् यांपैकीं एखादीचा लोपहि आढळतो.]

(१) गजा तृणाच्छादित कूप जैसा । नृपा असत्य-प्रिय चार तैसा ॥
नाशास हो कारण जो तयास । ये ना मुळींही चुकवावयास ॥
(वि० वा० भिडे)

(२) तो शर गर-वर-धर-सा, पवि-सा रवि-सा स्मरारिसायक सा
पार्थभुजांतरिं शिरला, वल्मीकामाजि नाग-नायक-सा (मोरो०)

(३) असेल तेथें वाहत सुंदर शुभ्र-दुग्धसम नदी,
असतिल डोलत निळीं तांबडीं कमळें पाण्यामधीं ॥
बरें तेथली सुरेख असतिल चमकत सोन्यापरी,
आंत लाविल्या असतिल रंगीबेरंगी तसबिरी ॥ (ठोकळ)

२. उत्प्रेक्षा

उपमेय हें जणूं कांहीं उपमानच आहे असें जेथें वर्णन असतें, तेथें हा अलंकार होतो. यांत जणूं, जाणों, इ० शब्द असतात; क्वचित् नसतातहि.

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

ही आम्र—पंक्ति पवनें बहु डोलताहे ।
शाखाग्र–पल्लव–करें कुसुमांस बाहे ।।
जाणों स्व–पोषक वसंत गृहास आला ।
तत्पूजनार्थ बहु हर्षचि हीस झाला ।। (कृ० राजवाडे)

(२) समरीं मत्त मतंगज, कीं दोघे व्याघ्र, कीं मृगाधिपती ।
कीं वृष, कीं धन, कीं ग्रह कीं, नग, कीं अंधक स्मरारातीं(मोरो०)

येथें इंद्रजित व लक्ष्मण जणूं कांहीं वरीलप्रमाणें भासत होते, असें वर्णन असल्यामुळें **उत्प्रेक्षा** (हा अलंकार झाला आहे. अंधक=एक दैत्य; स्मर+अराति=मदनशत्रु).

(३) किती उंचावरूनी तूं । उडी ही टाकिसी खालीं
जणों व्योमांतुनि येसी । प्रपाता खालिं पाताळीं ।। १ ।।
उभीं ताव्यांत जीं झाडें । तयांचीं मोडिसी हाडें
कुशीं घेसी ल्व्हाळ्यांना । तयांचा तूं जणों वाली।।२।।(भ०प०)

३. रूपक

उपमेय व उपमान यांचा अभेद वर्णिला असतो, तेथें हा अलंकार होतो.

(१) मद्‌दुःख–सागराचा अगस्त्य तूं, काय बा तुझें नांव ?
चिंता–नदींत बुडतां दैवें कोठोनि धाडिली नाव ? (मोरो०)

(२) माझा मनोमधुप लुब्ध बहूत झाला ।
तूझे पदांबुज–युगीं रहिवास केला ।। (सामराज)

(३) पहा पांखरें चरोनि होतीं झाडावर गोळा ।
कुठें बुडाला पलीकडिल तो सोन्याचा गोळा?(म०का०कारखानीस)

४. अतिशयोक्ति

वस्तुस्थिति असेल त्यापेक्षां फारच फुगवून सांगितलेली असते, तेव्हां हा अलंकार होतो.

(१) जो अंबरीं उफळतां खुर लागलाहे ।
तो चंद्रमा निज–तनूवरि डाग लाहे ॥
जो या यशास्तव कसें धवलत्व नेघे ।
शृंगारिला हय तयावरि भूप वेधे ।। (र० पं०)

(२) कदा नेणो वोढी शरधिंतुनि काढी शर कदा ।
कदा धन्वीं जोडी वरिवरिहि सोडी तरि कदा ॥

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

विपक्षाच्या वक्षावरि विवरलक्षास्तव रणीं।
कळे राजेंद्राची त्वरित शरसंधान-करणी॥ (र० पं०)

अतिशयोक्तीचे अन्य प्रकार क्लिष्ट असल्यामुळें येथें दिले नाहींत.

५. अपह्नुति

जेथें एखादी वस्तु काय आहे ती निश्चित माहीत असून ती ती नाहींच, असा निषेध करून, ती दुसरीच वस्तु आहे असें प्रतिपादन असतें, तेथें हा अलंकार होतो. (यांत 'न' काराची आवश्यकता असतें. अपह्नव = लपविणे).

(१) न हें नभोमंडल, वारि-राशी। न तारका, फेसचि हा तयाशीं॥
न चंद्र हा, नावचि चालताहे। न अंक तो तीव्र शीड आहे॥

(२) हुंकारा टाकीतो, बाळ हुंकारा टाकीतो—
नाहिंग बाई, हुंकारा हा पारवा घुमतो. १
मानेला उचलीतो, बाळ मानेला उचलीतो—
नाहिंग बाई, फडा काढुनी, नाग हा डोलतो. २
घोडा घोडा करीतो, बाळ घोडा करीतो—
नाहिंग बाई, मागें-पुढें, हत्ती हा झुलतो. ३

द्व्यर्थी शब्दांची योजना करून, त्या दोन अर्थांपैकीं एकाचा निषेध व लगेच दुसऱ्याचा आरोप ज्यांत केलेला असतो. तिला **छेकापह्नुति** असें म्हणतात तिचें **रामजोशी** यांचें उत्कृष्ट उदा०-

राधा-सखी-संवादीं छेकापह्नुति ही आयका-
रसिक हो किती चतुर बायका॥ ध्रु०॥
अंबरगत परि पयोधराते रगडुनी पळतो दुरी—
काय हा धीट म्हणावा तरी ?
तो नंदाचा मूल काय गे सांग कन्हय्या हरी ?
नव्हे गे मारुत मेघोदरी ॥ १ ॥

६. व्याज-स्तुति

बाह्यतः स्तुति व खरोखर निंदा किंवा बाह्यतः निंदा पण खरोखर स्तुति, असें जेथें वर्णन असतें, तेथें हा अलंकार होतो.

(१) पितामह वदे तदा प्रबळ ! तूं पृथानंदना।
रमेश रथिं सारथी चतुर वागवी स्यंदना॥
स्वये गत-वयस्क मी, सरस वीर तूं रे नवा।
भिडे; रणधुरंधरा जय घडो सुखें वा न वा॥ (वामन)

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

येथें अर्जुनाला भीष्म ' तूं मोठा प्रबल आहेस, तुला चतुर सारथी आहे, तूं सरस व नवा वीर आहेस ' इ० बाह्यत:स्तुतिपूर्वक म्हणत आहे; परंतु आंतून ' माझ्यापुढें तुझी काय मात्रा चालतें, पाहूं तुझा पराक्रम काय आहे तो ! ' इ० गर्भित निंदा आहे.

(२) सर्वांस सर्व देशीं ही मिथ्या स्तुति तुझी महीपाला ।
न परस्त्रियां दिलें त्वां वक्ष न वा पृष्ठ तव विपक्षाला ॥ (वि० वा० भिडे)
येथें बाह्यतः निंदा असली तरी गर्भित स्तुतिच आहे.

७. अन्योक्ति

प्रस्तुत वस्तूविषयीं बोलावयाचें असतां अप्रस्तुत अन्य वस्तूविषयीं बोलून प्रस्तुत वस्तूची कल्पना आणून दिलीं असतें, तेव्हां **अन्योक्ति** किंवा **अ-प्रस्तुत-प्रशंसा** ' हा अलंकार होतो.

(१) सांबाच्या पिंडीतें बससि अधिष्ठून वृश्चिका, आज ।
परि तो आश्रय सुटतां खेटर उतरील रे तुझा माज ॥ (वि० वा० भिडे)
येथें विंचवाला पुढें करून मोठ्याच्या आश्रयाला राहून माजलेल्या क्षुद्र मनुष्याबद्दल अप्रत्यक्षतः विधान केलेलें आहे.

(२) देखोनी उदया तुझ्या द्विज-कुळें गाती अती हर्षुनी ।
शार्दूलादिक सर्व दुष्ट दडती गिर्यंतरीं जाउनी ॥
देशी ताप परी जसा वरिवरी येसी नभीं भास्करा ।
अत्युच्चीं पदिं थोरही बिवडतो हा बोल आहे खरा ॥ (कृ० चि०)
येथें सूर्याला पुढें करून पूर्वी चांगल्या पण मागून त्रासदायक झालेल्या अधिकारारूढ मनुष्याला अनुलक्षून ही उक्ति आहे.

८. अर्थान्तरन्यास

येथें सामान्य सिद्धान्ताच्या समर्थनार्थ विशेष गोष्टीचें उदाहरण दिलें जातें किंवा विशेष गोष्टींच्या समर्थनार्थ सामान्य सिद्धान्त सांगितलेला असतो, तेथें हा अलंकार होतो. उदा०—

(१) " आली जरी कष्ट-दशा अपार । न टाकिती धैर्य तथापि थोर "
केला जरी पोत बळेंचि खालें । ज्वाला तरी ते वरतीं उफाळे (वामन)

(२) तदितर खग भेणें वेगळाले पळाले ।
उपवन-जन-केली जे कराया मिळाले ॥
स्व-जन गवसला जो त्याजपाशीं नसे तो ।
" कठिण समय येतां कोण कामास येतो ? " ॥ (र० पं०)

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

९. दृष्टान्त

एखाद्या विशेष गोष्टीच्या स्पष्टीकरणासाठी दुसऱ्या विशेष गोष्टीचें उदाहरण दिलें जातें, तेव्हां हा अलंकार होतो.

(१) न कळतां पद अग्निवरी पडे । न करि दाह असें न कधीं घडे ॥
अजित-नाम वदों भलत्या मिषें । सकल पातक भस्म करीतसे (वामन)

(२) विद्यासमन्वितहि दुष्ट परी त्यजावा ।
त्याशीं बुधें न सहवास कधीं करावा ॥
ज्याच्या असे विमलही मणि उत्तमांगीं ।
तो सर्प काय न डसे खल अंतरंगीं (वामन)

१०. विरोधाभास

वास्तावक विरोध नसूनहि जेथें विरोध आहे असें वर्णन असतें, तेथें हा अलंकार होतो.

(१) मारी यांत बुडी जो तो तरे, यास सकर्दमा ।
मानवाधमही पावे पाहतां गति उत्तमा ॥ (मुजुमदार)

येथें बुडी मारील तो वस्तुतः बुडावयांस हवा; परंतु 'तरेल' असें म्हटल्यानें बुडणें व तरणें ह्या दोन विरोधदर्शक गोष्टी एकत्र आल्या आहेत.

(२) वज्रापेक्षांहि कठिणें पुष्पाहुनि मृदू अशीं ।
लोकोत्तरांचीं हृदयें कोणा जाणवतील तीं ? (प० गो०)

येथें लोकोत्तर पुरुषांचीं मनें अति कठीण व मृदुहि असतात, असा विरोध दाखविला आहे; परंतु तो प्रासंगिक असल्यामुळें वस्तुतः विरोध नाहीं; म्हणून हा **विरोधाभास** अलंकार होय.

११. यथासंख्य

पहिल्यानें ज्या क्रमानें शब्द आले असतील त्याच क्रमानें त्यांचा दुसऱ्या शब्दांशीं संबंध जुळविलेला असतो, तेथें हा अलंकार होतो.

(१) तृणें मृगाला सलिलें झषाला । संतोष हे वृत्ति महा-जनांला ॥
तयास निष्कारण तीन वैरी । किरात, कैवर्तक, दुष्ट भारी ॥१॥ (वामन)

(२) सुविद्यता, शौर्य, विनीतता, खरी ।
कुमारकांची अवलोकिल्यावरी ॥
कृतार्थता, भीति, मुदा, हृदन्तरीं ।
गुरूस, शत्रूस, पित्यास, वाटली ॥ २ ॥ (वि० भा० भिडे)

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

१२. स्वभावोक्ति

एखाद्या गोष्टीचे हुबेहूब वर्णन असलें म्हणजे हा अलंकार होतो.

(१) अंग वक्र अधरीं धरि पावा । गोप-वेष हरि तोचि जपावा ॥
वाम-बाहुवरि गालहि डावा । तो ठसा स्वहृदयांत पडावा ॥ (वामन)

(२) चिमकुली पगडी झळके शिरीं । चिमकुली तलवार करीं धरी ॥
चिमकुला बहु शोभत चोळणा । चिमकुला सरदार निघे रणा (कुंटे)

येथें पहिल्या पद्यांत कृष्णाचें व दुसऱ्यांत बाल-संभाजीचें यथातथ्य वर्णन केलेलें आहे.

(३) किती माझा कोंबडा ऐटदार । चाल त्याची किति बरें डौलदार ॥
शिरोभागीं सर्वदा तुरा हाले । जणूं जास्वंदी फूल उमललेलें ॥ १ ॥
पंख सुंदर चिमकुलें रंगदार । चोंच त्याची किति तरी बाकदार ॥
अर्धपायी पांढरीशी विजार । गमे विहगांतिल बडा फौजदार ॥ २ ॥
(दत्त प्र० कारखानीस)

या दोन पद्यांत स्वभावोक्तीबरोबर उत्प्रेक्षेचेंहि मिश्रण आहे.

१३. पर्यायोक्ति

एखादी गोष्ट स्पष्टपणानें न सांगतां आडवळणांनीं सूचित करणें यायोगानें हा अलंकार होतो.

केलेंचि धन्य दर्शन-दानें, येऊनि कानना मातें ।
आजि देवेश ! निवावे, बहु हे सेवूनि कान नामातें ॥

येथें सावित्रीनें यमाला "तुमचे नांव काय ?" असें प्रत्यक्ष न विचारिता 'आपलें नांव ऐकून कानहि संतुष्ट व्हावेत,' असें पर्यायानें विचारिले आहे.

१४. सार

एकापेक्षां दुसऱ्याचे गुण अधिक, त्यापेक्षां तिसऱ्याचे अधिक ह्याप्रमाणें जेथें गुणांचें उत्तरोत्तर आधिक्य वर्णिलें असतें, तेथें हा अलंकार होतो.

(१) आधींच मर्कट तशांतहि मद्य प्याला ।
झाला तशांत जरि वृश्चिक-दंश त्याला ॥
झाली तयास तदनंतर भूत-बाधा ।
चेष्टा वदूं मग किती कपिच्या अगाधा ! ॥ (वामन)

(२) वाहे महींतें स्वशिरीं फणींद्र तो । पाठीवरी कूर्म तयास वाहतो ॥
त्यालाहि हे सागर मांडियेवरी । थोराचिये थोरिव जाण यापरी ॥ (वामन)

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh

१५. दीपक

जेव्हां अनेक कर्त्यांचा एकाच क्रियापदाशीं किंवा अनेक क्रियापदांचा एकाच कर्त्याशीं त्यांमधील साधारण धर्म दाखविण्यासाठीं संबंध जुळलेला आढळतो, तेव्हां हा अलंकार होतो.

(१) पुरें, पुराणें, स्मृति, वेद, शास्त्रें । आमुष्मिकें वैदिक कर्म-तंत्रें ॥
जेणें सरें हा भव ते विचारी । या वेगळी सर्व दुकानदारी । (वामन)

येथें पुराणें, स्मृति, वेद, शास्त्रें, आमुष्मिकें (पारलौकिक गोष्टी) व वैदिक कर्मतंत्रें या कर्त्यांचा 'पुरे) ' या एकाच क्रियापदाशीं संबंध आहे.

(२) पायीं, भ्रमलीं, श्रमली, निजली, भिजली निजाश्रु नीरांनीं ॥
धार्मिक न पाहिला तो जो जाय अशीच टाकुनी रानीं ॥

येथें दमयंती या कर्त्याचा अनेक क्रियापदांशीं संबंध आहे.

१६. निदर्शना

यांत दोन वस्तूंमधील संबंध अशक्य किंवा असंभाव्य आहे असें दाखवून उपमेमध्यें पर्यवसान असलें म्हणजे हा अलंकार होतो.

(१) जे कां ज्ञानें लाधलें सद्विचारा । संपत्तीचा त्यापुढें काय तोरा ?
पद्माचा जो तंतु तो वारणाला । वारायाला पैं म्हणे सिद्ध झाला (वामन)

(२) सर्पातें बिस-तंतुनें सुदृढ तो बांधावया इच्छितो ।
किंवा वज्र-मणी शिरीष-कुसुमें छेदावया पाहतो ॥
किंवा तो मधु-बिंदुनें मधुरता क्षाराब्धिला आणितो ।
जो मूर्खास सुभाषितें वश करूं ऐसें क्षणीं बोलतो ! ॥ (वामन)

१७. परिसंख्या

एखाद्या गोष्टीचें विशेषत्व वर्णिल्यानें साहजिकपणें इतर गोष्टींचें त्या मानानें निराकरण स्पष्ट होतें, तेव्हां हा अलंकार होतो.

(१) श्रुतेंचि की श्रोत्र न कुंडलानें । दानेंचि कीं पाणि न कंकणानें ॥
साजे तसा देहहि हा न आनें । परोपकारेंचि न चंदनानें ॥ (वामन)

येथें श्रुतेंचि श्रोत्र साजे हें विशेषत्व, कुंडलानें नाहीं, हें त्याचें निराकरण इ० स्पष्ट कळत आहेत.

(२) कोणा अंध म्हणावें ? न दिसे सन्मार्ग उघडहि ज्यास ।
कोण बधिर ? जो नाहीं परिसत केल्या हितोपदेशास ॥ (कृ० चि०)

येथें सन्मार्ग दिसत नाहीं तो आंधळा, ही विशेष गोष्ट; आणि तद्विरुद्ध तो डोळस; इ० सहजच निराकरण होत आहे.

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

१८. समुच्चय

एखाद्या गोष्टीच्या सिद्धीसाठीं एक कारण पुरेंसें असतां अनेक कारणांनीं तिची सिद्धि होते असें जेथें वर्णन असतें, तेथें हा अलंकार होतो.

(१) चंद्राला दिवसा प्रकाश नसणें, ये कामिनीला जरा,
पद्मावीण जलें, निरक्षर मुखीं जो साजिरा गोजिरा,
दात्याला धन-लाभ, नित्य असणें दारिद्र्य विद्वज्जनीं
दुष्टाचा पगडा महीपति-गृहीं हीं सात शल्यें मनीं. (वामन)

(२) विपत्कालीं धैर्य प्रभुपणिं साहिष्णुत्व बरवें,
सभे पांडित्याचा प्रसर, समरीं शौर्य मिरवें,
स्वकीर्तीच्या ठायीं प्रचुर रति, विद्या व्यसन जे
तयांचे हे स्वाभाविक गुण सहा सत्पुरुष जे. (वामन)

१९. सम

समान धर्मांच्या दोन वस्तूंचा जुळलेला संबंध योग्यच आहे असें जेथें वर्णन असतें तेथें हा अलंकार होतो.

(१) ज्याचें पल्लव मंगल-प्रद शिणा छाया जयाची हरी ।
गंधेयुक्त फुलें फलेंहि असती ज्याचीं सुधेच्या परी ॥
वाटे जो रमणीय भूषण वनश्रीच्या मुखींचें भला ।
आम्रा त्या पिक सेवितां सम-समां संयोग कीं जाहला ॥ (कृ० चिप०)

(२) श्रीकृष्ण रुक्मिणीला, श्रीकृष्णा रुक्मिणी जशी आतां ।
दमयंतींस नळ, नळा दमयंती, आयको जनें गातां ॥ (मोरो०)

२० विरुद्धगुणन्यास

परस्परविरुद्ध गुण असलेल्यांची जेथें तुलना केलेली असते, तेथें हा अलंकार होतो.

(१) धनपति जरि तूं रे; मी असें शास्त्रवेत्ता ।
भट समरिं जरी तूं; मी महावादी-जेता ॥
अनुचर जरि तूंतें, सेविती छात्र मातें ।
न गणिशि मज जातो, तुच्छ मानूनि तूंतें ॥ (वामन)

(२) तूं राजा जरि, मी श्रुतिस्मृति-महाविद्याभिमानी असे ।
भाग्यें विश्रुत तूं, मदीय कविता-सत्कीर्ति लोकीं वसें ॥
आहे अंतर फार तूज मज रें, तूं गर्व जैं दाविशीं ।
मीही निःस्पृह भाग्यवंत-गणना नाहीं मला फारशी ॥ (वामन)

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

२१. प्रश्न

वाक्यांत प्रश्न केलेला असतो, परंतु त्यांतच त्याचें निश्चित उत्तरहि असतें, त्या वेळीं हा अलंकार होतो.

(१) अपराध काय घडला ? रुसवा केला दयानिधे कां ? जी ।
अमृत प्राशन करवुनि, पाजावी काय शेवटीं कांजी ? ॥

(२) व्रणार्त पशुच्या शिरावरि वनीं उभे काकसे ।
स्मरादि रिपु मन्मनीं, अहि न काळ भेका कसे ? ॥ (मोरो०)

यातील दुसऱ्या अर्धांतील प्रश्नांचींउ त्तरें त्यांतच स्पष्ट सांगितलेली आहेत.

२२. श्लेष

जेव्हां केवळ एखाद्या शब्दामुळेंच दोन अर्थ उत्पन्न होत नसून, सबंध वाक्याचेच दोन अर्थ उत्पन्न होतात, तेव्हां हा अलंकार होतो.

[शब्द-श्लेषामध्यें एका शब्दाबद्दल दुसरा पर्याय–शब्द घालून चालत नाहीं; अर्थ–श्लेषांत तें चालूं शकतें; हा या दोहोंत मुख्य फरक].

(१) तूं मलिन, कुटिल, नीरस, जडहि, पुनर्भवपणेंहि, कच साच ।
धरिला शिरींहि न स्वप्रकृतिगुण त्याजिसि; नाम कच साच ॥ (मोरो०)

येथें सर्व पद्याचा अर्थ केश व कच या दोहोंकडेहि लागत आहे,आणि केश हा शब्द व त्याचीं सर्व विशेषणें बदलून तदर्थक दुसरीं विशेषणें घातलीं, तरी अर्थ दोहोंकडे लागूं शकेल.

२३. चेतन–गुणोक्ति

अचेतन वस्तूंमध्यें चेतन वस्तूंचे गुण जेथें वर्णिलेलें असतात,तेथें हा अलंकार होतो.

(१) दावी रडोनि झाले, जे गंध उगाळितां स्व–हात किणी ॥
भीम म्हणे, ' विधि–लेखनि लेखा नच वचकलीस घातकिणी ' ॥(मोरो०)

(२) वृक्षा, त्वज्जन्म–साफल्य, साधूचें व्रत पाळिशी ।
स्वतां सोसूनियां ताप, छाया पांथास वोपिशी ॥ (वि० वा० भिडे)

येथें लेखणी व वृक्ष यांवर चेतन–गुणांचा आरोप केला आहे.

२४. लोकोक्ति

प्रचारांत असलेल्या म्हणींचा जेथें काव्यांत उपयोग केलेला असतो, तेथें हा अलंकार होतो.

(१) हरिच्या पुनः पुन्हा कां ' काड्या नाकांत घालिशी ? ' मशका, ।
यश काय पक्षि–पतिचें, येईल हें चार करूनि तुज मशका ? ॥

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

जो किंकर पायाला, स्व–शिर करुनि पादपीठ आतळतो ?।
धिक्कारुनि न करावा, प्रभुंनीं ' पाण्यापरीस ' पातळ तो ॥ (मोरो ०)

याप्रमाणें येथें विद्यार्थ्यांस आवश्यक तेवढे प्रमुख अलंकार दिले आहेत; मतभेदात्मक व शास्त्रीय भानगडींत पडण्याचा येथें प्रयत्न केला नाहीं.

भाषा–कला–विलास

काव्यगुण, काव्यरस व काव्याला शोभा देणारे अलंकार यांचा येथवर विचार झाला. यांशिवाय भाषेचा ' **कला–विलास** ' दर्शविणाऱ्या आणखीहि कांहीं गोष्टी असतात, त्यांची ढोबळ कल्पना येथें देतों.

(१) सुभाषित

स्वाभाविक अर्थमनोहरत्वामुळें केव्हां केव्हां भाषा सुंदर वाटते. तिच्यांत अलंकाराप्रमाणें मुद्दाम सौन्दर्य आणावें लागत नाहीं; अशा रचनेला ' **सुभाषित** ' असें म्हणतात. सु–भाषित ह्या शब्दाचा "चांगलें भाषण" किंवा "चांगलें वाक्य" एवढाच अर्थ आहे; मात्र तें मनोहर, स्वयंपूर्ण व कोणत्याहि कालीं त्या त्या प्रसंगाला लागूं पडणारें असलें पाहिजे.

(१) को न याति वशं लोके मुखे पिंडेन पूरितः ?।
मृदंगो मुखलेपेन करोति मधुरध्वनिम् ॥

(२) गुळ–खोबरें विलोकुनि, भलत्याहि जनास बालक वळावा।
सत्य प्रेमाचि दावुनि, हुड्डें तो विश्वपाळ कवळावा ॥ (मोरो०)

(३) बह्वर्थ, जन–मनोहर, स्वल्पाक्षर, मधुर, सत्य, बोलावें।
कीं या वाक्य–श्रवणें श्रोत्यांचें चित्त, शिरहि डोलावें। (मोरो०)

(४) वृक्ष फार लवती फल–भारें। लोंबती जलद घेउनि नीरें।
थोर गर्व न धरी विभवाचा। हा स्वभाव उपकार – पराचा ॥ (वामन)

यांतील १ हें संस्कृत व २, ३, ४ हीं मराठी ' **सुभाषितें** ' आहेत.

२. कोटि

जेव्हां एखाद्या श्लेषात्मक शब्दाच्या योगानें आगाऊ ध्यानीं–मनीं नसतां एकदम व्यंग्यार्थ उत्पन्न होऊन आपणांस आश्चर्य वाटतें व हसूं येतें, तेव्हां तेथें " **कोटि** " झाली असें म्हणतात.

(१) " आमच्या तिंबूनानांच्या ठकीकडे बघितल्यास **सहस्रदेवींचें** दर्शन होतें ! "

येथें ठकीच्या तोंडावर देवीचें हजारों व्रण आहेत, इतकी ती कुरूप आहे, हा व्यंग्यार्थ एकदम ध्यानांत येऊन, एक प्रकारें त्या रचनेची मौज वाटते व हास्याकडे

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh

कल झुकतो; म्हणून 'सहस्रदेवी' ह्या शब्दावर येथें गडकऱ्यांनीं **कोटि** केली, असें म्हणतां येईल.

(२) " त्याला **डोकें** आहे" असें कोणीं म्हटल्यास, एकदम तो नुसताच ' डोकें असलेला बुद्धिहीन प्राणी आहे. असा व्यंग्यार्थ उत्पन्न झाल्यास, तेथें डोकें या शब्दावर **कोटि** झाली, असें म्हणतां येईल.

(३)" सिमला येथें लांब पल्ल्याला जावयाचें असल्यास **' चौघांच्या खांद्यावरून '** जावें लागतें. " ह्या ठिकाणीं ' चौघांच्या खांद्यावरून जाणें या वाक्संप्रचारावर कोटि आहे.

(३) विनोद

जेव्हां विचारांत असंबद्ध, विकृत किंवा अद्‌भुत स्वरूप प्राप्त होऊन एकंदर परिणाम हास्योत्पादनपर होतो, तेव्हां त्या वाक्यरचनेस **"विनोद"** किंवा **"विनोद-वचन"** असें म्हणतात (न० चिं० केळकर)

" चिंतोपंत नांवाप्रमाणेंच भ्रमिष्टे असत. त्यांना जेव्हां खाण्यास मीं तिसऱ्यांदा सुचविलें तेव्हां ते कोठे ठिकाणावर आले. परंतु आश्चर्य, त्यांनीं हातांतील सुपारी जोरानें नदींत फेंकली व दुसऱ्या हातांतील वाळू सुपारीच समजून चटकन् तोंडांत टाकिली ! " (करमणूक). [भ्रमिष्ट मनुष्याचें हें **असंबद्ध** व थोडेंसें विकृत वर्णन केलेलें वाचून, हसूं आल्याशिवाय राहात नाहीं; म्हणून हें **विनोद-वाक्य विनोद-वचन** होय].

केव्हां केव्हां विनोदामध्यें परानुकरण व त्याबरोबरच परकृतीचा किंचित् उपहास या गोष्टी असतात; तेव्हां त्याला **"विडंबन"** असें म्हणतात. उदा०— (१) टिळकांच्या " पांखरा, येशिल का परतून ? या कृतीचें "परिटा येशिल का परतून ? " हें विडंबन आहे. (२) केशवसुतांच्या " आम्ही कोण ?" ह्या कवितेचें " आम्ही कोण म्हणून काय पुसतां दाताड वेंगाडुनी ? " हें विडंबन आहे. हीं दोन्ही विडंबन–पद्यें ' केशव-कुमारां'चीं आहेत.

(४) वाक्प्रचार

भाषेंत विशिष्ट शब्द ठराविक शब्दांच्याच साहचर्यानें ठराविक रूपांत व ठराविकच क्रमानें आले पाहिजेत, अशी रूढि किंवा प्रचार आढळतो; त्याला **"वाक्प्रचार"** असें म्हणतात. भाषागौरवार्थ त्यांचीहि जरूरी असते; त्यांविरुद्ध भाषण किंवा लेखन झाल्यास, तें शिष्टमान्य समजत नाहींत. उदा०—

(१) घबाड म्हणजे मोठें यावरून घबाड मुहूर्त, घबाड वशिला, हे शब्द-प्रयोग चालतात; पण घबाड शरीर, घबाड अंमलदार, असले शब्दप्रयोग चालत नाहींत. (२) "चोराच्या उलट्या बोंबा" या ऐवजीं "उलट्या चोराच्या बोंबा" हा शब्दप्रयोग ग्राह्य मानीत नाहींत. तसेंच (३) ' पायांत जोडा घालणें,' (४)

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

" डोक्यांत पागोटें घालणें," (५) ' तो माझ्या घरावरून गला,' हे शब्द-प्रयोग वस्तुस्थितीच्या अगदीं विरुद्ध असूनहि, ते आपण खुशाल ग्राह्य समजतों. हे **वाक्प्रचार** होत.

(५) म्हण

वारंवार म्हटली गेलेली जी शब्द-संहति ती " **म्हण** " होय. म्हणींत पुष्कळ दिवसांचा एखादा अनुभव किंवा ज्ञान सांठविलेलें असतें आणि बरेंच वेळां यमक-बद्धतेमुळें तिला चटकदारपणा आलेला असतो. उदा०—(१) कर नाहीं त्याला डर नाहीं, (२) करावें तसें भरावें, (३) असतील शितें, तर मिळतील भूतें, (४) कधीं तुपाशीं, कधी उपाशीं, (५) आपला हात जगन्नाथ, (६) आपापाचा माल गपापा, (७) भीड भिकेची बहीण, (८) पुराणांतली वांगी पुराणांत, इ०.

कांहीं काव्य-दोष

काव्याचे गुण कळल्यानंतर प्रौढ अभ्यासकांस त्यांतील ढोबळ दोषहि कळणें अवश्य आहे. **व्याकरण-दोष, शब्द-दोष, व छन्दो-दोष** असे तीन प्रकारचे दोष केव्हां केव्हां आढळून येतात. व्याकरण-दोषालाच '**च्युतसंस्कृति**' असें म्हणतात

(१) च्युत-संस्कृति

क.

१. **श्रीकृष्ण** वेणु वाजवी । विधी **भुगोळ** गाजवी २. रामाची बहु **अप्रिती** मजवरी होईल गे सर्वथा ३. हलवीत **विराची** काया	येथें अप्रयुक्त ऱ्हस्व-दीर्घत्व हा दोष आहे.

ख.

१. दिलें बापें **भावें** त्यजुनि बरवे ते क्षितिपती	भाऊ याची अप्रयुक्त तृ०
१. **कोशागारमधूनि** फार कनका सांगोनिया काढवी	सामान्यरूपाचा अभाव
१. नगां त्यागुनि वैराग्य तुवा **घेलें** (घेतलें)	अप्रयुक्त क्रियापदरूप
१. **त्वां प्रल्हाद-ध्रुवादि**-स्वहित कथुनिया नारदा, धन्य **केला** (लें)	प्रयोगशैथिल्य
१. **धूलीनें धुंद दिक् चारी** (दिक् एकवचन, चारी अने० व०)	वचन-दोष

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

१. हे वारितां ध्वनि उठे **कर-कंकणाची** २. सख्या रे **जीवश्रेणी** हा सरायचा कधीं **खेळ ?**	लिंग-दोष
१. जया कंदनीं **तोषलाऽनंग-दाहो** (तोषला+अनंग) २. **मगैश्वर्या** हानी सहजचि घडे भानुसदनीं (मग+ऐश्वर्या) ३. सौदागरांनीं **धरिलाऽधमासि** (धरिला + अधमासी)	अपसंधि
१. कवळित **पयधारा** अंजुळीनें वरोनि (पयोधारा हवें) २. अर्पूनि चित्तें **जग-जीवनांत** (जगज्जीवनांत हवें) ३. शक्तिरूपें जगन्माता वर्तते **जगदांतरीं** (जगदंतरीं हवें) ४. पतीत-पावन **जगदोद्धारक** नाम तुझें राया (जगदुद्धारक हवें)	नियमाविरूद्ध संधि

ग

१. ध्याती **रमा-अब्जभवादि** ज्यातें २. **स्व-अनुरूप** परस्पर दंपती ३. **लोचन-आनन अंबुज-कानन-अंबु-रुहें** सकळें विमळें ४. वदे ऐसें ठेवी हरि **जननि-अंकीं** आणि निद्रे	विसंधि

घ.

१. नको रे मना या जिवा **कर्म-वेडी** (सं० व य०) २. नसे साधिला युक्तिचा **यत्न-किल्ला** (सं० व य०) ३. वनातेंही केलें **श्रम** न गणुनी **स्वात्म-घरसें**(सं०व०म) ४. व्योमासि चुंबित असें **द्विज-होम-धूर** (सं० व म०)	अप्रयुक्त समास

(२) शब्द दोष

च.

१. वीर **गच्छले** सैन्य घेउनी(सं० शब्दाला म०प्रत्यय) २. म्हणे पार्थ आतां करूं **फैसला** हो (मध्येच अरबी शब्द) ३. हलुच मग दटावी ते **दरोगीण** त्यासी (,,) ४. प्रभुसम पूज्य मला तो म्हणतां ' तुभ्यं नमो रमाजाने' ५. न केला मुळीं **संग्रहो** सद्गुणांचा अतां भोगितों मी **विपाकू** तयाचा (वि० कों० ओक)	भलत्याच ठिकाणीं अप्रयुक्त यवनी, संस्कृत, मराठी, शब्द योजना

छ

१. जरठसा शिशिर तो ध्रुव-पदीं **वि**-रतला २. सख्या वाचका, गीत कवीचें ऐकुनिया **निज**-कार्नी ३. नव-शिशूवरिल या जननिची **सु**-ममता ४. बस तुं **मौनपणें** अथवा **उगा** (वामन)	निष्कारण अधिक शब्द

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

ज.

१. तत्रापि जे प्रिय बहू स्ववधू **चि** माजी
तो स्थापणें तरु तिच्या सदना **चि** माजी (वामन)
२. हें न म्हणे कृपाळू प्राण **पैं** गा (ज्ञानेश्वर)

} निरर्थक पाद-पूरणार्थक शब्द

झ.

१. कटकीं होते वाजी, वारण जे काय बहु मदें उतले ।
ते त्यांपुढें न तगले, **हगले** तात्काळ गर्जतां **मुतले** ॥
२. बोल बोलतां सोपें वाटे करणीं करितां **टीर** फाटे (तुका०)

} अश्लील शब्द योजना

ञ.

'त'– वर्गान्त्योपान्त्यां करुनि उलटें लाहिभर दे
[न व ध यांच्या उलट म्हणजे 'धन' दे हा अर्थ]

} क्लिष्टत्व

ट.

१. म्हणे हंस क्षोणी–पतिस **तुज** कोणी **सम** नसे (दूरान्वय)
२. असे हे गोसावी **रहित** समजा **राम–भजना**
३. लंगोटी **भर वीत** रुंद मळक्या चिंध्या, शिरीं बांधुनी
४. **मुळें या** अखिल जीवांना नवीशी चेतना येई
५. जादूनेंच तुझ्या बा रे। **वन नंदन** बनलें सारें

} शब्दानुक्रम उलट

ठ.

१. " **गाढव** शृंगारिलें कोडें । कांहीं केल्या नव्हे घोडें ॥
त्याचें **भुंकणें** न राहे । स्वभावासीं करिल काये ? "
२. घंटा जघ घण जण । वाजतात मण मण ।
माक्षिकांचा खण खण । मध्यें जेव्हां धांवला ।

} अयोग्य वाक्यप्रचार

ड.

१. **भयाण** अन् **भेसूर** श्वापदें क्रूर तियेच्या उरीं
२. **मुकुल –कलिकेपरि** गाल ते फुगीर (ह०स०गोखले)

} एकार्थक शब्दांची पुनरुक्ति

(३) छन्दो–दोष

अ.

१. तरुतें **रक्त–प्रवाह** वाहवुनिया भूमीवरी स्थापिलीं
२. **निराश–प्रद** निष्फळा तुज कशास आशा जरी !
३. बळकट **पिंजराही** तूज नाहीं बसाया
४. होती तामस जीव दे,' **गुंफुन** मी घालीन वेणी शिरीं'

} लघु–गुरु याकडे दुर्लक्ष

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

आ.

१. उत्कर्षें–स्वामि–निष्ठा होती **सा**, चार ती
२. ठेविलें **दा**, रीं न जों **पा**, ऊल तूझ्या मंजुळे,
३. प्रभूतें म्हणे हे पद्दा आंग; **लीला-**
वती मी वरावें मला चांगलीला ॥

} यति–भंग

इ.

१. नाम–प्रतापहि यथा–मति याच **रीती** ।
सीमा न पावति तथापि मुनींद्र **गाती** ॥
२. स्वप्नमय **चित्रा** । अर्वीन मनोहर **कविता**
३. नमस्कार तुज **पूर्णत्वा** । हात जोडितें तुला **अतां** ॥

} यमक–दोष

४. पद्में प्रफुल्ल करितों सविता स्वयें **हा**
रात्रीं विकास कुमुदांप्रति फार दे **हा**
५. शुक **भवनिधि** तरले परि योगालाबु **धरूनिया पोटीं** ।
एकोवाही तरलें, भव–प्रस्तर दृढ **धरूनिया पोटीं** ।

} एकार्थक शब्दांमुळें यमक-दोष

ई.

त्याचा हेतु पुरे अशीस अपुरें आयुष्य जेणें घडे ।
दोघां एक जडे कळा न विघडे ऐसें करूं रोकडे ॥
पाहूं गंधर्व आतां जगविति वनिता दाउनी विक्रमासी ।
केवीं आम्हांपुढें ते सकळहि निरखूं आजि शौर्य-क्रमासि ॥
(वामन)

} स्रग्धरा व शार्दूलविक्रीडित यांचें मिश्रण छन्दो-दोष

• •

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

प्रास्ताविक

(१) मनोरंजक व कल्पनारम्य अशा प्रकारची जी वाक्यरचना असते तिला **काव्य** असें म्हणतात, हें मागील प्रकरणांत आलेंच आहे. गद्यांतहि अशा प्रकारची रचना असूं शकतें व पद्यातहि असूं शकतें. पद्यांतील रचनेंत पाद म्हणजे चरण असतात. गद्यांत ते नसतात, एवढाच फरक; शिवाय पद्यांत **लयबद्धताहि** असते, **ही गोष्ट** ध्यानांत ठेवण्यास हवी. पद्याची रचना ज्या ठराविक नियमांनीं होतें, त्यासंबंधानें आतां येथें विचार करावयाचा आहे.

(२) कोणत्या पद्यामध्यें कोणत्या प्रकारचें नियमन आहे, हें समजण्यासाठीं ऱ्हस्व-दीर्घादिकांची नीट समजूत पाहिजे. **परशुरामतात्या गोडबोले** यांचें वृत्त दर्पणांतील लघु–गुरु–संबंधाचें खालील पद्य प्रसिद्ध आहे.

ऱ्हस्व स्वरांतें **लघु** बोलताती । दीर्घ स्वरांतें **गुरु** नाम देती
पुढें अनुस्वार विसर्ग येतो । संयोग ऱ्हस्वास गुरुत्व देतो

वदन, नमन यांतील सर्व अक्षरें **लघु** आहेत; काका, मामा, आई यांतील सर्व अक्षरें **गुरु** आहेत; सुंदर, चिंता, घंटा, धंदा, अंगण, उंट, उंबर, इंदिरा यांतील अनुस्वार असलेलीं अक्षरें ऱ्हस्व असली तरी वरील नियमांस अनुसरून **गुरु** आहेत; विद्या, बुद्धि, गर्व, शिक्षा, सत्य यांतील जोडाक्षरापूर्वीची अक्षरें ऱ्हस्व असली तरी वरील नियमाप्रमाणें **गुरु** आहेत; तसेंच दुःख निःसंदेह, निःपात, प्रातःस्नान यांतील विसर्गापूर्वीची अक्षरें ऱ्हस्व असली तरी **गुरु** आहेत. आ, ई, ऊ, ॠ, ए, ऐ, ओ, औ, हे स्वर व हे स्वर असलेली अक्षरें नेहमींच **गुरु** असतात; अ, इ, उ, ऋ, ऌ, हे स्वर व हे स्वर असलेलीं अक्षरें **लघु** असतात.

१. **अपवाद**–अनुस्वार व जोडाक्षर यांपूर्वीच्या अक्षरांवर उच्चारणांत जोर असतो. त्यावेळींच तीं गुरु असतात; जोर नसल्यास त्यांस गुरुत्व येत नाहीं. उदा०–"**जं**व चाले मोठा धंदा, **तं**व बहीण म्हणे दादा." येथें 'जं,' 'त,' यावर अनुस्वार व बहीण यांतील 'ण' च्या पुढें म्हण, यांतील 'म्ह' हें जोडाक्षर असूनहि त्या अक्षरावर उच्चारणांत जोर नसल्यामुळें तीं **गुरु** नाहींत.

२. **अपवाद**–केव्हां केव्हां कवि पद्याच्या जुळणीसाठीं ऱ्हस्व अक्षराचें उच्चारण लांबट करितात. तेव्हां त्यास **गुरु** अक्षर व दीर्घ अक्षराचें उच्चारण आंखूड करितात. तेव्हां त्यास **लघु** अक्षर म्हणावयाचें उदा०–"मनीं धरिलेसें रूप अमंगळ येथें शेवटची '**गळ**' हीं अक्षरें उच्चारणांत लांबट असल्यामुळें तीं गुरु आहेत; तसेंच "गेलें तुझ्यावर जडून रामा मन०" यांत '**गे**' व '**रा**' हीं अक्षरें मूळची दीर्घ

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

असलीं तरी उच्चारणांत तीं आंखूड केल्यामुळें लघु आहेत. (पद्यान्तींचें अक्षर मूळचें ऱ्हस्व किंवा 'अ' कारयुक्त असून त्याचें उच्चारण लांबट असल्यास तें **गुरु** असतें).

(३) ऱ्हस्व अक्षराच्या उच्चारणाला जो वेळ लागतो, त्याला **मात्रा** असें म्हणतात. लघु अक्षराची एक मात्रा व गुरु अक्षराच्या दोन मात्रा समजतात.

(४) लघु–गुरु–भेदानुसार पद्याचें मापन करण्यासाठीं तीन तीन अक्षरांचा एकेक गट ठरविला आहे. त्यास **गण** असें म्हणतात. हे गण खालीलप्रमाणें आठ आहेत :

य–यमाचा, **न**–नमन, **त**–ताराप, **र**–राधिका
म–मानावा, **स**–समरा, **ज**–जनास, **भ**–भास्कर (प० गोडबोडे)

ह्यांशिवाय चरणांच्या अंतीं एक किंवा दोन अक्षरें लघु किंवा गुरु कशीं आहेत, हें सांगण्यासाठीं **ल व ग** या संज्ञांचा वरील गणांतच समावेश करितात. म्हणजे **य, र, त, न, भ, ज, स, म, ल, ग,** ह्या गणांच्या एकंदर दहा संज्ञा होतात.

[पिंगलापासून आज शेंकडों वर्षें ह्याप्रमाणेंच **त्र्यक्षरी गण** मानण्याची पद्धति रूढ व परिचित अशी झाली आहे; त्याऐवजीं चतुरक्षरी किंवा पंचाक्षरी गण मानण्याकडे हल्लीं कल होऊं लागला आहे; परंतु जुन्या पद्धतींत त्र्यक्षरी गुणामुळें शब्दाचा मध्येंच कर्णकटु विस्खळित तुकडा पडणें, (मना स । ज्जना भ । क्तिपंथें । चि जावें) इ० दोष आहेत, तर नवीन पद्धतींतहि कांहीं निराळेच दोष आहेत; म्हणून परिचितपद्धतिच या ग्रंथांत कायम ठेविली आहे].

(५) पद्यांत चरणाच्या शेवटीं थांबावें लागतें; मोठ्या वृत्तांत मध्यंतरींहि थांबावें लागतें; त्या ठिकाणांस **विराम** किंवा **यति** म्हणतात. (यति=यम्+ति हा मूळ स्त्रीलिंगी शब्द आहे; पण तो पुल्लिंगीच रूढ झाला आहे.) उदा०–' कारंजें हें, छान आहे मजेचें । पाणी चाले, शोभती बाग साचे ॥ ' ह्या शालिनी वृत्तांत चौथ्या अक्षरापुढें व त्यानंतर चरणान्तीं थांबावें लागतें म्हणून येथें **यति** आहे.

टीप––यति असेल तेथें होतां होईतों पूर्ण शब्द होण्यास हवा; निदान शब्दांचे दोन सार्थ विभाग पडतील असें हवें. तसें नसल्यास **यति–भंग** हा दोष होतो. उदा०—" **होऊं** दे **का** राग्रहाच्या भिंतिची **उं**, ची किती !"
येथें ' का व ' उं ' ह्या अक्षरांचे ठिकाणीं **यति–भंग** झाला आहे.

(६) मराठींतील पद्य–रचनेंत जवळजवळच्या दोन दोन चरणांच्या शेवटचीं एक वा अनेक **अक्षरें क्रमानें** सारखींच असतात, त्यास ' **यमक** ' असें म्हणतात. हें पूर्वीं आलेच **आहे**. (पद्य–लक्षणें ठरवितांना अन्त्य यमक कोठें असतें,त्याचीहि जरूरी लागतें. (उदा०—

वनीं देखतां मेघ–**नीळास मोर**
प्रमोदें करी नृत्य–**लीला समोर**

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

तयासारखे नाचती तोक सारे
खुणावूनि अन्योन्य कीं, **तो कसा रे ?** (वामन)

टीप—यमकाक्षरांपूर्वीचे स्वरादि एकच असतील असें यमक असावें. धीट-नीट, चांग-सांग, थोर-मोर; परंतु धीट-नेट, थोर-कीर, असें नसावें. उदा०— " वसती ज्या ठायीं दीनार्त **पतित** । विराजती **तेथ,** चरण तुझे. "

(७) मराठी पद्य-रचनेंत **अक्षर-वृत्तें, छन्दो-वृत्तें** आणि **मात्रा-वृत्तें** किंवा **जाति-वृत्तें** असे तीन प्रकार आढळून येतात, त्यांस अनुक्रमें **वृत्त, छंद** व **जाति** अशीं संक्षिप्त नांवें दिलीं आहेत.

ज्यांतील प्रत्येक चरणांतील अक्षरें सारखीं असून, लघु-गुरु-क्रमहि सारखा असतो, त्यास **अक्षरगण-वृत्तें, श्लोक-वृत्तें** असें म्हणतात. (हीं बहुतेक संस्कृतांतून आलेलीं आहेत).

ज्यांतील प्रत्येक चरणांत (शास्त्रदृष्ट्या) अक्षरांची समानता आहे, परंतु लघु-गुरु-क्रम नाहीं, त्यांस **छन्द** असें म्हणतात. (मराठींतील ओवी, घनाक्षरी, अभंग इ० मूळचीं वृत्तें व कांहीं आरत्या यांत येतात).

ज्यांतील चरणांतील अक्षरें सारखीं असतातच असें नसून, मात्रा मात्र ठराविकच असतात, त्यांस **मात्रा-वृत्तें** किंवा **जाति-वृत्तें** म्हणतात. मराठींतील पदें हीं **जाति-वृत्तें**च होत.

अक्षर-वृत्तें

संस्कृतांत एका अक्षरापासून सव्वीस अक्षरांपर्यंतचीं अक्षरगण-वृत्तें आहेत. (**श्री**-एकाक्षरी; **स्त्री, मही**-द्व्यक्षरी; **पांचाल, मृगेंद्र**-त्र्यक्षरी इ०) हीं वृत्तें अर्थदृष्ट्या काव्योपयोगी होत नाहींत, म्हणून मराठींत नित्य येणारीं आठ अक्षरांपासून तेवीस अक्षरांपर्यंतचीं कांहीं प्रमुख वृत्तें येथें दिलीं आहेत आणि प्रचारांत बरेच वेळां येणाऱ्या आणखी कांहीं वृत्तांचीं लक्षणें विद्यार्थ्यांस पाठ करण्यासाठीं प्रकरणाच्या शेवटीं दिलीं आहेत.

अक्षरगण-वृत्तांत सम-वृत्तें, अर्धसम-वृत्तें आणि विषम-वृत्तें असें तीन प्रकार आहेत. ज्याच्या चारही चरणांचीं अक्षरें व लघु-गुरु-क्रम समान तें **समवृत्त;** ज्याचे १।३ व २।४ हे चरण समान तें **अर्धसम-वृत्त** व ज्याचे चारहि चरण भिन्नाक्षरांचे तें **विषम-वृत्त.** (मराठींत-विषम-वृत्तें नाहींत).

[खालील पद्यांत जेथें, (स्वल्पविराम) दिले आहेत तेथें '**यति**' येतो, असें समजावें.]

समवृत्तें

अनुष्टुभ् (अक्षरें ८; य० पा०)

तमालपिष्टनीलांनीं । मेघांनीं नभ लिंपिलें
संशक्तशीत-सुरभि । वातांनीं उपवीजिलें (पर० गोडबोले)

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

२. इंद्रवज्रा (अक्षरें ११; य० ५, ११)

गण--त, त, ज व शेवटीं दोन **गुरु.**

रामानिमित्तें, जननीस टाकी । पाणी न पी, राज्यनदीतटाकीं
लंघूनियाही, गुरुसंगतीतें । पावे अहो दे, गुरु ज्या गतीतें (वामन)

३. उपेंद्रवज्रा (अक्षरें ११; य० ५, ११)

गण—ज, त, ज व शेवटीं दोन **गुरु.**

तया वनीं ए, क तडाग तोयें । तुडुंबलें ता, मरसानपायें
निरंतरामं, द मरंद वाहे । तपांतही या, स्तव रिक्त नोहे (रघु० प०)

४. शालिनी (अक्षरें ११; य० ४, ११)

गण—म, त, त आणि शेवटीं दोन **गुरु.**

कारंजें हें, छान आहे मजेचें । पाणी तेथें, नागमोडींत नाचे
त्याच्यामध्यें, चक्र आहे समोर । पाणी चाले, शोभती बाग फार (कुंटे)

५. रथोध्दता (अक्षरें ११; य० पा०)

गण—र, न, र व शेवटीं **लघु; गुरु.**

मोकळा करुनि कंठ तेधवां । आठवूनि मनिं जानकीधवा
ते रडे, भरतही तसा रडे । जोंवरी नयन होति कोरडे (वामन)

६. स्वागता (अक्षरें ११; य० पा०)

गण र, न, भ व शेवटीं दोन **गुरु.**

एक तें सदय लेकुरवाळी । पाळतां शिशु तया कुरवाळी
धावते हृदयिं त्यास धरोनी । जाय तो तडफडोनि मरोनी (निजधुरे)

७. भुजंगप्रयात (अक्षरें १२; य० ६, १२)

गण--य, य, य, य.

फुटेना तुटेना, कदा देव-राणा । चळेना ढळेना, कदा दैन्यवाणा
कळेना वळेना, कदा लोचनासी । असेना दिसेना, जना मीपणासी
(रामदास)

८. द्रुतविलम्बित (अक्षरें १२; य० पा०)

गण—न, भ, भ, र.

असुनि काय जिणें जगतीवरी । मनुज जो नच देशहिता करी
फुकट अन्नचि खाउनि वाढती । फुकट भार धरेवर घालतो (ओक)

९. वंशस्थ (अक्षरें १२; य० पा०)

गण—ज, त, ज, र.

लतेतळीं रुंद-निरुंद काल्वे । गळोनि तेथें मकरंद काल्वे
परागही सांद्र तयांत रंगती । फुलासवें भृंग-तती तरंगती (र० पं०)

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

१०. इंद्रवंशा (अक्षरें १२; य० पा०)

गण—त, त, ज, र.

जेव्हांहि भाग्यक्षय-दुर्दशा नरा । येते अशी कालकृता सुदुर्धरा
घेतात मित्रेंहि अमित्रतां तदा । कंटाळती लोकहि रक्त जे सदा (पर० गो०)

११. वसंततिलका (अक्षरें १४; य० ८, १४)

गण—त, भ, ज, ज व शेवटीं दोन **गुरु.**

भागीरथि त्रि-पथ-गे, पद-वंदनातें ।
मी दीन गे करितसें, मति-मंद मातें ॥
हेतू मनांत भरला, तव गूण गाया ।
जावो न मागत असें, इतुकेंचि वायां ॥ (नरहरि)

१२. मालिनी (अक्षरें १५; य० ८, १५)

गण— न, न, म, य, य.

तरुवर सुफलांच्या, आगमीं नम्र होती
जलद-हि जल-भारें, खालतीं फार येती
सुपुरुष विनयातें, भाग्यशाली धरीती
उपकृति करित्यांची, जाणिजे हीच रीती (पर० गो०)

१३. चामर (अक्षरें १५; य० पा०)

गण—र, ज, र, ज, र.

अश्व देखितांचि बाळकांसि चोज वाटलें
रुक्म-रत्न-भूषणीं म्हणे कसें सुशोभलें !
ते क्षणींच देखिले शिरीं सुवर्ण-पत्रिका
पाहि बाळ वाचुनी बहूत अर्थ नेटका (आनंदतनय)

१४. पंचचामर (अक्षरें १६; य० पा०)

गण— ज, र, ज, र, ज व शेवटीं एक **गुरु.**

असें ऋषी वदे मुखें अचिंत तूं बसे सुखें
कुमार पैल पातला दुरूनि कूश कौतुकें
कुशास देखुनी सिता रडोनि आळवी शुरा
कुमार होय घाबरा पुसे नमूनि सुंदरा (आनंदतनय)

१५. शिखरिणी (अक्षरें १७; य० ६ व १७)

गण—य, म, न, स, भ व शेवटीं लघु **गुरु.**

न रंजे कारंजे, निरखुनि फणीतें फण्फणी ।
मुदेनें मोदेना, नल-गुण-गणीं जे गुणगुणी ॥

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

न बैसे जे सेजे, वरि न परिसे जे शुक—गिरा ।
न नाहे माना हे, न धरि ललना हेतु दुसरा ॥ (रघुनाथपंडित)

१६. **पृथ्वी** (अक्षरें १७; य० ८, १७)

गण—ज, ज, स, ज, स, य व शेवटीं **लघु, गुरु.**

तुझ्या बहुत शोधिलें, अघनिधी पदाच्या रजें
न तें अनृत वर्णिती, बुध–जनीं सदाचार जे
असे सतत ऐकते, सतत बोलते मीच तें
प्रमाण न म्हणों जरी, उचित माझिया नीचते (मोरो०)

१७. **हरिणी** (अक्षरे १७; य० ६, १०, १७)

गण—न, स, म, र, स व शेवटीं **लघु, गुरु.**

गुरुकलह हा; राज्यें लावीं, लयास अनेक तीं
अहित घडवी, मोठें देशा, असे बुध सांगती
कलह बुडवी, राज्या भाग्या, असा परिणाम हा
म्हणुनि कथितों, त्यातें टाका, यशा मिळवा महा (ओक)

१८. **मन्दाक्रान्ता** (अक्षरे १७; य० ४, १०, १७)

गण—म, भ, न, त, त व शेवटीं **गुरु, गुरु.**

मोठ्या खोट्या, छलक, कुमती बोलती दुष्ट वाचा
बोभाटा हा, अजवरि जगीं, गाजतो सासवांचा
ऐशा खोट्या, विपरित मिषे, तूं न चित्ता विटाळीं
एक्या हातें, कधिं तरि मुली, वाजते काय टाळी ? (आठल्ये)

१९. शार्दूलविक्रीडित (अक्षरें १९; य० १२, १९)

गण—म, स, ज, त, त व शेवटीं **गुरु.**

आकाशांत फुलें, धरेवर फुलें, वाऱ्यावरीही फुलें
माझ्या गेहिं फुलें, मनांतहि फुलें, भूगर्भि सारीं फुलें
माझें चित्त भुलें, सुगंधित भलें, हें विश्व हो जाहलें
कोणाला कळलें, ? किती पसरलें, ? उद्यान हें शोभलें (टिळक)

टीप—येथें पुष्पयमकामुळें सहाव्या अक्षरापुढेंहि स्वाभाविकपणें यति आला आहे.

२० स्रग्धरा (अक्षरे २१; य० ७, १४, २१)

गण—म, र, भ, न, य, य, य.

मी भक्ताधीन भक्त, प्रिय मज न तलें, आवडे अन्य काय ?
श्री येथें सान वाटे, तदधिक मजला, आपुला धन्य काय ?

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

माझी सेवाचि मोक्षा, —हुनिहि बहु मला, त्यासि जे अंतराय
घ्यानीं होऊं न देती, क्षणहि बहु मला, मान्य ते सन्त-राय (मोरो०)

२१. **अमृतध्वनि** (अक्षरे २२; य० ४, ११, १८, २२)

गण—त, भ, य, ज, स, र, न व शेवटीं **गुरु.**

झाला सको, प पर जाला मुठा, ळुनि भुजालागिं था,पटि करें
घाला द्विजा, वरिच घालावया, यम निघाला स—वे, ग निकरें
पाला सम,र्पित कृपाला म्हणू, नि तव पालाणुनि, निज ह्ला
आला मुनी, जवळिं आलावितां, चि जळिं आलांबुसा, उसळला(आ०त०)

२२. **मन्दारमाला** (अक्षरें २२; य० ४, १०. १६, २२)

गण—सात **त**-गण व शेवटी **गुरु.**

सृष्टी तुला, वाहुनि धन्य मा, तें अशी रूपसं,पन्न तूं निस्तुला
तूं कामधे,नू खरी कल्पव,ली सदा लोभला, लोक सारा तुला
त्या वैभवा,ला तुझ्या पाहुनी, या मला स्फूर्ति नू, त्यार्थ होते जरी
सामर्थ्य ना, मी तुझ्या आर्यभू, मी तसें पाहिलें, मी न कोठें तरी !(टिळक)

२३. **सु—मन्दारमाला** (अक्षरे २३; य० ५, ११. १७, २३)

[मन्दारमालेंत आरंभी एक लघु अक्षर वाढवून, २३ अक्षरांचें "सु-**मन्दारमाला**' वृत्त तयार करण्यांत आलें आहे.]

मराठी असे, आमची माय बो,ली जरी आज ती, राजभाषा नसे
तसें बाह्य ऐ,श्वर्य या माउली,ला यशाची पुढें, थोर आशा असे ॥
न मातब्बरी पञ्चखण्डातरीं, ती जरी मान्यता, पावली इङग्रजी
भिकारीण आ,ई जहाली म्हणू,नी कुशींचा तिच्या, तीस केवीं त्यजी !
(मा० त्रिं० पटवर्धन)

२४. मदिरा ● [हेमकला] (अक्षरें २३; य० ६, १२, १८, २३)

गण—सात **भ**—गण व शेवटीं दोन गुरु.

नम्रपणेंच स,भेंत, महोन्नत, जे गुण वर्णुनि, या परक्यांचे
सांगितल्याविण, दाविति कोशल. सर्वजनांप्रति, जे स्वगुणांचें
स्वार्थपरार्थहि, साधिति जिंकि,ति, शान्तिबळें मुख, रत्व खलांचें
संत महागुण,—भाजन यापरि, सेवन कोण क,री न तयांचें ? (वामन)

टीप—मदिरेलाच कोणी **सवाई** असेंहि म्हणतात व एखाद्या अक्षराच्या लघु—गुरु—भेदानें तिचे प्रकारहि पडतात.

[समान अक्षरांच्या वृत्तांच्या चरणांचें मिश्रण करून, केंव्हां केंव्हां रचना करितात,त्या वृत्तास **उपजाति** असें म्हणतात. इंद्रवज्रा,उपेंद्रवज्रा,वंशस्थ व इंद्रवंशा स्वागता व रथोद्धता, यांच्या मिश्रणानें अशीं वृत्तें होतात.]

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

अर्धसम-वृत्तें

१. वियोगिनी (अक्षरें १० व ११)

विषमचरणीं—अक्षरें १० **गण स, स, ज** व शेवटीं **गुरु**.
समचरणीं—अक्षरें ११. **गण-- स, भ, र** व शेवटीं **लघु, गुरु**.

प्रभु राम सखा निकेतनीं । मज त्यागुनि जातसे वनीं
गमतें जग शून्य मन्मनीं । धरुं मी प्राण कसें वियोगिनी (प० गो०)

२. माल्यभारा (अक्षरें ११ व १२)

विषमचरणीं—अक्षरें ११. **गण—स, स, ज** व **गुरु, गुरु**.
समचरणीं—अक्षरें १२.—**गण— स, भ, र, य**.

नळराज-कथा सुधाचि साजे । दमयंती वरवर्णिनी विराजे
मिळणी उभयांशि होय जेथें । अधिकारी अधिकानुराग तेथें (र० पं०)

३. पुष्पिताग्रा (अक्षरें १२ व १३)

विषमचरणीं—अक्षरें १२. **गण—न, न, र, य.**
समचरणीं—अक्षरें १३. **गण—न, ज, ज, र** व **गुरु**.

मुरडुनि नरडी करें दुजानें । धरुनि असें धरिलेंच पुच्छ ज्यानें
रगडुनि फणि-कंठ कंठभारी । उपरि चढे करि नाट्यनीट भारी (वामन)

[मराठी वृत्तें]

छन्द

मराठींत संस्कृत वृत्तांपेक्षां वेगळी अशी कांहीं विशिष्ट प्रकारची रचना-आरंभापासून होत होती, असे दिसतें. साधारणतः लांब सुरावर म्हणण्याचीं **लोक-गीतें** व स्त्रियांनीं म्हणावयाच्या **ओव्या** हा वाङ्मयांत अन्तर्भूत न झालेला पण परंपरेनें चालत असलेला एक प्रकार आणि वाङ्मयामध्यें स्थान मिळून रचलेला सोपा व परस्परांशीं सदृश असा **ओवी** व **अभंग** यांचा दुसरा प्रकार. याच धर्तीच्या कांहीं **आरत्या** (आर्त=पीडलेला; त्यानें केलेला ईश्वराचा धावा, स्तुति, वर्णन, ती आरती) हि झाल्या. हीं आरंभींचीं निव्वळ मराठी वृत्तें होत; त्यांत संस्कृताची उसनवारी नाहीं.

त्याचप्रमाणें **दिंडी** व **साकी** हींहिं निव्वळ मराठी वृत्तें आहेत. **आर्या** जरी संस्कृतांतून मराठींत आली असली तरी ती संस्कृतापेक्षां विशेषतः मराठींतच अधिक प्रसृत व मान्यता पावलेली आहे.

ह्या निव्वळ मराठी वृत्तांपैकीं **ओवी** व **अभंग** ह्यांना सामान्यतः अक्षरांचें नियमन आहे आणि **आर्या, दिंडी, साकी,** यांना मात्रांचें नियमन आहे. या वृत्तांना पुढें मात्रा-वृत्तांत योग्य त्या ठिकाणीं समाविष्ट केलें आहे.

वाङ्मयनिविष्ट नसलेली आरंभींचीं लोकगीतें, स्त्रियांच्या ओव्या आणि वाङ्मयनिविष्ट असलेल्या ज्ञानेश्वर-तुकारामादिकांच्या **ओव्या** व **अभंग** ह्यांना अक्षर

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

गण–वृत्तांत गणावें; पण कमालीच्या शिथिल रचनेमुळें व अक्षरें आणि गण यांचा कशास कांहीं मेळ जमत नसल्यामुळें, त्यांस अक्षर–वृत्तांत समाविष्ट करणें सर्वस्वीं याग्य नाहीं. ह्यामुळें आणि ह्यांपैकीं बहुतेकांचें गान अक्षरांच्या लांबट उच्चारात्मक होतें असें वाटत असल्यामुळें, आधुनिक छन्दःशास्त्रकारांनीं या वृत्तांचा निराळाच प्रकार कल्पून त्यांस ' **छन्द** ' अशी नवीन संज्ञा दिली आहे. (ही संज्ञा कितपत योग्य आहे, आणि सर्वच वेळीं ओवी व अभंग ह्यांचें गुरु अक्षरात्मकच गान होतें कीं काय हें अद्यापि निश्चित ठरावयाचें आहे).

आतां मौजेचे कांहीं छन्दःप्रकार देतो. असे प्रकार मराठीच्या जन्मापासून उत्पन्न झालेले असावेत, यांत शंका नाहीं; परंतु ते सर्व आस्थेनें कोणी जतन करून ठेवले नसल्यानें लुप्त आहेत. त्यांत १ ते १५ अक्षरांच्या चरणापर्यंत गीतें सापडतात. आधुनिक स्वरूपांत तशीं कांहीं गीतें पाहा—

एकाक्षरी
गा–।–ई
ये । ग १
दू–।–दू
दे । ग २

द्व्यक्षरी
आला । बोका
दूधा । धोका १
बघा । मोका
आणी । ठोका २ (मायदेव)

त्र्यक्षरी
मंजुळे । कोकिळे
पी पाणी । गा गाणीं १

चतुरक्षरी
काळा काळा । भट्टधा आला
नीज बाळा । लाव डोळा १ (भ० पंडित)

पंचाक्षरी (अ)
आई येईल । बाळा घेईल
दूदू देईल । भूर नेईल १ (मायदेव)

(आ)
ताई गुणाची । माझी छकुली
झोका दे दादा । म्हणूं लागली १ (दत्त)

षडक्षरी (अ)
नदीच्या शेजारीं । गडाच्या खिंडारीं
झाडांच्या ओळींत । वेळूंच्या जाळींत १ (तांबे)

(आ)
वाघाची मावशीं । आहे का माहीत
चला या दावीतें । आमुच्या घरांत १ (मायदेव)

(इ)
नदीच्या पैलारू । दामाजी सोनारू १ (जुनें पद्य)

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

१. ओवी

हा पद्यप्रकार अगदीं जुन्या महानुभवांच्या वेळेपासूनचा आहे. अगदीं आरंभींची मराठी पद्यरचना ओवी-वृत्तांतच झाली. ज्ञानेश्वरानें तिला अलंकारादिकांनीं नटवून व अर्थानें गौरवून पूर्णतेस आणिलें; म्हणून **'ओवी ज्ञानेशाची'** असें म्हणण्याचा प्रघात पडला आहे.

छन्दःशास्त्राकडे दुर्लक्ष असल्यामुळें ओवीच्या अक्षरांची संख्या मोरोपंतांशिवाय दुसऱ्या कोणत्याहि प्राचीन संत-कवींनीं कडक रीतीनें पाळलेली आढळून येत नाहीं. बाबूजी नाईकांच्या मुलीं-बाळींना झोपाळ्यावर बसून म्हणण्यासाठीं मोरोपंतानें मात्र रुक्मिणीगीत, सावित्रीगीत, सीतागीत ह्या **ओव्या** करून दिल्या; षडक्षरी अभंगाप्रमाणें वाटल्या तरी त्या ओव्याच आहेत. स्त्रीगीतात्मक ओवी आणि वाङ्मयीन ओवी असे ओवीचें मुख्य दोन प्रकार आहेत. **वाङ्मयीन ओवीच्या** पहिल्या तीन चरणांत ६ ते १८ अक्षरें व चौथ्या चरणांत ४ ते १२ अक्षरें असूं शकतील

ह्या ओवीचे **ज्ञानेश्वरी ओवी** व **एकनाथी ओवी** असे प्रकार पडतील आणि परंपरेनें आलेल्या स्त्रीगीतांतील ओवीचे **झोपाळ्यावरील ओवी** व **अंगाईगीत ओवी** असे प्रकार पडतील.

ज्ञानेश्वरी ओवी

ह्या ओवींत पहिल्या तीन चरणांत सामान्यतः आठ अक्षरें व शेवटच्या चरणांत चार अक्षरें असतात; (परंतु हा नियम पाळला जात मात्र नाहीं). पहिल्या तीन चरणांच्या अंतीं यमक असतें. एकनाथी ओवीपेक्षां ही आंखूड असते. उदा०—

(१) जो सर्वां भूतांचे ठायीं । द्वेषातें नेणेचि कांहीं
आप पर जया नाहीं । चैतन्या जैसें (ज्ञानेश्वर)
(२) आतां वंदूं कवीश्वर । जे शब्दसृष्टीचे ईश्वर
नातरी हे परमेश्वर । वंदावे ते (रामदास)

एकनाथी ओवी

ही ओवी चरणाक्षरसंख्येनें ज्ञानेश्वरी ओवीपेक्षां लांबट असते, आणि पहिले तीन चरण व चौथ्या चरणांचें अर्ध यांच्या शेवटीं यमक असतें. उदा०—

(१) पडतां वानरांचें अनुमोदन । स्वयें पुसे रघुनंदन
शिष्ट पाठवावा कोण । तें निवडोन, सांगा मज (एकनाथ)
(२) करीं वीणा घेवोनि ब्रह्मसुत । शिवाजवळीं आला अकस्मात
म्हणे हे विश्वंभर विश्वनाथ । तुझे भक्त देखिले (श्रीधर)

झोपाळ्यावरील ओवी

(१) पहिले तीन चरण षडक्षरी व शेवटचा चतुरक्षरी; चरण २ व ३ यांचे शेवटीं यमक असतें.

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

(अ) यज्ञासाठीं भूमी । नांगरितां धन्या
सापडली कन्या । सीतादेवी (मोरोपंतः सीतागीत)

(आ) संतांपासूनीया । संतां भय झालें
ऐसें काना आलें । नाहीं कधीं (मोरो० सावित्रीगीत)

(२) पहिलें तीन चरण सप्ताक्षरी व शेवटचा चतुरक्षरी
पहीली माझी ओवी । पहीला माझा नेम
तुळशी खालीं राम । पोथी वाची (जुनें स्त्रीगीत)

(३) पहिलें तीन अष्टाक्षरी व शेवटचा चतुरक्षरी
फूल फूल घोसाळिये । फूल गेलें ग घोसांत
तुझें सासर देशांत । अंबूबाई (जुनें स्त्रीगीत)

(४) सर्व चरण अष्टाक्षरी; दुसऱ्या व चौथ्या चरणान्ती यमक.
माझ्या छकुलीचें डोळे । दुध्या कवडीचे डाव
बाई कमळ कमळ । गोड चिडीचं ग नांव (कोल्हे)

‘अंगाईगीत’ ओवी

त्रिचरणी. वरच्या ओव्यांतील शेवटचा चौथा चरण गाळून टाकिल म्हणजे ह्या प्रकारची ओवी होते. मात्र तीन चरण झाल्याबरोबर अपूर्ण वाटूं नये म्हणून म्हणण्याची चाल निराळी असते. ती मधुर असल्यामुळें आतां त्या ओवीचा प्रचार आधुनिक कवींच्या काव्यांत बराच होऊं लागला आहे. ‘अनिलां’ च्या **अंगाई** ह्या पद्यावरून हें नाव दिलें आहे.

(१) बहीण आपल्या भावास निजवितांना म्हणते—
आकाशीच्या अंतराळी । तारकांना तेज चढे
—तुझी माझी प्रीति जडे १
परसांतल्या फुलांचा । वास कोनाकोनीं खुले
—तुझा माझा श्वास मिळे २
रातकीडे गीत गाती । ‘अंगाई’ फुलांना लागे
—आतां तूं मी, नको जागे ३

(२) बाळ जातो दूर देशा । मन गेलें वेडावून
—आज सकाळपासून (गोपीनाथ)

२. अभंग

ओवी व अभंग ह्यांचें सामान्य स्वरूप साधारणतः बरेंच सदृश असें आढळतें. पुष्कळांनीं अभंग-रचना केली आहे; पण त्या सर्वांत तुकारामाचे अभंग सरस असल्या-मुळें ‘**अभंगवाणी प्रसिद्ध तुकयाची**’ असें म्हणण्याची चाल पडली आहे. अभंगांत

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

द्विचरणी व चतुश्चरणी असे मुख्य दोन प्रकार असून, अक्षर–भेद व यमक–भेद यांमुळें आणखी पुष्कळ उपप्रकार पडले आहेत.

द्विचरणी अभंग

(१) प्र० च० ६ द्वि० च० ८ अशीं अक्षरें असतात व चरणान्तीं यमक असतें.

महारासी शिवे । कोपे ब्राह्मण तो नव्हे
नातळे चांडाळ । त्याचा अंतरीं विटाळ
ज्याचा संग चित्तीं । तुका म्हणे तो त्या यातीं

(२) यांत प्रत्येक चरणांत ८ अक्षरें असतात व यमक चरणान्तींच असते.

कईं वहावें जीवन । कईं पलंगीं शयन १
जैशी जैशी वेळ पडे । तैसें तैसें होणें घडे २ (तुकाराम)
जन्मवरी शीण केला । अंतकाळीं व्यर्थ गेला १
काया स्मशानीं घातली । कन्या-पुत्र मुरडलीं २ (रामदास)

(३) यांत प्रथम चरणांत ८ व द्वितीय चरणांत सामान्यत: ७ अक्षरें असतात परंतु यमक मात्र प्रथम चरणाचे शेवटीं व द्वितीय चरणाच्या मध्यें असें असतें.

ब्रह्मरस घेईं काढा । तेणें पीडा, वारेल १
पथ्य नाम विठोबाचें । आणिक वाचे न सेवीं २
तेथें पंक्तिभेद नाहीं । मोठें कांहीं, लहान ३ (तुकाराम)

चतुश्चरणी अभंग

(१) यांत पहिल्या तीन चरणांत प्रत्येकीं ६ अक्षरें व चौथ्या चरणांत ४ अक्षरें असतात. यमक दुसऱ्या व तिसऱ्या चरणाच्या अंती असतें. (हे अभंग षडक्षरी ओवीशीं पूर्ण सदृश आहेत.)

[अ] नाहीं संतपण । मिळत तें हाटीं
हिंडतां कपाटीं । रानीं वनीं १
न ये मोल देतां । धनाचिया राशी
नाहीं तें आकाशीं । पाताळीं तें २

[आ] ऊठिं गोपालजी । जाय धेनूकडे
पाहती सौंगडे । वाट तूझी १ (भूपाळी, कृष्णकेशव)

याप्रमाणें कांहीं भूपाळ्याहि अशाच प्रकारच्या असतात.

(२) यांत प्रत्येक चरणांत आठ अक्षरें असून साडेतीन चरणांतीं यमक असतें. (एकनाथी ओवीशीं याचें बरेंच साम्य आहे).

मन करा रे प्रसन्न । सर्व सिद्धींचें कारण
मोक्ष अथवा बंधन । सुख–समाधान, इच्छा ते

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

मनें प्रतिमा स्थापिली । मनें मना पूजा केली
मनें इच्छा पुरविली । मन माउली सकळांची (तुकाराम)

(३) यांत चारहि चरण अष्टाक्षरी असतात व १।२, ३।४ या चरणांतीं यमक असतें. (केव्हां पहिलीं १।२ अक्षरें गाळतात.)

रूप पाहतां लोचनीं । सुख झालें वो साजणी
सर्व सुखांचें आगर । बाप रखुमादेवी–वर १ (ज्ञानेश्वर)
सर्वां भूतीं द्यावें अन्न । वस्त्र पात्र विचारून
उपतिष्ठे कारण । तेथें बीज पेरिजे १ (तुकाराम)

ओवी व अभंग यांतील विशेष

ओवी व अभंग ह्यांचें सामान्य स्वरूप एकच आहे. म्हणजे बहुतेक चतुश्चरणी ओव्या व अभंग ह्यांतील पहिल्या तीन चरणांत ६ किंवा ८ अक्षरें असावयाचीं आणि चवथ्या चरणांत सामान्यतः चार अक्षरें असावयाचीं; परंतु ओवीचे बाबतींत हा निर्णय बहुतेक झुगारून दिल्यासारखाच आढळून येतो. एकनाथांनीं तर ओवीला अक्षरांचें बाबतींत खूपच ऐसपैस केली आहे. अभंगांत मात्र अक्षरांचें नियमन ओवीपेक्षां जास्त पाळलेलें आढळतें; तरी शैथिल्यहि कमी नाहीं; हें चरणांतील अक्षरासंबंधी झालें.

सहा किंवा आठ अक्षरी चतुश्चरणी ओव्या व अभंग यांत यमकदृष्ट्याहि साम्य आढळतें; परंतु अभंग व ओवी यांच्या म्हणण्याच्या चालींत मात्र फरक आहे. तसेंच अभंग विशेषतः पुरुषांच्या तोंडीं किंवा भजनाच्या वेळीं म्हटले जातात; व मोरोपंतीं 'सीतागीता' सारख्या ओव्या विशेषतः बायकांच्या तोंडीं व पुष्कळदां झोपाळ्यावर बसून म्हटल्या जातात. अभंगांचा विषय बहुधा धार्मिक, सामाजिक, नैतिक, गंभीर अशा प्रकारचा असतो; ज्ञानेश्वर-एकनाथ-श्रीधर-महीपति इ० च्या वाङ्मयनिविष्ट ओव्यांशिवाय, विशेषतः स्त्रियांच्या गाण्यांतील ओव्यांचे विषय मुलांना रंजविण्याचे लौकिक, आप्त माणसांच्या प्रौढीचे, असे असतात. अर्थाच्या दृष्टीनें ओवी एक प्रकारें स्वतंत्र असते, तर पांच सहा अभंगांचा मिळून एक गट असतो व त्यांत एखादें तत्त्व सांगितलेलें असतें; हा मोठा फरक आहे. शिवाय वाङ्मयीन ओव्या संबंध प्रकरण संपेपर्यंत त्यांत हव्या तेवढ्या येऊं शकतात व त्यांचा मागल्याचा पुढल्याशीं संबंध अव्याहत साखळीप्रमाणें जुळलेला असतो. अभंगात प्रत्येक वेळीं भिन्न तत्त्वप्रतिपादन असल्यानें, त्यामध्यें एकाचा दुसऱ्याशीं अर्थदृष्ट्या फारसा संबंध नसतो व म्हणून अभंगांचा एक गट व दुसरा गट ह्यांत विराम घ्यावा लागतो.

३. घनाक्षरी

ओवी व घनाक्षरी ह्यांत वस्तुतः फरक नाहीं. चार ओव्यांचा एकत्र समुच्चय म्हणजे घनाक्षरी. एक ओवी म्हणजे घनाक्षरीचा एक चरण आणि तसल्या चाऱ्ही चारी चरणांच्या अंतीं मात्र एकच यमक पाहिजे.

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

अवो कैकेयी हें काय । केलें तुवां हाय हाय !
न म्हणवे तुज माय । जन्मोजन्मीं वैरिणी १.
सर्व–जगदभिराम । वना धाडिला तो राम
केलें विख्यात कुनाम । कीं हे पति–मारिणी २.
तुझ्या वधें न अधर्म । तुज मारावें हा धर्म
परी निंदील हें कर्म । राम, पाप–कारिणी ३.
नाहीं तरी प्राण–आज्य । तुझें घालोनिया प्राज्य
जाळोनिया सामराज्य । दाखवितों करणी ४. (वामन)

४. सप्ताक्षरचरणी, ● [दीनवत्सल] अक्षरें ७।७

यांत कांहीं धावे, आरत्या अशा प्रकारच्या रचना येतात.

(१) धाव रे रामराया । किती अंत-पहासी ?
प्राणान्त मांडियेला । न ये करूणा कैशी ! (रामदास)
(२) आरती ज्ञानराजा । महा कैवल्य–तेजा
सेविती साधु–संत । मनु वेधला माझा

५. द्वादशाक्षरचरणी (अक्षरें १२)

यांत कांहीं आरत्या येतात; परंतु त्यांची रचना अत्यन्त शिथिल असते.

युगीं अठ्ठाविसी, विटेवरीं उभा । वामांगीं रखुमाई, दिसे दिव्य शोभा
पुंडलिका भेटी, परब्रह्म आलें गा । चरणीं वाहे भीमा, उद्धरी जगा (नाम०

मात्रा–वृत्तें (जाति)

मराठींत सामान्यतः ज्यांना आपण '**पदें**' असें म्हणतो, त्याचा मात्रा-वृत्तांत किंवा जाति–वृत्तामध्यें समावेश होतो. गाण्याच्या हरतऱ्हेच्या चालींवर व तालांवर त्यांची रचना असल्यामुळें, पदें असंख्य प्रकारचीं होऊं शकतील. एकनाथाच्या वेळेपासून ही पद-रचना झालेली आढळते; परंतु त्यांचें वर्गीकरण करून त्यांना शास्त्रांत स्थल देण्याचें कार्य आतांपर्यंत होऊं शकलें नाहीं; ती वेळ आतां आलेली आहे. कीर्तनांतून, नाटकांतून, प्रख्यात गवयाच्या तोंडून किंवा सुप्रसिद्ध आधुनिक कविगायकांच्या मुखांतून, हजारों लोक प्रत्यहीं जीं पदें ऐकून तल्लीन होऊन जातात. त्या पदांसंबंधीं ग्रंथांत कांहीं शास्त्रशुद्ध योजना हवीच, किंबहुना मराठी वाङ्मय अनेक अंगांनीं संपन्न होत असतां ह्याच बाबतींत वैगुण्य राहणें इष्ट नाहीं; **प्रो० माधवराव पटवर्धन** ह्यांनीं '**छन्दोरचनें**'त ह्यासंबंधाचा शास्त्रशुद्ध विचार केला आहे; त्यास अनुसरून येथें सोप्या भाषेंत आवश्यक तेवढें विवेचन केलें आहे.

(● ह्या खुणेनें दर्शविलेल्या संज्ञा त्यांनी नवीन दिलेल्या आहेत).

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

मात्रा-वृत्तांत किंवा **जाति-वृत्तांत** फक्त '**पदां**' चाच समावेश होतो असें नाहीं; तर निरनिराळ्या रसांकरितां व प्रसंगांकरितां जी पद्य-रचना केलेली असते, तिचाहि त्यांत समावेश होतो. म्हणजे वर्णनात्मक गोष्टींकरितां **कटावांचा** व उपदेशात्मक गोष्टींकरितां **फटके** यांचा विशेष उपयोग होतो; वीररसात्मक गोष्टींकरतां **पोवाडे** रचिले जातात. **लावण्या** विशेषतः शृंगाररसपोषक असतात, तरी त्यांच्या आकर्षक चालींमुळें भक्तिरसप्रधानहि सुंदर लावण्या झालेल्या आहेत. **भूपाळ्या** ह्या वस्तुतः 'भूपाळी' ह्या रागांत म्हणण्याचें पद्य होय. **अंगाई-गीतें, पाळणें**, इ० स्त्रियांनीं म्हणावयाचीं गीतें आहेत; **आरत्या** विशिष्ट उत्सवप्रसंगीं म्हणण्यांत येतात; निरनिराळ्या जातींच्या लोकांचीं निरनिराळ्या प्रकारचीं व निरनिराळ्या ढंगांनीं द्योतक अशीं पद्यें आहेत, ह्यांपैकीं फक्त नागर-जनांच्याच नित्य गायनांत येणाऱ्या व विशेषतः क्रमिक वाचन-पुस्तकांत आलेल्या प्रमुख काव्य-प्रकारांसंबंधीं येथें दिग्दर्शन केलें आहे.

अक्षर-वृत्तांमध्यें ज्याप्रमाणें सम-वृत्तें अर्धसम-वृत्तें व विषम-वृत्तें असे प्रकार आहेत, त्याचप्रमाणें जातिवृत्तांमध्येंहि एकाच मात्रावलींचीं चरणयुग्मकें, एक भाग एका मात्रावलीचा व दुसरा भाग निराळ्या मात्रावलीचा अशीं चरण-युग्मकें, व भिन्न भिन्न मात्रावलींचे चरण, असे प्रकार आहेत. तसेंच ह्यांपैकीं कांहींत धृवपद व अंतरा असतो. कांहींत ह्या गोष्टी नसतात. त्यांचा अनुक्रम खालीलप्रमाणें असतो.

प्रथम एक किंवा दोन चरणांचें धृवपद, नंतर त्याच मात्रावलींचीं कांहीं युग्मकें, नंतर चाल बदलून म्हणावयाचे दोन, तीन, चार, किंवा त्यापेक्षां अधिक ओळींचे अंतरे, आणि धृवपदाशीं जुळणाऱ्या एक किंवा दोन चरणांनीं कडव्याचा शेवट असतो.

कडव्याच्या ओळी हा जाति-वृत्ताचा गाभा होय. धृवपद हें मुख्य खरें, आणि याशीं जुळणारा मेळ हाहि आवश्यक भाग खरा, परंतु त्यांवरून जाति-वृत्त ठरवीत नाहींत. कवि सामान्यतः पूर्वीच्या एखाद्या प्रसिद्ध पद्याचा आरंभींचा चरण देऊन, आपल्या पद्यावर ती चाल असें लिहितो, परंतु प्रत्येक वेळीं तें दिल्यानें जातिवृत्त बरोबर असेलच असें नाहीं. **कडव्याच्या चरणाच्या मात्रा, गट, यति, इ० मोजून जाति ठरवावयाची असते**; हें ध्यानांत ठेवावयास हवें.

अंतरे खालील प्रकारचे आढळतात. पुढील विषयाच्या समजुतीसाठीं ते येथें स्वतंत्रपणें देतों.

१. **पद्म**—मात्रा ८. टिळकांच्या '**कवीची विनवणी**' यांतल्या खालील ओळींप्रमाणें—

हीं निःश्वसितें
कोण सोडितें ?
मम हृदयीं तें

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

२. प्रविसूर्यकान्त—मात्रा १३. माधवानुजांच्या कृष्णा–कोयना—संगम यांतल्या खालील ओळींप्रमाणें—

किति विशाल तट हा अहा
प्रिय सखे उभी तूं रहा
क्षण येथिल शोभा पहा

३. शारदा—मात्रा ५ व ८, ८, ८ असे तीन चरण 'शारदे, दास कामदे' या पद्यांतल्या ओळीप्रमाणें—

मावळे,
जयांनीं दिले,
आपले गळे
देश–रक्षणीं

४. बालानन्द—मात्रा (८ + ६) = १४. ह० ना० आपटे यांच्या 'असारजीवित केवळ माया०' यांतल्या खालील ओळींप्रमाणें—

मुकीं बिचारीं, कुणी हका
अशीं मेंढरें, बनूं नका
गत–काळाचा, शोक फुका

५. उद्धव— मात्रा (२ + ८ + ४) = १४ गडकऱ्यांच्या 'राजहंस माझा निजला०' यांतल्या अंतऱ्याप्रमाणें—

नयनांच्या शिंपांमधुनी
अश्रूंचे मौक्तिक–सुमणी
मी दिले तया काढोनी

६. पादाकुलक—मात्रा (८ + ८) = १६ अज्ञातवासींच्या 'सरदार धन्य एवढा०' यांतील खालील ओळींप्रमाणें—

अवघड गड, अस्मानी डोले
वरतीं बघतां, फिरतील डोळे
खालीं पाता–ळांतिल इमले

७. भूपति वैभव—● [मालिवाला] –मात्रा (१४ + ५) = १९. मृच्छकटिकांतील 'भूपती खरे ते०' यांतील अंतऱ्याप्रमाणें—

म्हणुनि कां त्यासि सेवावें ?—सांग तूं
धनाचि कां अधिक मानावें ?—सांग तूं
गुण त्यांचें कां न बघावे ?—सांग तूं

 CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

८. मंजरी ● [लीलारति]— मात्रा (१४+७) =२१. तांब्यांच्या 'पावा' या कवितेंतील खालील अंतऱ्याप्रमाणें—

मोत्यांचे दाणे भरले, कणसांत या
लवलीं हीं खालीं कितितरि भारें तया
आनंदे डुलतिल पावा, परिसोनिया

टीप—यांतील प्रत्येक चरणापुढें 'रे सख्या,' ह्याप्रमाणें पंचमात्रिक अक्षरें येतात; केंव्हां केंव्हां अशा प्रकारचीं अक्षरें अगोदरहि येतात.

तालाच्या दृष्टीनें **अष्टमात्रिक** तालीय म्हणजे आठ आठ मात्रांच्या एकेक गटानंतर टाळी येणारी व **षण्मात्रिक** तालीय म्हणजे सहा सहा मात्रांच्या एका गटानंतर टाळी येणारीं अशीं जाति-वृत्तें असतात. त्यातल्यात्यांत क्रम साधून प्रथम समजातिवृत्तें, नंतर अर्धसम-जातिवृत्तें, नंतर विषम-जातिवृत्तें, यांचा विचार करूं.

सम-जातिवृत्तें

(अष्टमात्रिक)

यांत आठ आठ मात्रांचा एक एक गट अशीं अनेक आवर्तनें असतात; कमी पडलेल्या मात्रा जरूर तेथें आलापांनीं भरून काढितात.

१. बालानंद ● [अचलगति] (मात्रा १४)

यांत एकेका चरणांत ८ व ६ असे मात्रांचे दोन गट असतात. अंतरा पद्याचा केंव्हां असतो, केंव्हां नसतो. बालकवींच्या खालील पद्यावरून हें नांव देण्यांत आलें आहे.

[१] आनंदी आ नंद गडे । इकडे तिकडे, चोहिंकडे
वरतीं खाली, मोद भरे । वायूसंगें मोद फिरे
नभांत भरला
दिशांत फिरला
जगांत उरला
मोद विहरतो, चोहिंकडे । आनंदी आ,नंद गडे
[२] 'ये ये ताई, पहा पहा । गंमत नामी, किती अहा' गोखले)
[३] 'या चिमण्यांनो, या ग या । अंगणिं माझ्यां, नाचाया' (मायदेव)

२. उद्धव (मात्रा १४)

बालानंदांत ८ व ६ असे मात्रांचे दोन गट असतात, त्यांऐवजीं उद्धवांत (२+८+४)=१४ असें मात्रांचे गट एकेका चरणांत असतात. अशा दोन चरणांमिळून ध्रुवपद होतें. अंतराहि उद्धवांचाच असतो. शेवटीं ध्रुवपदाशीं जुळणारा

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

१४ मात्रांचा एकच चरण घालून मेळ जुळविला जातो. 'मध्वमुनी' च्या खालील सुप्रसिद्ध पद्यावरून हें नांव पडलें आहे.

[१] उ,द्धवा शांतवन, कर जा । त्या गोकुळवासि ज,नांचें ॥ ध्रु० ॥
बा,नंद-यशोदा, माता । मज,साठीं त्यजितील, प्राण
त्या,गुनी प्रपंचा फिरती । मेनि, उदास रानो, रान
अन्न-पाणि त्यजिलें, रडती । अति, दुःखीत झालें दीन
ज,न्मले तैहुनी, झटले
मज,लागीं तिळतिळ, तुटले
कटि-खांदे वाहतां, घटले
आंटलें रक्त दे,हाचें ॥ उद्धवा ॥

[२] हा कोण इथें पडलेला । कादरखां काबुलवाला (अत्रे)
[३] नाकेला अन गुल्जार । सावळा नि सुंदर भासे (साधुदास)
[४] न्यारिचा वकुत होईल । मैतरणी बिगिबिगि चाल (यशवंत)
[५] हें कोण बोललें बोला । राजहंस माझा निजला ! (गोविंदाग्रज)

३. पादाकुलक (मात्रा १६)

यांत प्रत्येक चरणांत ८।८ मात्रांचें दोन गट अशीं चरण-युग्मकें येतात.

[१] हिरवे हिरवे, गार गालिचे
हरित तृणांच्या, मखमालीचे
त्या सुंदर मख, मालीवरती
फुलराणी ही खेळत होती (बालकवि)

[२] 'अशी तुतारी, द्या मज आणुनि०' (केशवसुत)
[३] 'हौद चिमकुला, होता सुंदर०' (म० का० कारखानीस)

टीप—पादाकुलकाचे तीन चरण व चौथा चरण तुटका १० मात्रांचा, असें असल्यास 'अंजनीगीत' होतें.

[१] जेथें हिरवळ फार विलसते । लता-द्रुमांची शोभा दिसते
तेथें फुलपांखरूं पहा हें । सुंदर बागडतें (केशवसुत)

४. कटिबंध, 'कटाव' (मात्रा १६)

पादाकुलकाचे सोळा मात्रांचें अनेक चरण म्हणजे कटिबंध होतो; त्यांच्या शेवटीं एक यमक साधलेलें असतें. असें सोळा मात्रांचें किती तुकडे असावे याचा नियम नाहीं. अशाच पुढच्या कांहीं तुकड्यांत दुसरें यमक साधलेलें असतें. हाच प्रकार शेवटपर्यंत असतो. ही जाति शीघ्रकवित्वास फार सोयस्कर आहे. कांहीं कटिबंधांत उद्धवजातीचे ध्रुवपद आरंभीं असतें. **'अमृतराया'**चे कटाव फार प्रसिद्ध आहेत.

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

सुरलोकाहुनि, गंगा आली । भूमीवर ये,ण्यास निघाली
शर्व-जटीं ती, उडीच घाली । देव-मंडळीं पाहूं आली
फिरति विमानें दाटी झाली । मुनि-जन-संतति, सर्व मिळाली
जयोस्तु म्हणूनी, स्तवनें करिती । सुरांगना ओ,वाळिति आरति
किन्नर टाकिती, पुष्पें वरती । हा हा हू हू तुंबरु गाती १

५. मंजरी ● [लीलारति] (मात्रा २१)

यांत (२ + ८ + ८ + ३) = २१ याप्रमाणें मात्रांचे गट असतात. केव्हां केव्हां ध्रुवपदांतील दुसरी पंक्ति भिन्न प्रकारची १६ मात्रांची असते,

[१] ही, मोट भरे, भर भरा चढे कर, करा
विहि,रींत बघा वा,कुनी जरा धा,कुनी
पा,ण्यांत लई भो,वरें फेस गर,गरे
हें, काम राहिलें, करा; कसा कं,बरा (ना० ध० देशपांडे)

[२] 'वा,जते, फटाफट, गोफण माऱ्या,वरीं' (मायदेव)
[३] 'जा,ईन कधीं मी, अतां माझ्या, घरीं' (ठोकळ)

टीप-याच जातीच्या पांच चरणांचा मिळून '**कणिका**' हा प्रकार गोपीनाथ तळवलकर यांनीं मराठींत आणिला आहे.

६. गुणी [स्वैरगति] (मात्रा २०)

यांत प्रथम भाग ६ मात्रांचा व दुसरा भाग १४ मात्रांचा बालानंद जातीचा असतो. अंतरा केव्हां पद्माच्या जातीचा ८ मात्रांच्या तीन ओळींचा असतो.

बाळ कुणी—संध्याकाळीं, रमे गुणी
खेळतसे —बाळ अंगणीं, हवेंतसें
बागेंत —मौजेनें झो,के घेत
तों दिसली—सुंदरशी त्या,ला वेली
देठ कोवळे,
हिरवे पिवळे,
नाजुक सगळे,
ती वेली-हिरवा शाळु, पांघरली (गडकरी)

७. भूपतिवैभव (मात्रा २२)

यांतील प्रत्येक चरणांत (२ + ८ + ८ + ४) = २२ असें मात्रांचे गट असतात आणि (१४ + ५) = १९ मात्रांचा अंतरा असतो. त्यास भूपति-वैभवाचाच अंतरा असें म्हणतात. खालील पद्यावरून हें नांव पडलें आहे.

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

[१] भू, पती खरे ते, वैभव-सुख से,वीती
बहु, दास सेवनीं, दक्ष सदा रा, हाती ॥ ध्रु० ॥
म्हणूनि कां त्यांसि सेवावें ?-सांग
धनचि कां अधिक मानावें ?-सांग तू
गुण त्यांचे कां न बघावे ?-सांग तूं
सं,पत्ति-बळाच्या, मदें धुंद ते, होती १
स्व,च्छन्द वागती, नाहि तयां नय, रीती (देवल)

[२] ' कर, करत खालतीं, मोट हळूहळु, जाई० ' (इंदुभूषण)

८. पन्ना—[रेवती] (मात्रा २४)

यांत (६+७+६+५) =२४ याप्रमाणें मात्रांचे गट येतात.

[१] देशाची, भक्ति पूर्वी, जरि नव्हती, भारतीं
उत्कर्षी, स्वामि-निष्ठा, होती सा, चार ती
रक्षाया, स्वामिवंशा, पुत्राची, आहुती
पन्ना दे, कथा तीची, राहो दी, र्घायु ती (विनायक)

[२] ' श्रीहरिच्या, वेणुनादें, मन माझें, मोहिलें० ' (जुनें पद)

[३] ' रुचती का, तीर्थयात्रा, या समयीं, त्वास ती० ' (किर्लोस्कर)

९- मोहिनी [महाराष्ट्र-लक्ष्मी] (मात्रा २४)

यांत (६+८+६+४) =२४ याप्रमाणें मात्रांचें गट असतात.

[१] महाराष्ट्र,-लक्ष्मी मातें, जगीं धन्य, वाटे
यशोगीत, तीचें गातां, मनीं हर्ष, दाटे ॥ धृ० ॥
पुनः पुन्हा, परचक्रानें, ताडिली ब्रि,-चारी
दीर्घकाल, खचली होती, पारतंत्र्य,-भारीं
द्वादशाब्द, दुष्काळानें, जाहली भि,कारी
संकटांत, तीच म्हणोनी, करी उंच, माथें, (विनायक)

[२] ' सोड सोड, आतां आपुल्या, गोड मोहि, नीला ' (गिरीश)

१० चंद्रकांत [पतितपावन] (मात्रा २६)

यांत (८+८+८+२) =२६ असे मात्रांचे गट असतात. अंतरा केव्हां केव्हां मंजरी-लीलारति-(२१+५) =२६ मात्रांचा असतो. (देवलांच्या झुंजारराव नाटकांतील ' चंद्रकांत राजाची कन्या ● ' ह्या सुप्रसिद्ध पद्यावरून पहिलें नांव पडलें.

[१] घुमव घुमव ए,कदां फिरुनि तो, गोड तुझा पा,वा
सोनें झालें, शेत पिकुनि हें, गातें मीं धा,वा

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

मोत्यांचे दाणे भरले कणसांत या—रे सख्या,
लवली हीं खालीं कितितरि भारें तया—रे सख्या,
आनंदें डुलतील पावा परिसोनिया—रे सख्या,
होति विलक्षण, वृत्ति मनाच्या, भुलति दुष्ट भा,वा
फुंकाल्यासइ जाति उडोनी, क्रोध लोभ हे,वा (तांबे)

[२] 'लहान सुंदर, गोजिरवाणी, दिसे कशी ही, खार०' (म० का. कारखानीस)

[३] 'पिवळें तांबुस, ऊन कोवळें, पसरे चौफेर०' (तांबे)

११. सूर्यकांत ● [समुदितमदना] (मात्रा २७)

यांत ८ मात्रांचे तीन गट व शेवटीं गुरुपूर्व लघु अशा तीन मात्रा असतात चंद्रकान्ताचें एक उपान्त्य लघु अक्षर वाढविल्यानें ही जाति सिद्ध होते.

[१] सृष्टीचा लडि,वाळ बाळ वे,ल्हाळ कवी धा,कटा
अफाट जग–हा,टांत पाहिला, हिरमुसला ए,कटा
कळवळली कन,वाळू मनीं अस,माय माय–मा,वली
बाजारांतुनि, काढुनि माया,–पांखर वर घा,तली
चंद्र–सूर्य खे,ळणीं दिलीं खे,ळाया तेजा,गळीं
कुरवाळी हळु,वारपणें पण, न फुलें कवि–मन–कळी (Bee)

[२] 'असतिल तेथें, जिकडे तिकडे, विसरून पडलीं, फुलें०' (ठोकळ)

१२. साकी● [लवंगलता] (मात्रा २८)

चंद्रकांताच्या शेवटीं आणखी एक गुरु अक्षर वाढविल्यानें (८+८+८+४) =२८ ही जाति सिद्ध होते.

जेथें नित्य फु,लुनिऽतरू, त्यांवरि गुंगति, भुंगे
नित्य डोलती, विकसुनि, नलिनी कलहंसाच्या, संगें १
नित्य नाचती, मोर उभारूनि, सुंदर थोर पि,सारे
प्रकाशूनिया, नित्य चंद्रही, उजळी प्रदेश, सारे २ (कृ० चि०)

१३. भवानी (मात्रा ३०)

साकीच्या आरंभींच दोन मात्रा वाढविल्यानें (२+८+८+८+४)=३० ही जाति होते. तांब्यांचें ह्या जातींतील खालील पद्य प्रसिद्ध आहे. त्यांत धृवपद उद्धवाचें १४ मात्रांचें आहे.

कुस्करूं नका ही सुमनें ॥ धृ० ॥
जरि, वास नसे तिळ, यांस तरी तु,म्हांस अर्पिलीं, सु–मनें
मधु, जरी नसे तिळ,भरीं अंतरीं, तरी करीं ही, धरणें

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

१४. स्वर्गंगा ● [हरिभगिनी] (फटका, मात्रा ३०)

भवानीच्या आरंभींच्या दोन मात्रा कमी करून शेवटच्या अक्षरापूर्वी आणखीं दोन मात्रा वाढविल्यानें (८+८+८+६) =३० ही जाति होते. केव्हां केव्हां बालानंद जातीचा १४ मात्रांचा अंतरा असतो.

(१) बिकट वाट वहि,वाट नसावी, धोपट मार्गा, सोडुं नको
संसारामधिं, ऐस आपला, उगाच भटकत, फिरूं नको ॥ध्रु०॥

मायबापांवर रुसूं नको
दूर एकला बसूं नको
व्यवहारामधिं फसूं नको

परि उलाढा,ली भलभलत्या, पोटासाठीं, करूं नको (अनंतफंदी)

(२) 'सूर्य किती हा, वरती आला, शाळा भरली, मग्रांच ती' (कारखानीस)

(३) 'फेरीवाला दारी आला, लोटित आपुल्या गाडीला० ' (पुराणिक)

(४) ' आनंदाचा, कंद हरि हा, देवकिनंदन,पाऽहिला० ' (जुनें पद)

१५. सुंदरा ● [मदनतल्वार] (मात्रा ३८)

भवानींत ८ मात्रांचे तीन गट असतात, त्यांऐवजीं चार गट केले म्हणजे ही जाति (२ + ८ + ८ + ८ + ८ + ४) = ३८ होते. रामजोशी यांच्या ' सुंदरा मनामधिं भरलि ' ह्या उत्कृष्ट लावणींतील पहिल्या शब्दावरून हे नांव दिलें गेलें आहे.

श्री,मंत प्रतापि बल,वंत कीर्ति आ,नंत बाळाजी,पंत पेशवे, थोर
भू,पती वाकती, किती चरण ल,क्षिती शब्द झे,लिती तयांचा, जोर ॥ध्रु०॥
चा,ललें अस्त्र फे,किले गजहि दौ,डिले वीर खौ,ळले जातिचे शूर
म,र्दना रिपू-कं,दना देश-ता,रणा कराया, रणा डोळ्यांवर, धूर १

(षण्मात्रिक)

यांत ६।६ मात्रांचा एकेक गट अशीं आवर्तनें असतात. कमी पडलेल्या मात्रा आलापांनीं भरून काढितात.

१. दिंडी (मात्रा १९)

हिला चार चरण असून, तिचे (३ + ६) = ९ व (६ + ४) = १० ह्याप्रमाणें मात्रांचे गट पडतात; यति ९ व्या मात्रेनंतर व शेवटीं असतो. १।२ व ३।४ ह्या चरणांचे किंवा चान्ही चरणांचे यमक असतें.

कथा बोलुं हे, मधुर सुधाधारा । होय शृंगारा, करुण-रसा थारा
निषधराजा नळ, नामधेय होता । वीरसेनाचा, तनय मह्ा-होता (र० पं०)

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

२. धवलचंद्रिका (मात्रा २०)

यांत (६ +६+६+२) = २० असें मात्रांचे गट असतात. (देवलांच्या) ' धवलचंद्रिकाच काय पूर्ण सांचली ' या पद्यावरून हें नांव पडलें आहे).

[१] बहु असोत, सुंदर सं,पन्नही म, हा
प्रिय अमुचा, एक महा,राष्ट्र–देश, हा ॥ ध्रु० ॥
विक्रम–वै,राग्य एक, जागिं नांद,ती
जरिपटकां, भगवा झें,डाहि डोल,ती
धर्म–राज, कारण सम,वेंत चाल,ती
शक्ति–युक्ति, एकवटुनि, कार्य साधि,ती
पसरे यत्–कीर्ति अशी, विस्मयाव,हा ॥ (श्री० कृ० कोल्हटकर)

३. दासी (मात्रा २४)

यांत ६।६ मात्रांचे गट असतात. यति चरणांतीं असल्यानें तें अक्षर गुरु हवें.

[१] दासि ऐसें, मानुनिया, कार्य मला, सांगतसे
सुदिन काय, उगवलाऽ, आज मनीं, वाटतसे ॥ धृ० ॥
मधुर जाति, सुमनांचा, वास यास, येत असे
उत्सवभर, म्हणुनि याचा, खास अजुनि, पूर्ण असे

यांतील १ ल्या व ४ थ्यां चरणांत एकेक मात्रा वाढत होती, त्यांचे उच्चार कवीनें ऱ्हस्व करून ६ मात्रांचा गट केला.तसेच २ ऱ्या चरणात एक मात्रा कमी पडत होती, ती कवीनें एका मात्रेच्या आलापानें भरून काढिली आहे.

[२] ' डोळे हे, जुल्मि गडे, रोखुनि मज पाहुं नका० ' (तांबे)

४. आर्या (मात्रा १२, १८, १२ व १५)

मोरोपंतानें ' गीति ' ह्या वृत्ताचा मराठींत फारच प्रचार केला; तिलाच आर्या म्हणण्याचा प्रघात पडला आहे; परंतु मुळांत दोहोंत फरक आहे. खऱ्या आर्येत १२, १८ व १२, १५ ह्याप्रमाणें क्रमानें चरणांतील मात्रा असतात.

ती तातास म्हणे कच, गुरुभक्त साधु कुलीन कार्यकर
परि त्यासि सोडिले जळ, जळ सोडूं मजहि आर्यकर (मोरो०)

५. गीति (मात्रा १२, १८, १२ व १८)

शल्य म्हणे राधेया, जेव्हां तुझिया स्मरोनि कर्मातें
अर्जुन तीव्र शरांनीं, समरीं भेदील सर्व मर्मातें (मोरो०)

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

अर्धसम-जातिवृत्तें

(अष्टमात्रिका)

१. शशिकान्ति (मात्रा १२ व १८)

यांत साकींतील (८+४)=१२ मात्रांचा प्रथम भाग असून, दुसऱ्या भागांत (२+८+८)=१८ याप्रमाणें मात्रा असतात. देवलांच्या मृच्छकटिकांतील खालील पद्यावरून हें नांव पडलें आहे.

[१] अवचित या मे,घांनीं,—शशि, कान्ति चोरिली, संधि साधुनी ॥ध्रु०॥
मालक निर्बल, पाहुनि—न्या,वेंऽ तयाचें, धन बहुतांनीं
तैसें या मे,घांनीं—शशि, कान्ति चोरिली, संधि साधुनी

[२] 'अरसिक किति हा, शेला०' (किर्लोस्कर)

२. नृपममता (मात्रा १४ व १९)

यांत उद्धवाच्या (२+८+४)=१४ मात्रांचा प्रथम चरण व भूपति-वैभवाच्या अंतऱ्याप्रमाणें (१४+५)=१९ मात्रांचा द्वितीय चरण असतो. कधीं कधीं (५ + ८ + ८)=२१ असा शारदा जातीचा अंतरा असतो. रामराज्य-वियोगांतील खालील पद्यावरून हें नांव पडलें आहे.

[१] नृप, ममता रामा, वरतीं—प्राणाहुनि बहु आहे तीं; कसें करूं ?
सिंहासन ज्येष्ठा हातीं—ऐशीं ती शास्त्रें रडतीं; कसें करूं ?
निर्दया
नव्हे कैकया
राघवीं दया
अमित ती करिती-तशि नाहीं अपुल्या भरतीं; कसें करूं ?

३. अक्रूर (मात्रा २० व १४)

भूपतिवैभवाच्या प्रथम विभागांतील शेवटच्या २ मात्रा गाळून (८+८+४)=२० मात्रांचा प्रथमार्ध व उद्धवाच्या दुसऱ्या भागांतील (१०+४)=१४ मात्रांचा उत्तरार्ध ह्या जातींत असतो. अंतराहि उद्धवाचाच असतो. 'अजि अक्रुर हा नेतो श्रीकृष्णाला०' ह्या जुन्या पद्यावरून हें नांव पडलें आहे.

[१] बा नीज गडे, नीज गडे लडि,वाळा—
निज नीज माझ्या, बाळा—
रवि गेला रे, सोडुनि आका,शाला—
धन जैसे दुर्भा,ग्याला
खडबड हे उंदिर करिती
कण शोधायातें फिरती

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

परि अंतरिं निराश होती
लवकरि हेही, सोडितील सद,नाला—
निज नीज माझ्या बाळा (द०घाटे)

४. अभिमन्यु (मात्रा १९ व १५)

यांत (९ + १० व ९ + ६)=१९ व १५ मात्रांचे गट असतात;पण ही रचना शिथिल आढळते. बायकांच्या गाण्यांतील खालील पद्यांवरून हें नांव पडलें असावें.

[१] पडला अभिमन्यू । मन्यू वीर रणीं,
शोक केला फार । पांडवांनीं

[२] ' चौघडा झडतो, झडतो दुमदुमुनी ०' (तांबे)
[३] ' हिमालय अमुचा, अमुचा उंच जगीं०' (गोखले)

५. माधकरणी*[प्राणसखी] (मात्रा २६ व १५)

यांत प्रथम चरण चंद्रकान्त (८ + ८ + ८ + २)=२६ मात्रांचा असून द्वितीय चरण आंखूड १५ मात्रांचा असतो. केव्हां केव्हा उद्धवाचा अंतरा असतो.

[१] लोटी प्रल्हा,दास तत्पिता, अग्निकटाहां,त–
अद्भुत, परि माधवकर,णी ।
अदाह्य भगव,द्भक्त तारता, देवाचा हा,त–
वाटिका तिथें हो माधव, नीं ।
देवाचा ला,डका मी न सखि, अणू अणू जळतों—
त्यांतही, समाधान वा,टे ।
एकतानता, परी भंगतां, जित्र हा कळवळ,तो—
फुलांचे, मन बनती कांटे ।
म्हणून न माझी फिर्याद
न घेईं वा देईं दाद
फिरेन मी जड, मुक्त होउनी, नभीं अमर्या,द्—
घेउनी नित्य तुझा नाद (मा०जू०)

६. माळीण * [नवतरुणी] (मात्रा२४व२८)

यांत चंद्रकांतापेक्षां आरंभींच दोन मात्रांनीं कमी, म्हणजे (१०+१४)= २४ मात्रांचा प्रथम चरण असून, दुसरा चरण चंद्रकांतापेक्षां प्रारंभींच दोन मात्रांनीं अधिक (१८+१०)=२८ मात्रांचा असतो. केव्हां केव्हां मंजरीचा (१६+ ५)=२१ मात्रांचा अंतरा असतो.

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

[१] **प्रियकर हिंदिस्तान्–आमुचा प्रियकर हिंदिस्तान्**
हा अलंकार हो भूगोलाचा, यास नसे उपमान ॥ ध्रु० ॥
हे जन्मभूमि हें, तन–मन–धन घे तुला
तव उपकारांना, न मिळे कोठें तुला
हें फिटणें साध्य न, आम्हां अति–दुर्बलां
सुखकर तव गे ध्यान्––निरंतर सुखकर तव गे ध्यान्
जो जननीचा जो जनकाचा गे, तोच तुझाही मान् **(टिळक)**

[२] 'तरुण कुलिन गोरा, हसतमुख०' **(देवल)**

७. केशवकरणी (मात्रा २७ व १६)

यांत माधवकरणीपेक्षां उपान्त्य अक्षर एका मात्रेनें अधिक (८+८+८+३)=२७ असा प्रथम चरण व दुसराहि चरण माधवकरणीपेक्षां उपान्त्य अक्षर एकाच मात्रेनें अधिक (५+८+३)=१६ असा असतो. केव्हां केव्हां मंजरी (लीलारति) चा अंतरा असतो. रामजोशांच्या खालील पद्यावरून हें नांव पडलें आहे.

[१] **केशवकरणी, अद्‌भुतलीला, नारायण तो, कसा––**
तयाचा, सकल जनांवर, ठसा ॥ ध्रु० ॥
माधवमहिमा, अगाध गोडी, गोविंदाच्या, रसा––
पीत जा, जिव होइल थं, डसा १.
विष्णू म्हणतां, विकल्प जाती, मधुसुदनानें, कसा––
काढिला, मंथनसमयीं, जसा २.

[२] 'खबरदार जर, टांच मारुनी, जाल पुढें चिं,धडचा०' **(वा०भा०पाठक)**
[३] 'तुझी पांखरा, गोजिरवाणी, मनोहरा आ, कृती०' **(विनायक)**

८. मुद्रिका (मात्रा २१ आणि १४ व १३)

यांत मंजरी (लीलारति)चा २१ मात्रांचा प्रथम चरण आणि नंतर उद्धवाच्या १४ मात्रांना जोडून पुढें १३ मात्रांचा एक भाग असतो. 'मुद्रिके, राम टाकुन आलिस तू कशी ?' ह्या गाण्यावरून हें नांव पडलें आहे.

[१] **भंगिलं शिवधनुष्य रामें वरिलें मला**
वनि आलों उभयतां बाई—कांचनी मृग देखिला (स्त्री–गीत)

[२] 'मी उठुन सकाळीं कामाला लागतें०' **(मायदेव)**

९. श्रीरंग (मात्रा ३० व २२)

यांत प्रथम चरणांत आरंभींच साकीपेक्षां दोन मात्रा अधिक असतात; आणि दुसरा चरण भूपतिवैभवाप्रमाणें असतो. अंतरा असल्यास भूपतिवैभवाचाच असतो. रामजोशांच्या 'श्रीरंग गोपिकोत्संग०' या पद्यावरून हें नांव पडलें आहे.

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

यमपाश, गळ्याशीं ज्यास, लागला त्यास, मला कां देतां ?
कां मांस विकुन ध,र्मास बाकडे, होतां ॥ ध्रु० ॥
पाळिलें घातलें खाया--अजवरी
बकरीस मोल बहु याया--ज्यापरी
ही तुमचि मुलीवर माया--कां खरी ?
जगतांत, सदय सकलांत, माउली-तात, मुलीला असतां
मग तुम्हीच इतके, कठोर कां गे, होतां ? (देवल)

विषम जाति

१. गोविंद ● [विवशा] (मात्रा २५ व २६)

यांत ध्रुवपद (१०+१५)=२५ मात्रांचें असून, कडवें चंद्रकांत जातीचें (८+८+८+२)=२६ मात्रांचें असतें.

(१) क्षुधित वनीं गोविंद्--बाइगे, क्षुधित वनीं गोविंद् ॥ ध्रु० ॥
रवितनयातटिं शिशुंसह हा व्रज चारित गोधन-वृंद् ॥ (एकनाथ)

(२) 'आली दिपवाळी--गड्यांनो, आली दिपवाळी०' (माधवानुज)

(३) 'कृष्ण गडी अपुला--राजा मथुरेचा झाला०' (जुनें पद)

२. महती (मात्रा २० व २८)

यांत (८+८+४)=२० भूपतिवैभवाच्या प्रारंभींच्या २ मात्रा कमी अशा मात्रांचे कांहीं चरण व शेवटीं (८+४ व ४+१२)=२८ मात्रांचा मेळांचा चरण असतो.

महत्त्व भारी, आहे या पृ,थ्वीचें
त्याहून अतिशय, या सगळ्या वि,श्वाचें
परि तुजमध्यें, महतीचें जें, बीज
त्याहून कांहीं, मोठी नाहीं, चीज
ठसव मनीं हें, साचें; बापा, हें वच बहु मोलाचें (केशवसुत)

३. श्यामाराणी (मात्रा १६ व ३०)

यांत पादाकुलकाच्या कांहीं पंक्ति असून, शेवटची ओळ स्वर्गंगेच्या (८+८+८+६)=३० मात्रांची असते; केव्हां केव्हां ध्रुवपद बालानंदाचें १४ मात्रांचें असतें. केशवसुतांच्या 'श्यामाराणी गभीर रजनी०' ह्या पद्यावरून हें नांव पडलें आहे.

(१) गरिब बिचारा माधुकरी । दुःख तयाला जन्मवरी ॥ ध्रु० ॥
कडक उन्हानें, जीव घाबरे
कपोल सुकले, घर्में भिजले
पायीं चटके, तापे डोकें । धापा टाकित, पळे जरी (रानडे)

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

(२) 'नवलाख दिवे हे तुझ्या घरीं०' (वि० धाटे)

४. मनी ● [सृष्टिलता] (१६ व २७)

यांत ध्रुवपद व मेळ यांच्या सूर्यकान्त-जातीप्रमाणें (८+८+८+३)= २७ मात्रा असतात व पादाकुलकाच्या कांहीं पंक्ति असतात.

(१) **गुणी आणि अवगुणी–अशी ही द्वाड आमुची मनी ॥ ध्रु० ॥**
अशी काय ही बाई कोणी
आली वर्फाच्या देशांतुनि
अंगाला कापूस झकवुनी
मऊ रेशमाहुनी—अशी ही द्वाड आमुची मनी (अ० वा०)

(२) 'सोडुनिया जेजुरी, आला रे वाघ्या ओटीवरी०' (भ० पंडित)

(३) 'निजल्या तान्हचावरी, माउली दृष्टि सारखी धरी०' (तांबे)

५. नववधू (मात्रा १६ व १६)

हे वृत्त हल्लीं जास्त प्रचारांत येऊं लागलें आहे. त्यांत ध्रुवपद व मेळ यांत पादाकुलकाच्याच (२+८+६) = १६ अशा मात्रा असतात व अंतऱ्यांत (८ + ८) =१६ अशा पादाकुलकाच्याच मात्रा असतात; केव्हां केव्हां शेवटची ओळ वालानंदाची १४ मात्रांची असते. तांब्यांच्या खालील पद्यावरून हें नांव पडलें आहे.

(१) **नव, वधू प्रिया मी, बावरतें**
ला,जतें पुढें सर, तें फिरतें ॥ ध्रु० ॥
कळे मला तूं प्राणसखा जरि
कळे तूंच आ,धार सुखा जरि
तुजवांचुनि सं,सार फुका जरि
–मन, जवळ यावया, गांगरतें.

(२) 'किती मौज दिसे ही पहा तरी, हें विमान फिरतें अधांतरीं०' (गोपी०)

फुलवेल ● [वधूवल्ली] (मात्रा १६ व २४)

यांत ध्रुवपद व मेळ ही (९+१४) = २३ मात्रांच्या गटांचीं असतात आणि अंतरा पादाकुलकाच्या पंक्तींचा असतो.

(१) **तुझि ग फुलवेल–त्या आंब्यावरींत फुलेल**
भोंवतालची, खणुनी माती
निर्मल पाणी, शिंपुन हातीं
वेल चढविशी, ही तरुवरतीं
रमुनि किति वेळ, त्या आंब्यावरींत फुलेल (गिरीश)

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

(२) 'सरकसवाला, मी मौज दावितों सकलां ०' (ना० गं० लिमये)
(३) 'आईऽ आई, बोलतो कसा हा ताई०' (भ०पंडित)

७ अभिसारिका [पञ्चकल्याणी] (मात्रा १६ व २२)

यांत साकीतील प्रथमार्धाच्या (४+८+४) = १६ मात्रांचे दोन चरण व त्यानंतर भूपतिवैभवाच्या (२+८+८+४) = २२ मात्रांचे दोन चरण असतात.

सुटला पितृदिशेचा वारा
झाकी मेघ नभःपथ सारा
घन गर्जति तोफेपरी वर्षती गारा
कडकडाट करिती विजा येति जल–धारा १. (किर्लोस्कर)

८. मनमोहन (मात्रा १४ व २८)

यांत ध्रुवपद व मेळ ही चंद्रकांत जातीच्या आरंभींच (२+२६) दोन मात्रा वाढवून बनलेलीं असतात; आणि ७।७ मात्रांच्या गटांचा एकेक असे कांहीं चरण असतात. गिरीशांच्या खालील पद्यावरून हें नांव पडलें आहे.

(१) **मनमोहन वाजवुनी सारंगी, काढी मंजुळ सूर् ॥ ध्रु० ॥**
विश्व निजलें। शांत झालें
एक धरणी। मात्र डोले
गंभीरपणानें अंधारांतुन, छेडित जाई सुर्

(२) 'हे चिमण्या चंद्रा पाहुनि तुजला, खचतो माझा धीर्० (मायदेव)

९. वैशाख ● [कामना] (मात्रा २२ व २०)

अगदीं आरंभींच दोन मात्रा येतील अशीं अक्षरें घालून, पुढें धवल–चंद्रिकेच्या ओळी जोडल्या कीं हे वृत्त होतें. खालील पद्याची रचना शिथिल आहे.

वै,शाखमासीं, वासंतिक, समय शोभ,ला
★ आम्रासव, पिउनि गान, करिति कोकि,ला १.
या, जाइजुई, मोगरिला, बहर जो आ,ला
गुं,जारव कर,त्यांत गुंग, मधुप जा्ह,ला २.

१०. अरुण (मात्रा १२ व २३)

यांत ध्रुवपदाच्या प्रथमार्धांत ६।६ मात्रांने तीन गट व उत्तरार्धात (६+५) =११ मात्रांचा एक गट येतो. (६+६) अशा १२ मात्रांच्या कांहीं ओळी अंतऱ्यांत येतात. शेवटी मेळ ध्रुवपदाच्या उत्तरार्धाशीं जुळणारा असतो. किर्लोस्करांच्या सौभद्रांतील खालील पद्यावरून हें नांव पडलें आहे.

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

(१) प्रिये पहा, रात्रीचा समय सरुनि,
येत उषःकाल हा ॥ ध्रु० ॥
थंड गार । वात सुटत
दीप–तेज । मन्द होत
दिग्वदनें । स्वच्छ करित
अरुण पसरि, निज महा

(२) 'विलासिनी रमणीसह सुमनांच्या०' (विनायक)

११ अवनी ● [शुभवदना] (१२ व २२)

'अरुण' जातींतील ध्रुवपद व मेळ यांचें फक्त उपान्त्य लघु अक्षर काढून टाकिल्यानें ही जाति होते.

(१) उघडि नयन रम्य उषा, हसत हसत आली
अरुण किरणमय वसना, अवनी ही ल्याली ॥ ध्रु० ॥
खग कूजित । अलि रुञ्जित
लतिका तरु– । गण सज्जित
मुदति विफल । सकल गमत
—तुजविण या कालीं (रेंदाळकर)

(२) 'हरिभजनावीण काळ घालवूं नको रे०' (सोहिरोबा)

(३) 'भज भज भव–जलधिमाजि मनुजा शिवाला०' (रामजोशी)

१२. बुलबुल (मात्रा १२ व २०)

अवनींतील ध्रुवपद व मेळ यांतील शेवटचें एक अक्षर कमी केल्यानें मेळांत फक्त (६+२)=८ एवढ्याच मात्रा ठेविल्यानें ही जाति होते. तांब्यांच्या खालील पद्यावरून हें नांव पडलें आहे.

उगिच काय, बुलबुला, शिणविसी गळा ॥ ध्रु० ॥
उगिच कण्ठ । फोडिशी ऽ
हृदय मात्र । फाडिशी ऽ
रमणिवाणि : आणिशी ऽ
—स्मरणि कञ्जुळा १.

१३. झंपा ● [वीरभद्र] (मात्रा २०+१७)

यांत चरणांच्या प्रथमार्धांत ५ । ५ मात्रांचे चार गट आणि उत्तरार्धांत ५ । ५ मात्रांचे तीन गट व शेवटीं गुरु अक्षर असतें. अशा प्रकारचीं चरणयुग्मकें असतात.

डुमडुमत, डमरु ये । खणखणत, शृंग ये
शंख फुंकीत ये । येई रुद्रा १. (तांबे)

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

कवि आपल्या इच्छेप्रमाणें अनेक तऱ्हांचीं चरण-युग्मकें, अंतरे, ध्रुपदें, वगैरे जुळवून कविता करितात; त्यामुळें जाति-वृत्तांचे प्रकार व उपप्रकार कितीतरी होऊं शकतील. येथें फक्त प्रचलित व अत्यन्त प्रसिद्ध काव्यांचेंच स्थूलमानानें वर्गीकरण करून, त्यांचीं जाति-वृत्तें सांगितलीं आहेत. सध्यांचा काल कविता म्हणून दाखविण्याचा असल्यामुळें व सुंदर रीतीनें गाइलेल्या कवितांचा स्वर-माधुर्य व शब्दमार्दव यांच्या योगानें घरोघरीं फैलाव होत असल्यामुळें ह्या जाति-वृत्तां-संबंधीं वरच्या इतपत तरी ढोबळ माहिती असणें जरूर आहे, म्हणून ती येथें दिली आहे. कवि आणखी जे सुंदर प्रकार निर्माण करतील, त्यांची शास्त्रशुद्ध छाननी उत्तरोत्तर होत राहीलच.

परकीय वाङ्मयांतून आलेलीं वृत्तें

ह्यांशिवाय मराठींत **गज्जल** व **सुनीत** हे दोन प्रकार आणखी जोरानें हल्लीं प्रसृत होऊं लागले आहेत; त्यांची ढोबळ माहिती खालीलप्रमाणें–

गज्जल किंवा रसना

हें मूळचें अरबी वृत्त असून, त्याचा 'घज़ल' असा उच्चार आहे. यांतील चरणांच्या जोड्या पांचांहून कमी व सातांहून जास्त नसाव्यात. तसेंच सर्व जोड्यां-तील समचरण एक-यमकीच असावेत. आरंभींचें चरणयुग्म ध्रुपदादाखल उपयोगी पडतें. आरंभी हें वृत्त मराठींत मोरोपंतानें प्रचारांत आणिलें. त्या पद्यावरून ह्यास 'रसना' हें नांव पडलें आलें आहे, 'गज्जलांजली'त गज्जलांचे पुष्कळच भेदोपभेद दिले आहेत; त्यांपैकीं २ ते ८ चें प्रथमचे चरण खालीं दिले आहेत; मराठींत या वृत्ताची अत्यन्त शिथिल रचना आढळते.

(१) **रसने न राघवाच्या । थोडी यशांत गोडी ॥ ध्रु० ॥**
निवा स्तुती जनांच्या । वार्ता वधू-धनाच्या ॥
खोट्या व्यथा मनाच्या । कांहीं न यांत जोडी ॥ १ ॥
साधूंचिया सवातें । सुख वेतसें सवा ते ॥
श्रवणीं सुधा, मवातें । सोडोनि, हात जोडी ॥ २ ॥ (मोरो०)

(२) 'आनंद-कंद ऐसा । हा हिंददेश माझा०' (टेकाडे)

(३) 'आहे हुषार भारी । माझी मनी गुणाची०' (श्रीकांत)

(४) 'झालो जरी स्वतंत्र । सोडूं न ताळतंत्र०' (वेहेरे)

(५) 'हिंदपुत्रांनो स्वताला लेखितां कां बापडे-भ्रांत तुम्हां कां पडे? (मा०जू०)

(६) 'कोठें तरि जाऊं बसुनी शीघ्र विमानीं-तेथें चल राणी' (मा०जू०)

(७) 'भवानी आमुची आई । शिवाजी आमुचा राणा ।
मराठी आमुची बोली । गनीमी आमुचा बाणा ॥' (मा० जू०)

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

(८) 'मी श्यामले, बंदी तुझा, वंदी तुला अभ्यन्तरीं
तूं दक्षिणा दे, वा न दे, निःशब्द मीं सेवा करी ॥ (मा० जू०)

२. सुनीत

इंग्रजी (sonet) 'सॉनेट' च्या धर्तीवर मराठींत आलेला हा पद्यप्रकार आहे. यांत शार्दूलविक्रीडिताप्रमाणें दीर्घ वृत्त असावें. ओळी १४ च पाहिजेत. विचार-प्रधान भावगीतें साधारणतः या वृत्तांत रचिलेलीं आढळतात. यांतील यमकादिकाच्या माधुर्यामुळें याचा वीणा–काव्यांत समावेश करितात. याचे प्रकार दोन : **इटालियन व इंग्लिश.** इटालियन सुनीतांत ८ व ६ अशा ओळींचे आणि इंग्लिश सुनीतांत १२ व २ अशा ओळींचे भाग असतात; आणि १, ४, ५, ८, २, ३, ६, ७; व बाकीच्या चार ओळींत इच्छेप्रमाणें असें यमक असतें. इंग्रजी सुनीतांत १३, १४; १, ३; २, ४; ५, ७; ६, ८, ९, ११; १०, १२ याप्रमाणें यमकें असतात. इटालियन सुनीतांत पहिल्या ८ ओळींत एक भावना व पुढल्या ६ ओळींत पहिल्या भावनेला कलाटणी देऊन निर्माण केलेली दुसरी भावना असते. इंग्रजी सुनीतात पहिल्या बारा ओळींत एक भावना व बाकीच्या दोन ओळींत एखादें तत्त्व-प्रतिपादन असतें. कोणत्याहि प्रकारच्या सुनीतांत विचारांची उदात्तता व गांभीर्य हीं कायम टिकून राहणें अवश्य असतें. या दोन प्रकारांस अनुक्रमें पद्म व गोपाल असें म्हणतात.

"आम्ही कोण म्हणून काय पुससी ? आम्ही असूं लाडके--
देवाचे, दिधलें असे जग तयें आम्हांस खेळावया;
विश्वीं या प्रतिभा-बलें विचरतों चोहींकडे लीलया.
दिक्कालांतुनि आरपार अमुची दृष्टी पहाया शके ! "
सारेही बडिवार येथिल पहा आम्हांपुढें ते फिके
पाणिस्पर्शच आमुचा शकतसे वस्तूंप्रती द्यावया
सौंदर्यातिशया, अशी वसतसे जादू करांमाजि या
फोलें पाखडितां तुम्ही निवडितों तें सत्त्व आम्ही निकें
शून्यामाजि वसाहती वसविल्या कोणी सुरांच्या वरें ?
पृथ्वीला सुरलोकसाम्य झटती आणावया कोण तें ?
ते आम्हीच सुधा कृतीमधुनिया ज्याच्या सदा पाझरे
ते आम्हीच शरण्य, मंगल तुम्हां ज्यांपासुनी लाधतें
आम्हांला वगळा गतप्रभ झणीं होतील तारांगणें !
आम्हांला वगळा विकेल कवडीमोलावरी हें जिणें ! (केशवसुत)

३ दोहा (मात्रा १३ व ११)

यांत पहिला व तिसरा चरण १३।१३ मात्रांचा असून, दुसरा व चौथा चरण ११।११ मात्रांचा असतो. दुसऱ्या व चौथ्या चरणांचें उपान्त्याक्षर ऱ्हस्व हवें, एवढाच

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

नियम. हिंदी साहित्यक जगन्नाथ प्रसाद भानु ह्यांच्या 'छन्दप्रभाकर' ग्रंथांत दोहृयांचे अनेक प्रकार दिले आहेत, पैकीं एक मुख्य प्रकार व त्याचें खालील बिनचूक उदाहरण प्रो० ब० ग० खापर्डे यांनीं सुचविलेलें येथें घेतलें आहे. मराठींतील खालीं तीन उदाहरणें दिलीं आहेत; पण त्यांची रचना निर्दोष नाहीं.

(१) "कनक कनक तें सौगुनी । मादकता अधि काय ॥
वह खाये बौरात हैं । यह पाये बौराय" ॥१॥

(२) श्रीरामाच्या । भक्त जनीं ऽऽ । हंसच जणुं बगळ्यांत् ॥
त्याच्या तुलसी । दाऽस तो ऽऽ । नांदो हार गळ्यांत् ॥ (मा० जू०)

(३) जो गति ग्राहच गजेंद्र की । सो गति भ है आज ॥
बाजी जात बुंदेल की । राखो बाजी लाज ॥ (छत्रसालचें पत्र)

(४) 'जोर मनगटांतला पुरा । घाल घाल खर्ची०' (केशवसुत)

(५) 'उंच उंच डोंगर भंवती । चढले नील नभांत०' (गोपीनाथ)

४. रुबाई

हें फारसी वृत्त असून, तें मराठींत रूढ होऊं पाहात आहे. त्यांत बरेच वेळां तीन चरण एकयमकी, क्वचित् चारहि चरण एकयमकी असतात. तसेंच एकच कल्पना किंवा एकच विचार त्यांत गोविलेला असतो.

● म्हणति "हुरसिंह उद्यां महोत्सव गोड
मी म्हणतों अजि हा द्राक्षासव गोड
घे ही रोकड उधार ती सोडुन दे
गमे दुरूनीच की दुंदुभि–रव गोड" (मा० पटवर्धन)

अर्थ–"लोक मला सांगतात कीं, मृत्यूनंतर स्वर्गांत अप्सरांबरोबर (हुरसिंह) क्रीडा करणें हें अत्यन्त सुखकर आहे; पण मी म्हणतों, मृत्यूनंतर कशाला ? आतांच हा द्राक्षासव (दारू) प्राशन करशील, तर ते अधिक सुखावह आहे. यासाठीं आतां ही येथें रोख मिळणारी वस्तु (रोकड) घे; व हात आंखडून मृत्यूनंतर स्वर्गांत मिळणाऱ्या सुखाच्या नादीं लागूं नको; कारण ढोलाचा आवाज पुढूनच ऐकल्यास तो गोड वाटतो."

खालीं वृत्त–लक्षणें, दिलीं आहेत, त्यांवरून अक्षरें गण, यति, कळतील.

१. अनुष्टुभ् नेम ना गणी
२. मा भा गा गीं विद्युन्माला
३. ज रा ल गीं प्रमाणिका
४. भा म स गानीं चंपकमाला
५. स स सा गण मेघवितानीं

● हें वृत्त क्रमिक पुस्तकात आलें असल्यामुळें येथें घेतलें आहे.

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

६. रा य जा ग हे येति कामदीं
७. न र र ला ग त्या शुद्धकामदीं
८. ता ता ज गा गा गणि इंद्रवज्रा
९. ज ता ज गा गीं च उपेंद्रवज्रा
१०. मा ता ता गा, आणि गा शालिनीतें
११. दोधक तीन 'भ' गा गिच होते
१२. रा न रा ल गिच हो रथोद्धता
१३. स्वागता र न भ आणिक गा गीं
१४. मौक्तिकमाला, भ त न ग गा–नीं
१५. भुजंगप्रयातीं, य चारीहि येती
१६. द्रुतविलम्बित वृत्त न भा भ रीं
१७. असेंहि वंशस्थ ज ता ज रा गणीं
१८. ती इंद्रवंशा त त जा र या गणीं
१९. बघ चार स, या गणि तोटक तें
२०. मानावें, म न ज र गीं प्रहर्षिणीतें
२१. होई वसंततिलका, त भ जा ज गा गीं
२२. न न म य य गणांनीं, मालिनी वृत्त होते
२३. जेथ येति रा ज रा ज रा तदा च चामर
२४. यदा ज रा ज रा ज गा तदा हि पंचचामर
२५. जयामध्यें येती, य म न स भ ला गा शिखरिणी
२६. अधीं ज स ज त्यापुढें, स य ल गीं च पृथ्वी वसे
२७. न स म र स त्यां, पाठी येती, ल गा, हरिणीच ती
२८. मन्दाक्रान्ता, म भ न त त गा गींच तें वृत्त जाणा
२९. मा सा जा स त ता ग येति गण हे शार्दूलविक्रीडितीं
३०. ज्याच्या प्रत्येक पादीं, म र भ न य य या, हे गण स्रग्धरा ती
३१. साता त-का, रींच मन्दारमा, ला गुरू एक त्या, च्याहि अंती वसे
३२. सुमन्दारमा, लेंत मन्दारमा, लेहुनी एक ये आदि लघ्वक्षर
३३. 'सात भ' शेवटिं दोन गुरूहि जरी असती मदि, राच म्हणा ती

० ० ०

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

शब्द–घटना

मराठीमध्यें विशेषेंकरून संस्कृत, देशी, अरबी, फारशी, ह्या भाषांचे शब्द आढळतात; आणि हिंदी, गुजराथी, तेलगू, कानडी व इंग्रजी ह्या भाषांचे शब्दहि बरेच आलेले आहेत. मराठी भाषा संस्कृतोत्पन्न असल्यामुळें व संस्कृतांत नवीन शब्द बनविण्याला उपसर्ग, प्रत्यय, धातु व समास यांमुळें फारच मदत होत असल्यामुळें, त्यांयोगें संस्कृत शब्द बनतात. अशा प्रकारें बनलेले पुष्कळच संस्कृत शब्द मराठींत जसेच्या तसे कांहीं फरक न होता टिकून राहिले आहेत; आणि तसे ठेवण्याची मराठीची प्रवृत्तिहि अजून जोरांत आहे. अशा संस्कृतांतून मराठींत येऊन जशाच्या तशा भाषेंत टिकून राहिलेल्या संस्कृत शब्दांना " **तत्सम** " शब्द असें म्हणतात. उदा०–देव, माता, पिता, कवि, गुरु, शत्रु, मित्र, इ०.

जे शब्द संस्कृत शब्दांच्या मूळ रूपांत फरक होऊन मराठींत आलेले आहेत, त्यांस " तद्भव " शब्द असें म्हणतात उदा०–घर (गृह), हात (हस्त), पाय (पाद), कान (कर्ण), पान (पर्ण), कांटा (कंटक), इ०

मराठींत असे कांहीं शब्द आहेत कीं, ते तत्सम, तद्भव, यवनी वगैरे नसून कोठून उत्पन्न झाले असावे, हें कांहींच सांगतां येत नाहीं. ते मूळचेच येथल्या पूर्वीच्या महाराष्ट्रांत वसति करून राहिलेल्या लोकांचे असावे आणि ते आपल्या मराठींत दृढमूल झाले असावे, असें दिसतें; अशा शब्दांना " देशी " शब्द असें म्हणतात. उदा०झाड, धाकटा, लेकरूं इ०

[टीप–मराठी, गुजराथी, हिंदी, बंगाली, इ० देशांत सध्यां चालू असलेल्या भाषांनाहि **देशीभाषा** किंवा देश**भाषा** असें म्हणतात; पण त्या अर्थानें येथें देशी हा शब्द वापरला नसून महाराष्ट्रांत मूळ राहणाऱ्या लोकांचे जे शब्द मराठींत जसेच्या तसे शिल्लक उरले आहेत, ते 'देशी' शब्द, ह्या अर्थानेंच **हेमचंद्र** वगैरे पूर्व-व्याकरणकार तो शब्द वापरितात, तसा येथें वापरिला आहे.]

जे शब्द मराठींत येतात-ते तत्सम असोत, तद्भव असोत, देशी असोत, यवनी असोत, किंवा दुसऱ्या कांहीं सहचर भाषांतील असोत,--त्या शब्दांची साधनिका काय, त्यांचें पूर्वस्वरूप व सध्यांचें स्वरूप ह्यांत फरक कोणत्या प्रकारें व कोणत्या कारणानें झाला, त्यांचें कांहीं अर्थांतर झालें कीं काय, तें कां झालें, इ० गोष्टींविषयीं आपल्या भाषेसंबंधीं स्थूल अभ्यास करणारांसहि थोडी-फार माहिती असणें अवश्य आहे. तिच्या योगानें चिकित्सक बुद्धि वाढते; यापूर्वीचे समाज, त्यांच्या चालीरीति इत्यादि-

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

कांवर प्रकाश पडतो; मानवी संस्कृतीचें पाऊल कसकसें पुढें पडत गेलें, त्याची कल्पना येते; आणि एकंदरींत ह्या गोष्टी पाहात असतां कांहीं चमत्कारिक माहिती मिळून मनाला आनंदहि होतो.

येथें प्रथम संस्कृतसाधित शब्द, नंतर मराठी साधित शब्द आणि शेवटीं यवनी म्हणजे अरबी व फारशी भाषांतील व हिंदी, गुजराथी, कानडी व मराठीच्या सहचर भाषांतील मराठींत आलेले शब्द, यांचा क्रमानें विचार करूं.

मराठींत येणारे बरेचसे संस्कृत शब्द जसेच्या तसे येतात, ते शब्द मूळ संस्कृत धातूंना केव्हां मागें **उपसर्ग व** केव्हां पुढें प्रत्यय लावून बनतात व केव्हां दोन्ही लागून बनतात.

जीं अव्ययरूप अक्षरें धातूच्या मागें लागून, बरेच वेळां त्या धातूचा मूळचा अर्थ फिरवितात, त्यांस " **उपसर्ग** " असें म्हणतात. उदा०– ' हृ ' धातूचा मूळ अर्थ हरण करणें; परंतु आ–हार=खाणें, वि–हार=खेळणें, सं–हार=ठार मारणें, प्र–हार=तडाखा देणें, याप्रमाणें मागे लागलेल्या अक्षरांमुळें त्या धातूच्या अर्थांत बदल झाला आहे. असेंच इतर धातूंविषयीं समजावें. उपसर्ग हे स्वतंत्रपणें केव्हांच येऊं शकत नाहींत. कोणत्या उपसर्गामुळें कोणते अर्थ उत्पन्न होतात, ह्याच्या समजुतीसाठीं ते उपसर्ग व त्यांनीं युक्त असे शब्द देतों.

संस्कृत उपसर्ग

अति–(आधिक्य) अतिशय, अतिरेक; (पलीकडे) अतिक्रम, अत्यंत.

अधि–(मुख्य) अधिपति, अध्यक्ष; (वर) अध्ययन, अध्यापन.

अनु–(मागून) अनुक्रम, अनुताप, अनुज; (प्रमाणें) अनुकरण, अनुमोदन.

अप–(खालीं येणें) अपकर्ष, अपमान; (विरुद्ध होणें) अपकार, अपजय.

अपि––(आवरण) अपिधान= आच्छादन.

अभि–(अधिक) अभिनंदन. अभिलाष; (जवळ) अभिमुख, अभिनय (पुढें) अभ्युत्थान, अभ्युदय.

अव–(खालीं) अवगणना, अवतरण; (अभाव, विरुद्धता) अवकृपा, अवगुण.

आ–(पासून, पर्यंत) आकंठ आजन्म; (किंचित्) आरक्त; (उलट) आगमन, आदान; (पलीकडे) आक्रमण, आकलन.

उत्–(वर) उत्कर्ष, उत्तीर्ण, उद्भिज्ज

उप–(जवळ) उपाध्यक्ष, उपदिशा; (गौण) उपग्रह, उपवेद, उपनेत्र.

दुर्, दुस्–(वाईट) दुराशा, दुरुक्ति, दुश्चिन्ह, दुष्कृत्य.

नि–(अत्यंत) निमग्न, निबंध, म० (नकार) निकामी, निजोर.

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

निर्, निस्–(अभाव) निरंजन, निराशा, निष्फळ, निःशेष, निश्चल.

परा–(उलट) पराजय, पराभव.

परि–(पूर्ण) परिपाक, परिपूर्ण (व्याप्त) परिमित, परिश्रम, परिवार

प्र––(आधिक्य) प्रकोप, प्रबल, प्रपिता

प्रति–(उलट) प्रतिकूल, प्रतिच्छाया, (एकेक) प्रतिदिन, प्रतिवर्ष, प्रत्येक

वि–(विशेष) विख्यात, विनंती, विवाद (अभाव) विफल, विधवा, विसंगति

सम्–(चांगलें) संस्कृत, संस्कार. संगीत, (बरोबर) संगम, संयोग, संकीर्ण

सु–(चांगलें) सुभाषित, सुकृत, सुग्रास; (सोपें) सुगम, सुकर स्वल्प; (अधिक) सुबोधित, सुशिक्षित·

टीप-एकाच शब्दांत केव्हां दोन–दोन, तीन–तीन उपसर्गहि आढळतात. उदा०– (प्रति+अप+वाद)=प्रत्यपवाद, (सम्+आ+लोचन)=समालोचन, (वि+आ+करण)=व्याकरण, अत्युत्कृष्ट, निर्विकार, सुसंगति, इ०

मराठी उपसर्ग

संस्कृतांत उपसर्ग धातूंच्या व शब्दांच्या मागें लागतात; त्याचप्रमाणें मराठींतहि अशा प्रकारें उपयोगांत आलेले कांहीं विशेषणरूप व अव्ययरूप शब्द धातूंशिवाय इतर, शब्दांच्या मागें येतात. दुसऱ्या शब्दांच्या मागें लागल्याशिवाय स्वतंत्रपणें न येणें ह्या दृष्टीनेंहि खालीलपैकीं कांहीं शब्द मूळ संस्कृतापासून आले असले, तरी त्यांस मराठी **उपसर्ग** असें म्हणण्यास हरकत नाहीं.

अ–असोला, अबोल, अनोळखी अमोल, असडीक.

अड–अडसर, अडमुठ्या, अडसंधि.

आड–आडवाट, आडनांव, आडकाठी

अद–अदपाव, अदशेर, अदमुरें, अदमण

अव–अवजड, अवघड, अवदसा.

दु–दुष्काळ, दुवेत.

नि–निकामी, निजोरी, निढळ, निकोप निधड्या, निलाजरा.

निर्, निस्–निर्फळ, निर्गाठ, निर्धोक, निर्धास्त, निष्काळजी

पड–पडजीभ, पडसाद, पडछाया, पडचाकर, पडताळा

यवनी–उपसर्ग

ऐन–ऐनखर्च, ऐनजिन्नस, ऐनहंगाम

गैर–गैहजर, गैरसमज, गैरवाजवी.

कम–कमजोर, कमकुवत, कमवख्त.

दर–दररोज, दरमहा, दरकूच, दरसाल, दरमजल.

ना–नाउमेद, नापसंत, नादार, नाहक, नालायक, नामंजूर.

ब–बजिन्नस, बदस्तुर, बइस्म (बेशमी).

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

बद–बदलौकिक (म० बद्दू) बदफैली, बिनहरकत.
बर–बरहुक्म, बरहक्क, बरतर्फ, बरदास्त.
बिन–बिनदिक्कत, बिनतकरार, बिनघोक, बिनहरकत.
बिला, बेला–बिलाकसूर, बेलाशक.
बे–बेअब्रू, बेअदबी, बेइमान, बेदम
हर–हररोज, हरवख्त, हरघडी.

टीप–इंग्रजींतूनहि सब–जज्ज, सब–इन्स्पेक्टर, सब–पोस्ट अशा प्रकारें सब हा शब्द उपसर्गाप्रमाणें इंग्रजी शब्दांच्या मागें येऊन वरील शब्द मराठीत आले आहेत.

संस्कृत प्रत्ययघटित शब्द

धातुसाधित नामें

विविधार्थक

पुल्लिंगी

अ–त्याग (त्यज् + अ), भाग (भज्+अ), पाक (पच्+अ), काम, भाव (भू+अ), सार स्तव, वर, भव, मद, लक्ष, इ०. आ–हार (आ + हृ + अ) संचय (सम् + चि + अ), विश्राम (वि + श्रम + अ).

स्त्रीलिंगी

आ–इच्छा (इष + आ), कथा (कथ् + आ), (जरा ज + आ), चिंता, शिक्षा, पूजा, गुहा, पीडा.

अना–प्रार्थना (प्र+अर्थ+अना), वेदना, कल्पना, वंदना, तुलना.

ति–कृति (कृ + ति) स्तुति, नीति, शक्ति, भीति, युवति (युज् + ति), दृष्टि, इ०.

[कांही '**म्**' कारान्त व '**न्**' कारान्त धातूंस हा प्रत्यय लागतांना अन्त्य म् व न् यांचा लोप होतो. उदा०–मति (मन् + ति), रति (रम् + ति). गति (गम् + ति), बुद्धि (बुध्+ति), शुद्धि (शुध्+ति), यांत ध् बद्दल द् होतो व ति- बद्दल धि असें होतें.]

या–विद्या, चर्या, क्रिया, शय्या (शी + या), इ०.

नपुंसकलिंगी

अन्–स्थान, दान, मान, पान, उत्थान (उत् + था + अन), संपादन.

अस्–सरस् (सृ + अस्), वचस्, तमस्, वयस् (वय जाणें.)

उस्–चक्षुस् (चक्ष् + उस्). यजुस, आयुस् (आ + इ + उस्) धनुस्. [यांतील विसर्गाचा लोप होऊन मराठीत वच, तम, वय, चक्षु, तेज, उर, यश, अशीं रूपें होतात].

मन्–नामन्, धामन्, चर्मन्, ब्रह्मन्, इ०. [मराठींत यांचीं नाम, धाम, चर्म, ब्रह्म, अशीं रूपें होतात].

कर्त्रर्थक

अ–चोर (चुर् + अ,–चोरणारा) सर्प (सृप् + अ,–सरपटणारा), देव (दिव् + अ, –प्रकाशणारा). [ग्रंथकार, चर्मकार, सुवर्णकार, हींहि अशा प्रकारचींच कर्तृवाचक नामे आहेत. तसेंच प्रियंवदा (प्रिय + वद् + आ), वसुंधरा, हेहि

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

आकारान्त स्त्रीलिंगी कर्तृवाचक शब्द अशाच प्रकारें साधले आहेत. यांतील शेवटचे शब्द कार, वद व घर हे कर्तृवाचक धातुसाधितें असून ते मागील शब्दांना जोडले आहेत).

अक–पावक (पू + अक,–पवित्र करणारा अग्नि), लेखक, नर्तक, रजक, जनक, इ०.

अन–नंदन (नंद् + अन्,–आनंद देणारा पुत्र), मदन, रमण, रावण.

इ–हरि (हृ + इ,–हरण करणारा).

तृ–भर्ता (भृ + तृ), वक्ता स्रष्टा सृज् + ता), योद्धा. (यांतील 'तृ' चें प्रथमेचें एकवचनी ता असें रूप होतें).

[जन्, गम्, इ० कांहीं धातूंमधील अन्त्य व्यंजनाचा लोप होऊनहि, कांहीं कर्तृवाचक नामें साधतात. उदा०–द्विज (द्वि + जन्–दोनदां जन्मणारा–ब्राह्मण, पक्षी), पंकज. अनुज, नग, उरग, विहंगम, दुर्ग, इ०].

साधनार्थक

अन्–नयन (नी + अन्–नेण्याचें साधन, डोळे), चरण, वदन.

त्र–नेत्र (नी + त्र,–नेण्याचें साधन) डोळा, पात्र श्रोत्र (श्रु–ऐकणें) शस्–मारणें).

संस्कृत धातुसाधित विशेषणे

कर्तृवाचक

अ–भयंकर (भय + कृ + अ – भय करणारे). यशस्कर, प्रियकर, पापघ्न,

अक–पाचक, दायक, तारक, मारक, हारक, घातक, नायक (नी + अक), निंदक, इ०.

इक–रसिक (रस घेणारा), पथिक (पथ चालणारा), इ०.

तृ–दाता, भोक्ता, श्रोता, भेत्ता- (भिद् + तृ), द्वेष्टा (द्विष् + तृ), नियंता.

इतृ–शासिता (शास् – शिकविणें), भविता (भू – होणे), क्रमिता, सविता, इ०.

इन्–त्यागी (त्यज् + इन्), दोषी, द्वेषी, विभागी (विभज् + इन्), योगी (यज् + इन्), इ०.

इष्णु–सहिष्णु, (सह + इष्णु,–सहन करणारा), जिष्णु (जिंकणारा), वर्धिष्णु (वाढणारा), इ०.

नु–विष्णु (विश्–शिरणें, शिरणारा), स्थाणु (राहणारा), इ०.

भूतकालवाचक

त–भूत (झालेलें), कृत, मृत, नीत, च्युत (पडलेलें), ख्यात, त्यक्त (टाकलेलें).

[कांहीं 'म' कारान्त व 'न्' कारान्त धातूंमधील अन्त्य व्यंजनाचा लोप होतो. उदा०–मत (मन् + त), जात जन् + त), हत, नत, गत, रत इ० ('ह' पुढें त आल्यास केव्हां केव्हां त्या दोहोंमिळून ढ होतो.) उदा०–मूढ (मुह्+त), गूढ (गुह्+त), विचारार्ह, रूढ, इ०.]

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

[कांहीं ठिकाणीं 'त' बद्दल न किंवा ण येतो. उदा०–कीर्ण (कॄ + ण), जीर्ण (जॄ + ण), विदीर्ण (दॄ + ण), हीन (हा + न), लीन. क, व, ल, हीं अक्षरेंहि 'त'–बद्दल अनुक्रमें शुष्क, पक्व, फुल्ल ह्या ह्या शब्दांतच येतात.]

इत–मोदित (मुद् + त), उदित (वद–बोलणें), कथित, विदित, पूरित, इ०

योग्यार्थक

य–कार्य (करण्यास योग्य), त्याज्य पेय, देय, भोज्य, भोग्य, इ०

तव्य–कर्तव्य, भेतव्य, नेतव्य, श्रोतव्य, दातव्य, गंतव्य.

इतव्य–भवितव्य, (भू + इतव्य), कथितव्य.

अनीय–वंदनीय करणीय, श्रवणीय, चिंतनीय, मननीय, पूजनीय, रमणीय, इ०.

आणखी कांहीं संस्कृत धातुसाधितें

उ–वायु, स्वादु (स्वद्), साधु, बाहु (वह–नेणे), मरु (मृ–मरणें), तरु (तृ–तरणें) इ०.

उर–चतुर, अंकुर, भंगुर.

इर–मंदिर, रुधिर, रुचिर.

इल–सलिल, अनिल, कुटिल, महिला (मह–वाढणें).

म–क्षेम, पद्म, धर्म, होम, युग्म.

र–वक्र, शक्र, क्षुद्र, चंद्र, छिद्र, शुभ्र, आर्द्र, रुद्र, शूद्र, मुद्रा.

संस्कृत शब्दसाधितें

अपत्यार्थक

अ–पार्थ, सौभद्र, पांडव, यादव, भार्गव, वासिष्ठ, सौमित्र.

इ–दाशरथि, मारुति, वैराटि, कार्ष्णि.

एय–गांगेय, कार्ष्णेय, राधेय, वैनतेय.

य–पाराशर्य, गार्ग्य, दैत्य, याज्ञवल्क्य.

संबंधार्थक

अ–सारस (सरस् म्ह० तळें यासंबंधीं) चांद्र, सौर, नाक्षत्र, शारीर, शैव, वैष्णव.

इक–कायिक, वाचिक, मानसिक.

इय यज्ञिय, राष्ट्रीय, श्रोत्रिय (श्रुतीसंबंधीं)

ईय–त्वदीय, मदीय, अस्मदीय, युष्मदीय तदीय, यदीय.

कीय–स्वकीय, परकीय, राजकीय.

य–तालव्य, दन्त्य, वायव्य, सौम्य

भावार्थक

अ–गौरव (गुरु + अ, गुरुपणा), लाघव, यौवन, मौन (मुनिपणा).

इमन्–गरिमा (गुरु + इमन्), लघिमा, कालिमा, महिमा, रक्तिमा.

ता–मृदुता, कठोरता, शालीनता.

त्व–शत्रुत्व, मित्रत्व, आप्तत्व.

य–सौंदर्य, माधुर्य, चातुर्य, क्रौर्य.

युक्तार्थक

मत्–श्रीमान् (श्री ज्यापाशीं आहे तो), बुद्धिमान्, धीमान्

स्त्री०–श्रीमती, बुद्धिमती

वत्–गुणवान् धनवान्, विद्यावान्, ज्ञानवान्; स्त्री०–गुणवती, रूपवती.

इन्–दन्तिन् (दांत आहेत ज्याला तो हत्ती), हस्तिन्, करिन्, धनिन्, अर्थिन्; स्त्री.–कमलिनी, कुमुदिनी.

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

विन्–तेजस्विन्, मनस्विन्, मायाविन्, यशस्विन् ; स्त्री०–पयस्विनी.

आधिक्यार्थक

तर–लघुतर, गुरुतर, महत्तर, श्रेष्ठतर

तम–लघुतम (सर्वांत लहान), उत्तम (सर्वांत चांगला) महत्तम (सर्वांत मोठा)

पूर्णत्वार्थक

मय–आनंदमय, जलमय, सुवर्णमय, काष्ठमय, मृण्मय, मांसमय.

स्वार्थक

क–बालक (बाल), दीपक (दीप)

आणखी कांहीं संस्कृत शब्दसाधितें

उपसर्गसदृशांनीं होणारीं

अ–(अभाव) अन्याय, अधर्म, अनीति, असंख्यात, अगणित, अवर्णनीय.

कु, का–कुकर्म, कुवासना, कापुरुष.

न–नक्षत्र, नास्तिक, नपुंसक, नग.

स–(सहित) सजीव, सकाम, सशास्त्र.

सह–(बरोबर) सहवास, सहगमन, सहचर, सहानुभूति.

प्रत्ययसदृशांनीं होणारी

अतन्र–देशान्तर, ग्रामान्तर, रूपान्तर, भाषान्तर, अर्थान्तर.

अर्ह–(योग्य,) पूजार्ह, मानार्ह, दानार्ह दण्डार्ह, विचारार्ह, स्वीकारार्ह

आढ्य-बलाढ्य, गुणाढ्य, धनाढ्य, गर्वाढ्य

कर-प्रभाकर, दिवाकार, दिनकर, सुखकर दुःखकर, श्रेयस्कर.

पर–तत्पर, भक्तिपर, धर्मपर, नीतिपर

मराठी साधित शब्द

धातुसाधित नामें

क्रियावाचक

अ–कर, डर, लूट, फूट, मेळ, फेर, झोक, खोट.

आ–वेडा, झगडा, ठेवा, ठेचा भरडा.

आट–चकचकाट, लखलखाट

आंडी-झुकांडी, चिळकांडी

आळी–डरकाळी, चिरकाळी

आव–चढाव, रिघाव, फैलाव, टिकाव.

ई–उडी, बुडी, बोली, चोरी, उलटी

ऊ–हसूं, रडूं, गळूं

ए–हसें, रडें

डा–हुंबरडा

ण–पळण, वळण, कांडण, लोळण

णी–लावणी, कापणी, मळणी, पेरणी

णें–बोलणें, करणें, जाणें, येणें

त–उगवत, मावळत

ती–गणती, फिरती, गळती, भरती

तें–दुभतें, भरतें

प–वाढप, कांडप, वांटप

रा–विकरा, विकरी (स्त्री०)

व-देव, घेव

वा–थकवा, बोलवा, रुसवा

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

कर्तृवाचक

आ–ओढा (ओढणारा), झरा, झोला, झोका

आरी–पुजारी, पिंजारी

ऊ–भिडू (भिडणारा), झाडू, उतारू

कर–विणकर (विणणारा)

णा–पाळणा (पाळणारा), अडणा, (अडणारा, अडविणारा)

पी–कांडपी, वाढपी

वय्या–गवय्या (गा + वय्या). बजवय्या (बाज+वय्या), लढवय्या, (लढ+वय्या)

भाववाचक

आई–खोदाई, उजळाई, चराई, घडाई

की–फुशारकी, उनाडकी

साधनार्थक

ई–हातरी, थापी, खुरपी, कढई

ए–खुरपें, बल्हें, ढापें (झाकण्याचें साधन)

ण–चाळण, झांकण

णी–झांकणी, चाळणी

णें–लाटणें, कांतणें, गाळणें

स्थानार्थक

ओसा–आडोसा, पडोसा

ण–दडण, लवण, वाकण, वळण, चढण

णी–न्हाणी (नाह् + णी)

पूर्णक्रियादर्शक

आ–पसारा (पसरलेला), चोंदा, तोडा, उमाळा

आणूं–उठाणूं (उठलेलें), जिवाणूं (जीव असलेलें)

टा–कपटा (कापलेला), चिरटा, (चिरलेला)

का–फाळका (फाळलेला)

धातुसाधित विशेषणें

कर्तृवाचक

आ–लंगडा, लोळा (लोळणारा)

आऊ–लढाऊ, शिकाऊ, दिखाऊ

आडू–खेळाडू

आळू–सोसाळू, विसराळू

ईक–खर्चीक, सोशीक, पढीक

एल–रंगेल (रंगणारा), अडेल

क,का–मारक, शोधक; मारका, बोलका

कट–मारकट (मारणारे)

कर–खेळकर, रुचकर

खोर–भांडखोर, चिडखोर

गा–भांडगा, दांडगा

टा–चोरटा, भामटा (भ्रमविणारा)

डा–वाकडा (वाक असणारा)

णा–देखणा (दिसणारा), राखणा

णार, णारा–जेवणार, खाणार; जेवणारा, खाणारा

ता, ती, तें,–देता, घेता; दुभती, खाती, पिती; रांगतें, बसतें

या–बश्या, उधळ्या, उचल्या

रा–चावरा, धांवरा, हसरा, कापरा, दुखरा

वा–नटवा, रडवा

पूर्णक्रियादर्शक

आ–उघडा (उघडलेला), सुटा, सुका

आवट–बनावट, घुवट

ई–छापी, लेखी, मोडी (मोडलेलें)

ईक–सडीक, पडीक, पढीक

ईत–लखलखीत, चकचकीत

ईर–फुगीर, फुटीर

ईव–सोलीव, भरीव, कोरीव

ईल–छापील, डागील

एं–आदमुरें (अर्धं मुरलेलें)

क-का–वेचक, निवडक, मोडका, फुटका

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

ट, कट–सुकट, कुजट; फुजकट, मळकट

ला, ली, लें–'गेला' माणूस, 'आली' वेळ, 'पिकलें' पान

लेला–'वाचलेला' ग्रंथ; 'लिहिलेली' पोथी; 'मेलेले' वासरूं

योग्यार्थक

आऊ–जळाऊ, (जळण्यायोग्य) विकाऊ, टिकाऊ

सर–आटपसर आवळसर

एं–पळीवाढें (पळीनें वाढण्यास योग्य), बोटचेपे

धातुसाधित अव्ययें

ऊन–खाऊन, पिऊन देऊन, घेऊन

(अ) पूर्वकालवाचक–मी जेवून शाळेंत जातो. तो **पाहून** उदाहरणे लिहितो.

(आ) वर्तमानक्रियावाचक–तो **बसून** असतो, तो **निजून** असतो.

(इ) कारणवाचक–तो **खाऊन** (खाण्यामुळें) माजला, तो **गिळून** मस्त झाला.

(ई) रीतिवाचक–**फिरून** यत्न **करून** पाहा; **खच्चून, वाटून, रगडून**

आं–करकरां, ढळढळां; घरचरां, गरगरां (यांना अनुकरणवाचक क्रि० वि० अव्ययें म्हणतात).

ऊं–खाऊं, पिऊं, देऊं.

तां, तांना–येतां, जातां; येतांना जातांना

ल्या–उठल्या, बसल्या, पडल्या

याप्रमाणें मराठींत धातुसाधित नामें, विशेषणें व अव्ययें साधतात. स्थलाभावामुळें एकूणएक शब्द येथें देता येणें शक्य नाहीं. ढोबळ कल्पना येण्यापुरती माहिती दिली आहे.

मराठी शब्दसाधितें

नामें

कर्तृवाचक

[येथें ती ती क्रिया करणारा एवढ्याच अर्थानें कर्तृवाचक हा शब्द न वापरितां मागील शब्दांतील गोष्टी करणारा ह्या अर्थानें हा शब्द वापरला आहे].

आर–कुंभार, लोहार, सोनार

ई–तांबोळी (तांबूल करणारा), माळी (माला करणारा) वाढपी स्वयंपाकी

का, क्या–पाणक्या (पाणी भरणारा)

आरी–चितारी, भुसारी, पानाडी (पाणी शोधणारा)

करू–यात्रेकरू, होतकरू, पोटभरू

करी–भाडेकरी, वारकरी (वार करणारा), धारकरी (धार मारणारा), शेतकरी

ड्या–नावाड्या (नाव चालविणारा), वाटाड्या (वाट दाखविणारा), सोंगाड्या

भाववाचक

आ–ताठा (ताठपणा), चिकटा, सफेता, गरमा, खरावा

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

ई–कलाली, दलाली, अंधारी
पण, पणा–मनुष्यपण, देवपणा
आळी–बंडाळी
एली–दंडेली
की–माणुसकी, पाटिलकी, गांवकी, शेतकी
गिरी–शिपाईगिरी, लुच्चेगिरी, भामटेगिरी

महत्त्वदर्शक

आ–विळा (विळीपेक्षां मोठा), पोळा, पानगा, भाकरा, डबा
गा–सोडगा, जुडगा, वाडगा, रोडगा
आड–पाठाड, छाताड, भिताड
आरा–पिसारा (पुष्कळ पिसें), पेटारा, भपकारा, बुंधारा
दाड–भगदाड (मोठें भोक)

लघुत्वार्थक

आसें–मुंडासें (डोक्यास गुंडाळण्याचें लहान वस्त्र)
ई–डोंगरी, खडी, आरशी, दांडी, लोटी
ऊक–काटूक, थोटूक, चिंधूक
ऊल–कणगूल, परडूल, करंडूल, पडघुली, करंडुली
ओटी–धांदोटी, चिंघोटी, रेघोटी
ओरा–रें–चिटोर, चिटोरें
कली–भातुकली, चांदुकली, धनुकली
की–चांदकी, मेढकी, ओंडकी
कूल–घरकूल, मडकूल
टा–घरटा, चोरटा, पोरटा, बाहुटा
डा, डी, डें–वापडा, गधडी, अंगडें
लीं–टिकली, डावली, शिंपली, ताटली
लें–खाटलें, बाजलें, बिंदलें, तांबुलें

स्थानार्थक

आण–हबसाण, फिरंगाण
आळ–घंगाळ घडयाळ, चुनाळ
ई–पेशवाई, मोंगलाई
ओळ–आजोळ, पंजोळ
ठा, वठा–उंबरठा, दारवठा, पाणवठा
ण–तैलंगण (तैलंग+ण)
वट, वटा, वटी–मसणवट, मसणवटा मसणवटी

साधनार्थक–अधिकरणार्थक

डा–हातोडा (हातांत धरून ठोकण्याचें साधन)
णा–दुधाणी (दूध ठेवण्याचें भांडे)
डें–धुराडें (धूर जाण्याचें साध साधन)
वण–दांतवण (दांत घासण्याचें

स्वार्थक

का–पुंजका (पुंज), घोळका, चुळका, सुळका, माळका, मेंढका, ओंडका
कूट–हिरकूट (हीर)
खा–बुडखा (बूड)
टा–सराटा (सर)
डी–नासाडी (नाश), राखाडी
ता–गोणता (गोण)
पट–सालपट (साल)

विशेषणें

कर्तृवाचक

आळ–तोंडाळ, वाचाळ, खोडचाळ
आळू–कष्टाळू, झोपाळू, निद्राळू
क–जाचक (जाच करणारें)
कर–खोडकर, खेळकर, होळकर
खोर–चहाडखोर, थट्टेखोर, बंडखोर, तंटेखोर
ट–हेकट
दार–झोकदार, ऐटदार, नाकेदार

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

या–मस्कऱ्या (मस्करी कर०), घुम्या (न बोलणारा), हुप्या ('हुप' करणारा).

रा–शिवरा, लाथरा, डावरा (डाव्या हातानें काम करणारा).

युक्तार्थक

आड–रेताड

आर–फुलार, गर्भार

आळ–चिकाळ, दुधाळ, फेसाळ

आळू–दयाळू, मायाळू, लोभाळू, कृपाळू

ईट–रागीट (रागानें युक्त)

ईळ–गोडीळ (गोडीनें युक्त)

इष्ट–चविष्ट, नादिष्ट, भ्रमिष्ट, गर्विष्ट छांदिष्ट

एला–तान्हेला, भुकेला, नाकेला, हटेला

अंत–बाळंत (बाळानें युक्त), जिवंत

कट–धुरकट, तेलकट

ट–मातट, रोंगट, आंबट; तिखट

तें–रायतें (राई म्ह. मोहरी तिनें युक्त)

मंत, वंत–बुद्धिमंत, बुद्धिवंत

वान, वाला–गाडीवान, गाडीवाला, ओझेंवाला

संबंधार्थक

ई–मापी, वजनी, लोखंडी, पितळी, नागपुरी, सोलापुरी

ईल–इकडील, तिकडील, पुढील, मागील

कर–पाटणकर, नगरकर, वाईकर

चा–खालचा, वरचा, येथचा, तेथचा

ला–आंतला, बाहेरला, वरला, कोठला

सादृश्यार्थक

एला–उंचेला, काळगेला, गोरेला

कट–पोरकट (पोरासारखा)

कुला–सोनकुला, चिमुकला, काटकुळा

गा–लहानगा (लहान सारखा)

डा (ळा)–लांबोडा, लांबोळा

वट–काळवट, लालवट, कडवट

वाणा–बापुडवाणा, लाजिरवाणा

सट–भोळसट, तिरसट

सर–काळसर, पिवळसर, भोळसर

सा–लहानसा, नीटसा, इवलासा, पुष्कळसा

स्वार्थक

इक–इत्यादिक (इत्यादि तेंच)

का–नेटका, धडका

क्रियापदें

नामसाधित

मराठी–कानसणें, फुलणें, आंबणें, खारणें, सुरकुतणें, पिसारणें, पान्हवणें, डोकावणें, माणसाळणें, खुणावणें, आसावणें (आशा यापासून), हाताळणें, फेसाळणें, भुकेजणें, रागेजणें, लाथाडणें, ओरखाडणें

यवनी–दगावणें, दमणें, नकलणें, खर्चणें. सरदणें, जमणें

विशेषणसाधित

मराठी–आखुडणें, लांबणें, गढुळणें, दुणणें, चिकटणें, पिसाटणें, ओलवणें लुच्चाडणें (लुच्चा यापासून), एकारणें, वेडावणें, खुळावणें, स्थिरावणें, पिसाळणे, रोडावणें, काळवटणें

यवनी–जोरावणें, नरमणें, सुस्तावणें.

अव्ययसाधित

खालावणें, मागासणें, पुढारणें, उभारणें.

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

अव्ययें

नामसाधित

रें, मुळें, कडून, मध्यें ठायीं, विषयीं, पाशीं, समयीं, संबंधीं, अंतरीं, कडे, वाटें, कारणें

विशेषणसाधित

एकदां, दोनदां, पांचदां, दहादां, बहुशः अनेकशः, एकवार, दोनवार, अनेकवार

अव्ययसाधित

इकडून, तिकडून, मागून, पुढून, येथून, तेथून, कोठून, अलीकडून, पलीकडून दुरून, समोरून, उंचून, लांबून, पुढतीं, मागतीं, खालतीं, वरतीं, झटकन, पटकन, पटपटां, गटगटां, रटरटां

यवनी शब्द

फारसी

कर्तृवाचक नामें

गर–सौदागर, जरगर (सोनार), कारीगर, जिनगर

वान, बान–बागवान, सारवान (उंट राखणारा), मिहरबान, मेजवान, (पाहुणचार करून घेणारा)

गार–गुनाहगार, खिदमदगार, मददगार, रोजगार, कामगार, शिकलगार (शस्त्रें साफ करणारा)

स्थानार्थक नामें

जार–गुलजार (गुल=फूल, गुलाब)

स्तान–हिंदुस्तान (हिंदु = काळा), अरबस्तान, तुर्कस्तान, अफघाणिस्तान

दान–कलमदान, शामदान (शमअ =दिवा, शामदान म्ह० दिव्याचे भांडें), गुलदान (फुलपात्र); जुजदान (जुगदान=फणेरें)

[**म०**–अत्तरदाणी, गुलाबदाणी, चहादाणी]

अल्पत्वार्थक नामें

चा-ईचा–बगीचा (लहान बाग) घालीचा (घाली=सतरंजी, लहान सतरंजी)

भाववाचक नामें

ई–नेकी (खरेपणा), खुशी, खुबी (खूब=सुंदर,सुंदरपणा), सियाही (सिहाय=काळे, काळेपणा); दुरुस्ती (नीटपणा), फकिरी, हमाली, मजुरी

गी–बंदगी (बंदह=दास, सेवा), रवानगी, जिंदगी, बिदागी

आ–गरमा, पन्हा

ती–कमती, ज्यास्ती (ज्यादह+ती)

गिरी, शाई–गुलामगिरी, सोदेगिरी बेवंदशाई, मुत्सद्दीगिरी, मुलुखगिरी

कर्तृवाचक विशेषणें

आ–दान (ज्ञानी), दाना (मराठींत दाणा, ज्ञाना)

वार–उमीदवार (आशा बाळगणारा)

मंद–अकलमंद (ज्ञानी), दौलतमंद (श्रीमंत)

वर–जान (प्राण), जनावर (प्राणी), जोरवर (जोरावर=बळकट), नाम.

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

वर (प्रसिद्ध) सालियाना, माहियाना, नजराना (नजर=डोळे, देणगी)

संबंधार्थक विशेषणें

ई–ईरानी, जंगली, शहरी, हिंदी

विशेषणें व क्रियाविशेषणें

आना–रोजाना (रोजचा), रोजमुरा.

वार–तफ्सीलवार (वेगळें वेगळें), सादिलवार (किरकोळ), आसामीवार

अनुकरणवाचक अव्ययें

आ–बराबर (बर=छाती, छातीपर्यंत, बेताचें, तंतोतंत), सरासर (सर=मस्तक, टोक, टोकापर्यंत, एकंदर), गरमागरम

धातुसाधितें जोडून होणारे शब्द

कार–कुनकार (कारकून=कार्यकर्ता)

अंदाज–बरक+अंदाज (बंदूक सोडणारा), गोलंदाज

दार–(राखणारा, बाळगणारा), चोबदार (चोब=काठी, काठी बाळगणारा) पोतंदार (पोतह्=पिशवी, पैसा राखणारा)

बंद–(बांधणारा), नालबंद, छपरबंद

आवेज–(लोंबणारा); दस्तआवेज (दस्तैवज=हातचा कागद)

बाज–(खेळणारा); इष्कबाज (स्त्रैण), दारूबाज, अफूबाज, कावेबाज

खोर–**खोर** (खाणारा); खूनखोर (रक्त काढणारा), हलालखोर. (न्यायानें वागणारा), हरामखोर [म०–चहाडखोर, भांडखोर]

नवीस–लेखक; चिठ्ठीनवीस (चिटणीस=चिठी लिहिणारा), पोतहनवीस (पोतनीस=खजीनदार) फडनवीस

आणखी कांहीं शब्द

आबाद–(स्थान); औरंगाबाद (सिंहासन-स्थान), हैदराबाद (हैदर = सिंह), अहमदाबाद (अहमद = थोर).

नामा–(पत्र, ग्रंथ, इतिहास); हुक्मनामा (हुकूम–पत्र), रोजनामा (रोजचा इतिहास), जाहिरनामा, करारनामा, शाहनामा.

गार–(अफ्ताब=सूर्य); आबदागीर (छत्री), (जहान=जग), जहांगीर (जग जिंकणारा).

माल–रुमाल; (रू=तोंड, तोंड पुसण्याचें वस्त्र).

जादा–(उत्पन्न झालेला, पुत्र); शाहजादा (राजपुत्र), शाहजादी (राजकन्या).

खाना–(स्थान); कारखाना, दौलतखाना, सिंहहतखाना (शेतखाना), फिरासखाना (बंदीखाना), तोफखाना.

पेश–(पुढें); पेशवा, (पुढारी).

सर–(मुख्य); सरकार, सरनोबत, सरपोस.

आब–(पाणी); गुलाब (पुष्परस), आबरु (मुखावरील पाणी, कीर्ति)

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

अरबी

धातुसाधित शब्द

ह्या ठिकाणीं अरबी शब्द कसे साधतात, त्याच्या मूळच्या भानगडींत न पडतां फक्त कल्पना येण्यापुरते मराठींत आलेले कांहीं शब्द देतो.

नाझर–पाहणारा (नजर=पाहणें)
जाहीर–प्रसिद्ध (जहर=दिसणें)
मालक–धनी (मलक=बाळगणें)
मंजूर–पसंत केलेलें (मजर=पाहणें)
शाहीर–कवि (शहर=प्रसिद्ध करणें)
जालिम–त्रासदायक (जलम=पिडणें)
गाफील–हयगय करणें (गफल)
मगरूर–उन्मत्त (घरर=माजणें)
महमूद-स्तुति केलेला (हमद=स्तुति करणें)
मजबूर–शक्ति (कदर=सामर्थ्य असणें)
मजबूत–बळकट (सबत=स्थिर असणें)
साहेब–धनी (साहब–बरोबर राहणें).

याशिवाय मुकादम, मुरांबा (मुरब्बा), मुनसब, तमाशा (देखावा), फरक, गर्क, अर्ज, अद्ल (न्याय), नकाशा, हुकम, उरूस (यात्रा), कुलूप, हुद्दा, मुद्दा, सल्ला, मुतसद्दी, माफी, अक्कल, खर्च, नक्कल, हलवा (मिठाई), खबर, इलाखा, हिशेब, इ० शेंकडो अरबी शब्द मराठींत अमदीं मिसळून गेलेले आहेत, त्यांची यादी देण्यास येथें जागा नाहीं.

अरबी शब्दसाधितें

ई–मिसरी, अरबी, (विशेषणें), हलवाई, मुजराई (भाववाचक नामें).

ची–मशअलची (मशालजी). पखालची (पखालजी), बबरची (बबर्जी, आचारी).

म–बेग (गृहस्थ); बेगम (बाई).

खान–राजकुमार, खानम् (राजकन्या).

सिराज+उल्+दौलह्––सिराजउद्दौला (संपत्तीचा प्रकाश).
अबद्+उल्+करीम––अबदुलकरीम (ईश्वराचा भक्त).
निजाम+उल्+मुल्क––निजामउल्मुल्क (देशाचा अधिकारी).
अला+उल्+दीन––अल्लाउद्दीन (धर्माचे द्वार).
इबन––बीन=पुत्र (धोंडू बिन रामा धडके=रामा धडक्याचा पुत्र धोंडू).
वल्द––पुत्र. (हिरा वल्लद गोमा कोळी=गोमा कोळ्याचा पुत्र हिरा).
कोम––कोम=स्त्री. (गंगाबाई कोम श्रीपतराव=श्रीपतरावाची स्त्री गंगाबाई).
ह्याप्रमाणें अरबी शब्दांबद्दल येथे अमदी त्रुजबी अशी माहिती दिली आहे.

मराठींत आलेलें कांहीं कानडी शब्द

नात्यासंबंधी–

अण्णा, अक्का, अप्पा, अव्वा (आऊताई), मरीआई (मअव्वा) इत्यादि.

खाद्यपदार्थांचे वाचक–

कडबोळें, कडबू, पापड, तूप (तुप्प), पुरणपोळी (हुरणहळगि), कायरस

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

शेवया, सांडगा, रोडगा (रोटी), इ०

वस्त्रप्रावरणाचे वाचक–

चोळणा, कुंची, खण, खिसा, गुंडी, गोंडा, पिशवी, घडी (धोतर) इ०

भांड्यांचे वाचक–

गाडगें (गडिगें), मडकें (मडिगे), इ०

क्रियापदे–

हुडकणें (हुडकोण), ढकलणें (धाक्कि) खाऊन टाक, जेवून घे, इत्यादि संयुक्त क्रियापदें.

झाडें, फळें यासंबंधीं–

जाई, (जाज मल्लगि) जुई (जूज मल्लगि), पडवळ, गाजर, भेंडा, खोबरें, शिकेकाई, इ०.

घरगुती व्यवहारांतील–

तागडी, गिड्डा, विळी, कोयता, कुदळ, दाभण, अडकित्ता, नथ, बांगडी, बाळी, खिडकी, खोली, गच्ची, एळकोट, गुद्दा, चोख, ओटी (होट्टि), चप्पल, चेंडू, पुड, फटिंग, बगल, बडगा, हुच्चा, इ०

[याप्रमाणें पुष्कळच कानडी शब्दांचा मराठींत भरणा झालेला आहे]

हिंदी शब्द

हांजी हांजी
बात (गोष्ट)
बारभाई
बढाई
बस्तान
बगलबच्चा
धरमधक्का
तेरीमेरी
पिच्छा
आगापिच्छा
हमरी तुमरी
हबेलंडी
नंगा नाच
चंग बांधणें
हजीर तो वजीर
दस गेले पांच राहिले
बडे बापके बेटे
दिल्ली तो बहुत दूर है
लकडीवाचून मकडी वळत नाही
दसकी लकडी एकका बोजा
दिलमें चंगा तो काथवटमें गंगा

[इत्यादि शब्द, म्हणी व वाक्प्रचार हिंदींतून मराठींत आलेले आहेत]

गुजराथी शब्द

बे (दोन)
इजा बिजा तिजा
बावर (जिना)
(तूप)
घेलाशेट
' जेनुं काम तेनुं थाय
बिजा करेबो गोता खाय '

[इत्यादि शब्द व म्हणी हीं गुजराथींतून मराठींत आलेलीं आहेत].

पोर्तुगीज शब्द

पगार, चावी, बुतांव, फणस, हापूस, पायरी, फर्नांडीज, बटाटा, तंबाखू,

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

कंपू, काडतूस, काजे, फालतु, फीत, घमेलें, पाव, पिकाव, अननस, बिजागर, अलमारी, रत्तल, बिस्कूट, बंब, कोबी, खमीस, इस्त्री वरांडा, कर्नल, जुगार, लिलाव, मेज, मेस्त्री, पोपयी, इ०

इंग्रजी शब्द

मराठींत इंग्रजी शब्द पुष्कळच घुसले आहेत व घुसत आहेत; त्यांपैकी कांहीं येथें दिले आहेत.

शिक्षणखात्यांतील–

डायरेक्टर, इन्स्पेक्टर डेप्युटी ऑफिस प्रिन्सिपॉल, सुपरिटेंडेंट, हेड्मास्तर मास्तर, असिस्टंट, सर्व्हंट, सुपरवायझर, टीचर, रूम, बुक, टेबल, डेस्क, बोर्ड, ब्लॉटिंग पेपर, कार्डबोर्ड, डस्टर एक्झरसाईज, पेन्सिल, मार्जिन सर्टिफिकेट, नंबर, मार्क, फी, इ०

सरकारी व्यवहारांतील

व्हाइसरॉय, गव्हर्नरजनरल, गव्हर्नर कलेक्टर, हेडक्लार्क, क्लार्क, बॉडीगार्ड, जज सबजज, बॅरिस्टर, डिस्ट्रिक्ट–बोर्ड, लोकल–बोर्ड, स्कूलबोर्ड, म्युनिसिपालिटी, असेंब्ली, मेंबर, व्होट, कार्पोरेशन, पार्लमेंट, सेक्रेटरी, गव्हर्नमेंट, पेन्शन, लीव्ह, अर्जंट, डिसमिस, रिपोर्ट, पे (पगार) इ.

न्यायखात्यांतील–

कोर्ट, स्टँप, समन्स, वॉरंट, असेसर, इ०

पोस्टासंबंधीं–

कार्ड, पाकीट, तिकीट, रजिस्टर, पार्सल, मनिऑर्डर, टेलिफोन, टेलिग्राफ, रनर, पोस्टमन, इ.

रेल्वेसंबंधीं

रेल्वे, स्टेशन, प्लॅटफॉर्म, गार्ड, वेटिंग रूम स्टेशनमास्तर, मेल ट्रेन, गुड्स ट्रेन, पॅसेंजर, वॅगन, सिग्नल, फायरमन टाइमटेबल, इ०

दवाखान्यासंबंधीं–

डॉक्टर, नर्स, कंपौंडर, सिव्हिल सर्जन डिस्पेन्सरी, हॉस्पिटल, डोस, ड्रेस, ड्रेसिंग, ग्लास, इनॉक्युलेशन, इंजेक्शन, इ०

इतर व्यवहारांतील

लाइफ मेंबर, ट्रस्ट, ट्रस्टी, मेमोरिअल, ज्युबिली, मास्टर, मिस, शेम, मीटिंग, मॅच, कोट, हार्मोनिअम, फोटो, शर्ट, बटन, सायकल, इ०.

शब्द–व्युत्पत्ति

शब्दांच्या घटनेचा आतांपर्यंत विचार झाला. आतां बनलेले शब्द मूळ कोणत्या स्वरूपांत व कोणत्या अर्थानें होते आणि आतां त्यांचें स्वरूप व अर्थ हीं कशी आढळून येतात, त्यांपैकीं कांहीं शब्दांचा येथे विचार करूं.

संस्कृतांतून किंवा अन्य भाषांतून मराठी शब्द येतांना त्यांच्या स्वरूपांत किंवा अर्थांत किंवा त्या दोहोंतहि केव्हां केव्हां फरक होत असतो. खालील चार प्रकारें रूपांत फरक आढळतो–

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

(१) **वर्णलोप**: अरण्य--रान, बदर-बोर, अलवाल-अळे, इयत्ता-यत्ता उपवास-उपास, अनन्तर-नंतर, अपि-हि, उपरि-वर, उपाध्याय-उपाध्या. **यवनी**-किताब-कित्ता, कानून्-कानु (नियम), अफवाह्-अफवा, वाहवाह्-वाहवा इ०

(२) **वर्णभेद** : कार्य-काज, स्तंभ-खांब, बल-बळ, रात्रि-रात्र, वन-बन, योगी-जोगी, प्रारब्ध-प्रालब्ध, यंत्र-जातें, युक्ति-जुक्ति, भवानी-बोहणी, मिथुन--मेहुण,क्लेश-किळस, इ०

(३) **वर्णवृद्धि** : आम्ल-आंबट, तिक्त--तिखट, पीत-पिवळा, चरित-चरित्र, निद्रित-निद्रिस्त, विनति-विनंति, ताम्र-तांबडा, मार्जार-मांजर, कुक्कुट-कोंबडा. यवनी-कमर-कंबर, यांतील शेवटच्या तीन शब्दांत अनुस्वाराची वाढ झाली आहे, इ०

(४)**वर्णविपर्यय** : तिलक-टिकला, वाचाट-चावट, लघु-हळू, गोक्षुर-गोखरू, कटुकी-कुटकी, कोटि-टोक, क्षेप-फेक, उडूप-पडाव, भगिनी-बहीण, यवनी-अमानत-अनामत, कोशिश-कसोशी, मशहूर-महशूर, इ०

शब्दांचे अर्थाच्या दृष्टीनें तीन भाग पाडितात. **यौगिक, रूढ व योगरूढ**

(१) **यौगिक** : शब्दांच्या धातु-प्रत्ययादिकांनीं होणारा मूळचाच अर्थ व्यक्त करणारे शब्द. उदा०---राम (आनंद देणारा), युक्ति (योजना), नमन (नमस्कार) राजन् (राजा).

(२) **रूढ** : मूळच्या अर्थाऐवजीं रूढ अर्थच जास्त बलवत्तर असणारे शब्द. उदा०-आर्जव (सरळ हा मूळार्थ, पण खुशामत हा रूढार्थ), दारू (औषध हा मूळार्थ, पण मद्य हा रूढार्थ), इ०

(३) **योगरूढ** : मूळचा अर्थ व रूढार्थ हे दोन्ही लागू पडणारे शब्द. उदा०अंडज (अंड्यापासून जन्मलेले, पक्षी), पंकज (चिखलांत उत्पन्न झालेलें, कमळ), मृग (शोधणें, हरीण).

मूळचा अर्थ याकरितां वाच्यार्थ व त्याहून निराळा अर्थ याकरितां **लक्ष्यार्थ किंवा रूढार्थ** असेहि शब्द योजितात. उदा०-दगड-एक पदार्थ, (वाच्यार्थ), तो मनुष्य दगड आहे (लक्ष्यार्थ); गाढव-एक प्राणी (वाच्यार्थ); गाढव-मूर्ख मनुष्य (लक्ष्यार्थ); कणीक-गव्हाचें पीठ (वाच्यार्थ), त्यानें त्याची कणीक तिंबली. त्याला चांगलें चोपलें (लक्ष्यार्थ); बृहस्पति-देवगुरु (वाच्यार्थ), तो बृहस्पति (महाबुद्धिवान्) आहे लक्ष्यार्थ; याप्रमाणें 'दुधाकडे पाहा' येथे दुधाचें रक्षण कर' हा लक्ष्यार्थ अभिप्रेत आहे; 'गंगेवर गौळवाडा आहे' येथें गंगेवर=गंगेच्या कांठावर; 'शूर महाराष्ट्र' येथें महाराष्ट्र=मराठे लोक; हे लक्ष्यार्थ अपेक्षित आहेत.

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

वाच्यार्थ किंवा लक्ष्यार्थ यापेक्षांहि निराळाच अर्थ केव्हां केव्हां उत्पन्न होतो, त्यास **व्यंग्यार्थ** म्हणतात. उदा०—'अकरा वाजले', 'घंटा झाली,' या दोन शब्द-संहतीवरून शाळेची वेळ झाली, वगैरे बोलणाराचा अभिप्रेत अर्थ कळतो. तसेंच 'बुक्का लावा', 'विडा द्या', या शब्द–संहतींवरून अनुक्रमें कथेंतील पूर्व--रंग संपला, निरोप देण्याची वेळ झाली, हे अर्थ सूचित होतात; हे **व्यंग्यार्थ** होत.

आतां निरनिराळ्या ठिकाणीं निरनिराळ्या कारणांनीं अर्थभेद झालेले मराठींतील कांहीं विशिष्ट शब्द निवडून काढून, त्यांची अर्थ–व्युत्पत्ति येथें देतों.

अर्थान्तरित कांहीं शब्द

(१) मूळ रूप कायम राहून

शाला–स्थान, परंतु रूढार्थ शिकविण्याची जागा. (नाटकशाळा येथें फारच अर्थान्तर आहे. वाईट चालीची स्त्री हा अर्थ).

प्रपंच--पसारा; संसारांत पसारा फार वाढतो म्हणून प्रपंच=संसार.

अरिष्ट–निर्भयस्थान; परंतु रूढार्थ संकट

बडा–(सं० वृद्ध), बुढ्ढा; वयानें मोठा; पण अन्य प्रकारेंहि मोठा असल्यास त्यास 'बडा' म्हणतात. (हा शब्द हिंदींतून आला आहे).

हिय्या–(सं० हृदय) कोणतेंहि महत्त्वाचें कृत्य करण्यास हृदय म्हणजे अंत:करण जोरदार हवें, म्हणून हिय्या याचाच धैर्य असा अर्थ झाला

उपाधि–गुण; परंतु रूढार्थ लचांड, त्रास

अधिकार–योग्यता; परंतु रूढार्थ सत्ता

राय, राव—(सं० राजा), सन्मानार्थक; उ०–गणपतराव, चंपतराय

खुजा– (सं० कुब्ज–कुबडा); मूलार्थ मुंज वाकडा, रूढार्थ ठेंगू

(२) किंचित् वर्णभेद

अंगार–निखारा; यापासून 'अंगारा' म्हणजे मंत्रित राख असा रूढार्थ झाला. (क्षीर–खीर, पत्र–पत्ता, शून्य–सुना, मुहूर्त--म्होतूर, इ० आणखी शब्द).

फास–(सं० पाश), गळ्याला लावतात तो; **फासा** (सोंगट्यामधील). [**दोर** व **दोरा**, **पाट** व **पाटा**, **कोपर** व **कोपरा**, **पाय** व **पाया**, **नाक** व **नाकें**, **कान** व **काना**, **क्षत** व **खट** हे शब्द किंचित् फरकामुळे अर्थान्तरित झाले आहेत).

(३) प्रासंगिक भिन्नार्थ

रक्षा–राखणारी; उदा०–**रामरक्षा**. राख= राखाडी; **मंत्रसिद्ध** राख= भस्म; पीडानिवारक राख =अंगारा; येथें बोधित वस्तु एकच पण प्रसंगानुसार रूढार्थ भिन्न झाले आहेत.

(कार्य–**म**, **माता**-माय-माई,स्नान-न्हाण, मार्ग-माग).

(४) शब्दांचे आखूड रूप

मुंज–(मौंजीबंधन); मुंज नांवाच्या गवताची दोरी ह्या संस्कारांत बांधतात, त्यावरून **शब्दाचें** आखूड रूपच प्रचारांत राहिलें. (विश्वनाथ-

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

विशा, जगन्नाथ–जगू, गणपति–गणू याप्रमाणें).

अजागळ–अजागलस्तन यापासून; अजा=शेळी, तिच्या गळचाला असलेल्या स्तनाप्रमाणें निरुपयोगी हा मूळचा अर्थ; पण बावळट, अव्यवस्थित हे मागून अर्थ झाले.

तत्त्व–(तत्त्वमसि-तत्+त्वम्+असि) यापासून वेदान्तांत 'तें तूं आहेस' याची जाणीव होणें ही महत्त्वाची गोष्ट समजतात; म्हणून तत्त्व= सारभूत गोष्ट [किंवा तत्+त्व असें भाववाचक नामहि होईल].

अजीबात–अज्जी (सर्व).

(५) मूळ शब्दाची वाढ

सदोदित–(सदा+उदित) सदा व सदोदित यांचे अर्थ एकच; येथें निष्कारण उदित शब्द आला आहे.

सर्वत्र–येथेंहि वरचाच प्रकार. सर्वत्र, सर्व (सर्वत्रांना, सर्वांना).

(६) एकार्थक शब्दांचें एकीकरण

बेणबाजा–(इं० Band =बेण, सं० वाद्य=वाजा); दोन्ही वस्तुतः एकच, पण येथें दोन एकार्थक शब्दांचा समास होऊन हा विचित्र शब्द बनला.

(७) मूळार्थच कायम

वांदर–(वानर), **तांबडा** (ताम्र) येथें अर्थभेद झाला नाही.

(८) वर्णसाम्यामुळें भिन्नार्थ

लज्जाहोम–(लाज–होम, लाज= लाह्या); लग्नांत लाह्यांचा होम करिते वेळी नवरी नवीन असल्या-मुळें लाजते, त्या लाज व लज्जा ह्या शब्दांच्या साम्यामुळें 'लाज-होम' चें 'लज्जाहोम' झाले.

उत्साह–वर्णसाम्यामुळें 'उत्सव' ह्या शब्दाबद्दल उत्साह (गणपतीचा वगैरे) हा शब्द कोणी वापरतात. उत्साह=उल्लास, तो उत्सवाच्या वेळीं असतो, म्हणून उत्सव म्हणजेच उत्साह.

(९) एका वर्णाची वाढ

श्राप–शाप; यांत एक वर्ण बोलण्यांत जास्त आला आहे. विद्रुप (विरूप), निद्रिस्त (निद्रित), द्रुष्ट (दुष्ट), यांत हाच प्रकार आहे.

(१०) अशुद्ध रूपाचा प्रचार

शरणांगत– (शरण+आगत); परंतु येथें निष्कारण अनुस्वार येऊन अशुद्ध रूप प्रचारांत आले आहे.

विन्मुख–(वि+मुख) वरीलप्रमाणेंच अशुद्ध रूप प्रचारांत आले. (सत्+मुख= सन्मुख), उत्+मुख =उन्मुख, यांच्या साम्यामुळें).

(११) बादरायणासंबंधानें अर्थ

भूयसी–दक्षिणा देण्याच्या वेळच्या मंत्रांत हा शब्द आल्याने भूयसी' म्हणजेच दक्षिणा हा त्याचा अर्थ झाला.

त्रेधा-वेदऋचेंतच वामनानें तीन पावले जमीन बळीजवळ मागितली अशा अर्थाचें 'त्रेधा निदधे पदम्' हें वाक्य आहे. त्यांत हा शब्द आला आहे व त्या वेळीं लोकांची धांदल उडाली म्हणून त्रेधा—धांदल.

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

ताराबळ–वरीलप्रमाणेंच येथेंहि बादरायणासंबंधानें अर्थ झाला आहे. लग्नाच्या मंगलाष्टकांत 'तारावलं चंद्रबलं तदेव' असें शेवटच्या श्लोकांत येतें; त्या वेळीं खूप धांदल उडते, म्हणून तारांबळ=धांदल.

त्वंपुरा–पूजेंत शंखाची पूजा करितांना 'त्वं पुरा सागरोत्पन्नः' हा मंत्र म्हणतात, त्या वेळीं शंख मोठ्यानें वाजवीत असावेत; त्यावरून त्वंपुरा करणें म्हणजे बोंब मारणें हा बादरायणासंबंधानें अर्थ झाला. (बाष्कळ छांदिष्ट, मनस्वी, हे या प्रकारचे शब्द आहेत]

(१२) एखादा विशिष्ट शब्द सामान्यार्थक होणें

कादंबरी–बाणाच्या एका काव्यांतील नायिकेचें नांव कादंबरी; म्हणून तिच्याप्रमाणें असणाऱ्या सर्व नवलकथा म्हणजे कादंबऱ्या.

(१३) सामान्यदर्शक शब्द विशिष्टार्थक होणें

पीतांबर–(पीत+अंबर) पिवळें वस्त्र हा अर्थ असून, पुरुषाचें सोवळ्याचें रेशमी वस्त्र हा अर्थ झाला. पिवळा पीतांबर, तांबडा पीतांबर, असेंहि अज्ञानानें म्हणूं लागले. (सह्याद्रि पर्वत, विंध्याद्रि पर्वत हीं याच प्रकारचीं उदाहरणें).

(१४) मूळापेक्षां चांगला अर्थ येणें

धूर्त–मूळार्थ फसविणारा; परंतु चतुरा, धोरणी, हा त्यास चांगला अर्थ प्राप्त झाला.

(१५) अमंगलत्वाचा अर्थ येणें

मेला–कांहीं शब्दांच्या अर्थास निष्कारण अमंगलत्वार्थ येतो; तसें 'मेला' ह्या शब्दाबद्दल होऊन वारला, कैलासवासी झाला, परलोकवासी झाला, स्वर्गवासी झाला, अशा शब्दसंहति अशुभता घालविण्यासाठीं उत्पन्न झाल्या

हगणें–वरीलप्रमाणेंच हा शब्द अवाच्य वाटून, त्याबद्दल परसाकडे जाणें मलशुद्धीस जाणें, बहिर्दिशेस जाणें, शौचास जाणें, ह्या संहति आल्या (बांगडचा फुटणें, कुंकू नसणें. ह्याबद्दलहि बांगडचा वाढवणें, कुंकू वाढणें, ह्या संहति उत्पन्न झाल्या)

(१६) विपरीत अर्थ येणें

सुतक–जननाशौच हा मूळार्थ; पण मृत्यूच्या वेळचें आशौच, असा विपरीत अर्थ झाला.

अद्दल–(फारसी) मूळ अर्थ न्याय; परंतु ठेंच लागणें, नुकसानीमुळें धडा मिळणें हा विरुद्ध अर्थ आला आहे.

परोक्ष, अपरोक्ष–ह्या शब्दांचे अप्रत्यक्ष व प्रत्यक्ष असे अनुक्रमें अर्थ आहेत; पण आपण दोन्ही अर्थीं हे शब्द वापरतों. उदा०–"माझ्या परोक्ष (पाठीमागे) ही गोष्ट तूं त्यास कां सांगितलीस ?" किंवा "माझ्या अपरोक्ष (पाठीमागें) त्यास कां सांगितलेंस ?" असेंहि म्हणतात.

फराळ–(फलाहार) फळें खाणें हा मूळ अर्थ, पण रूढींत भुइमुग,

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

साबुदाणे इ० मिश्रित पदार्थांचें यथेच्छ सेवन हा अर्थ झाला.

उपवास–(उप+वास) शुचिर्भूत–पणें देवासन्निध राहणें हा मूळार्थ; पण वरच्यासारखे पदार्थ यथेच्छ खाण्यांत येतात.

(१७) **हीनत्वार्थ**

आचार्य, महाराज–विद्वत्तेमुळें ज्यांना पूर्वी आचार्य किंवा महाराज म्हणत, ते उच्च वर्णातील कांहीं लोक आतां खरोखरच आपलें नांव व्यर्थ करणारी कामें करूं लागले; म्हणून त्यांच्या अर्थालाहि हीनत्व प्राप्त झालें. (आचार्य=आचारी; तसेच महाराज = स्वयंपाकी. पाणक्ये)

(१८) **गौणत्वसूचक अर्थ**

मिष्किल–(फारसी) गरीब हा मूळ अर्थ असून, 'लुच्चा' असा अर्थ त्यास प्राप्त झाला आहे.

कलावंतीण–(कला+वती); कला-युक्त हा मूळ अर्थ असून, गायन-वादनादि कला समाजांतील हीन-दर्जाच्या स्त्रियांनीं उचलल्यामुळें त्याला गौणार्थकत्व प्राप्त झालें आहे.

हांजीहांजी–ह्या हिंदी शब्दाचा खुशामत हा गौणत्वसूचक अर्थ झाला आहे. (हां, जी; हां, जी)

(१९) **संकुचित अर्थ**

रुमाल–(रू+माल); तोंड वगैरे पुसण्याचें चौकोनी वस्त्र हा मूळ अर्थ असतां डोक्यावरील रुमाल, कागदाचा रुमाल, असा संकुचित अर्थ त्यास आला. [पक्षी (मोठा) पांखरूं (लहान); कुटुंब (नवरा-बायको, मुलें मिळून) कुटुंब (स्वतःची बायको); जनावर (कोणताहि मनुष्येतर प्राणी) जनावर (चार पायांचा किंवा सरपटणारा प्राणी); वेदना (ज्ञान) वेदना (दुःखाचें ज्ञान); ह्यांतील दुसरे शब्द संकुचित अर्थाचे आहेत.]

(२०) **पूर्वेतिहासदर्शक शब्द**

अंकित–(अंक्–खुणा करणें + इत); खुणा केलेला हा मूळार्थ; चाकर हा रूढार्थ. यावरून चाकराच्या अंगा-वर पूर्वी कांहीं खूण करीत असावेत, असा इतिहास कळतो.

वर्ण, लिपि, अक्षर–लेख–वर्ण म्हणजे रंग, लिपि म्हणजे लिंपलेली, अक्षर म्हणजे न जाणारें व लेख म्हणजे लिहिलेला; या शब्दावरूनहि आपल्या लेखन–प्रगतीचा इतिहास कळतो.

घटका–(घटियंत्र) याच्या योगानें पूर्वी कालमान दाखविले जात होतें हा इतिहास कळतो.

संपाकी–(स्वयं+पाक); यावरून हे पूर्वी स्वतःच पाक करीत, हा इति-हास कळतो.

पहारा–(प्रहर=तीन तास); यावरून पूर्वी दर तीन-तीन तासांनीं पहारा बदलीत असावेत हा इतिहास कळतो.

कोस–(क्रोश=ओरडणें); यावरून मोठ्यानें ओरडल्यास तें दोन मैलां-वर ऐकूं जात असावें, असें तत्का-लीन लोकांचें सामर्थ्य ध्यानांत येतें.

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

शतकृत्य–(शत+ऋतु); पूर्वी शंभर यज्ञ करणें हें मोठें कृत्य समजलें जात असे; त्याचप्रमाणें कोणी फार धाडसाचें, पराक्रमाचें कृत्य केल्यास त्यांस ' शतकृत्य ' असें म्हणतात.

चैत्र–(चित्रा+अ); पौर्णिमेला चंद्र कोणत्या नक्षत्रांत असतो, त्यावरून मराठी सर्व महिन्यांचीं नांवें पडलीं आहेत; हें या (विशाखा–वैशाख, ज्येष्ठा–ज्येष्ठ) अशा शब्दांवरून कळतें.

विवाह–(वि+वह–नेणें); यावरून पूर्वी वधूला कांही लोक पित्याकडून पळवून नेत असत, असें दिसतें.

लग्न–(लग्–जुळणें+त); योग्य लग्नीं चंद्र व इतर ग्रह असले पाहिजेत, यावरून हा शब्द प्रचारांत आला

उपनयन–(उप+नी+अन); अध्ययनासाठीं गुरूच्या घरीं पूर्वी जावें लागत असे, म्हणून मुंजीच्या संस्कारास हें नांव पडलें

व्याही–(विवाही) विवाहानें नातें जुळलेला तो; वधू–वरांचे वडील (विहीण हा असाच शब्द आहे).

परिणय–(परि+नी+अय), बरोबर नेणें. अग्नीला प्रदक्षिणा घालतेवेळीं वर हा वधूला बरोबर नेतो, त्यावरून हा शब्द झाला.

पाणिग्रहण–लग्न; लग्नांत वधूचा हात धरून एका मंत्रानें तिचा स्वीकार करावयाचा असतो; यावरून लग्न ह्या अर्थी हा शब्द प्रचारांत आला.

वऱ्हाड–(वर+हाटक, हाट=बाजार); वर व त्याबरोबर इतर बाजार म्हणजे जो घोळका असतो तें वऱ्हाड

वसा–(वर्ष), वर्षाकाळांतील व्रत तो; (चातुर्मास्यांत बायका नेम करितात त्याला वसा घेणें म्हणतात.)

भाऊबीज–नवऱ्याचा भाऊ तो आपलाहि भाऊ अशी कल्पना येथें आहे.

वहिनी–(भगिनी); भावाच्या बायकोस आपल्या बहीणीप्रमाणें मानावें, ही कल्पना या शब्दाच्या मुळाशीं आहे

वन्सें–(भगिनी+सम); वहिनीनें नवऱ्याच्या वहिणीस आपल्या वहिणीप्रमाणें मानावें, ही कल्पना यावरून व्यक्त होते.

[**फाकडा**–(इष्टुर फाकडा, मानाजी शिंदे फाकडे); बोहणी (भवानीला नमस्कार करून झालेली प्रथमची विक्री); घाशीरामी, (घाशीराम कोतवालाप्रमाणें छळणुकीचा कारभार); फरशी (परशुरामाच्या परशूप्रमाणें असणारे हत्यार); ढालगज (निशाणापुढचा हत्ती), घटस्फोट (मृत्यूनंतर दहन–क्रियेच्या प्रसंगी घट फोडतात व त्या मनुष्याचा संबंध तुटतो, तसा संबंध अजीबात तुटणें) इ० या प्रकारचे पूर्वेतिहासनिदर्शक शब्द आहेत.]

[२१] **साम्यतादर्शक अर्थ**

हबेलंडी–(हां बे लंडी, हिंदी शब्द); अरे बायक्या, असा याचा मूळ अर्थ असून सामान्य धैर्यहि नसणाऱ्या बायकांप्रमाणें ज्याची घाबरगुंडी उडते तो; म्हणून हबेलंडी=घाबरगुंडी

माधुकी–(मधु+कर); भुंगा मध

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

जमा करितो, त्याप्रमाणें अन्न जमा करणारा.

[२२] **लक्ष्यार्थ**

उपनेत्र–चाळिशी; चाळीस वर्षाच्या सुमारास कमी दिसू लागतें म्हणून उपनेत्र=चाळिशी किंवा चष्मा.

[२३] **विशेषनामावरून विशिष्टार्थ**

मल्लिनाथी–संस्कृत महाकाव्यांवर मल्लिनाथ यानें टीका केली आहे. टीका= स्पष्टीकरण; परंतु टीकाकार बहुधा मूळाला धरून न लिहितां दोष काढण्याच्या बलवत्तर प्रवृत्तीमुळें तिखटमीठ लावून लिहितो; म्हणून मल्लिनाथी म्हणजे लांबलचक विस्तृत टीका किंवा विकृतार्थ टीका, हा अर्थ जाऊन विरुद्ध टीका हा विशिष्ट अर्थ त्यास आला.

कोडगा––काम्यक वनांत जयद्रथानें 'कोटिक' नांवाच्या सेवकास द्रौपदीकडे तिचे मन वळविण्यासाठी वारंवार पाठविले; त्या सारखा म्हणजे कोटिकासारखा लोचट तो कोटिगा किंवा कोडगा; ("स्वयेंहि कथितो नसे तिळहि लाज मी कोटिगा" येथें मोरोपंतानें हा शब्द सुंदर रीतीनें वापरिला आहे).

[कर्ण=उदार; यादवी=भांडण; कुरुक्षेत्र=मोठें तुंबळ युद्ध; जन्मसावित्री=निरंतरचें सौभाग्य इ० शब्द विशेषनामावरून विशेषार्थक बनले आहेत]

[२४] **कृतीवरून नामवाचक अर्थ**

करवंद–(करमर्दन); करवंदें काढल्यावर धुण्यासाठीं हाताचें मर्दन करावें लागतें, त्यावरून. [म्यांव, भूभू हम्मा, इ० शब्द त्या त्या कृतीं वरून आलें आहेत.]

(२५) **सादृश्यार्थ**

भाकरी–(भास्करी); **चांदकी**– चंद्राप्रमाणें लहानशी, वाटोळी भाकरी.

(२६) **सवर्णाक्षरांतील एका अक्षराचा लोप**

सुकेळें (सुकें+केळें); दोन सवर्ण जवळ जवळ आल्यास, त्यांपैकी एकाचा लोप होतो, तसें येथें आहे. रिकामा (रिक्त–काम), नकटा (नाक–काटा), सतार (सप्त–तार), साष्टी (षट्–षष्टी=सासष्टी), नवरा (नव–वर), गुराखी (गुरें+राखी), इ०

(२७) **समाजेतिहासदर्शक**

व्याज– लबाडी,; यावरून मूळ उसन्या दिलेल्या पैशापेक्षां जास्त पैसा घेणें पूर्वी पाप समजत; हा सामाजिक इतिहास कळतो.

श्रीमंतपूजन – (सीमा+अंत+पूजन); वधूच्या मंडळींनी आपल्या गांवच्या सीमेवर वराचें स्वागत करण्याची पूर्वी चाल होती. आता वराचें महत्त्व वाढल्यामुळे किंवा सीमान्त–पूजन हा शब्द बोलण्यास जड वाटू लागल्यामुळें, त्याचें 'श्रीमंतपूजन' झाले.

(२८) **वर्णविपर्यय**

उडाण टप्पू–उडाणतट्टू. हळू (लघु)

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

बनारस (वाराणशी), **जनावर** (जानवर–फा०)
हे यांच प्रकारचे शब्द आहेत.

ह्याप्रमाणें मराठींत असलेल्या कांहीं महत्त्वाच्या शब्दांची साधनिका, त्यांचा अर्थभेद, त्यांचा ऐतिहासिक, धार्मिक, पौराणिक वगैरे गोष्टींशीं संबंध व त्यावरून कळून येणारा पूर्वेतिहास. इ० गोष्टी येथें दिल्या आहेत. कोशाचें काम करण्याचा हेतु नसल्यामुळें कल्पना होण्यापुरती मराठी शब्दांची येथें व्युत्पत्ति दिली आहे; तेवढ्यावरून भाषेतील शब्दांची रूपदृष्ट्या कशी परिणति होते व कांहीं ठिकाणीं अर्थभेद कसा होतो, ह्याची सामान्य कल्पना येईल.

• • •

परिशिष्ट : १ :

म. सा. परिषद् पुणें यांनी मान्य केलेले

शुद्धलेखनाचे नवे नियम

सामान्य तत्त्व

१. केवळ उच्चाराप्रमाणेंच लेखन असावें, हें तत्त्व ह्या मंडळास संमत नाहीं.

२. परंपरा, वर्तमानकालीन प्रचार, व्युत्पत्ति, व्याकरण व उपयुक्तता ह्यांचा शुद्धाशुद्धलेखन ठरविण्याच्या कामीं विचार करावा.

अनुस्वार

१. मराठीमध्ये अनुनासिकाबद्दल शीर्षबिंदु द्यावा, अर्थभेद होत असेल तर मात्र परसवर्णच लिहावा. उदाहरणार्थ—तंटा, चिंच, आंबा, देहांत (सप्तमी), देहान्त (शिक्षा).

२. संस्कृतप्रमाणे य्, र्, ल्, व्, श्, ष्, ह्, ह्यांच्यापूर्वी येणाऱ्या अनुस्वाराबद्दल मराठींत केवळ शीर्षबिंदुच द्यावा. उदा०— सिंह, संयम, मांस इत्यादि.

३. नामांच्या व सर्वनामांच्या अनेकवचनी सामान्यरूपांवर अनुस्वार द्यावा.

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

(नामाचें अनेकवचनी सामान्यरूप संस्कृतामधील षष्ठीच्या 'आम्' प्रत्ययापासून आलेलें आहे. उदाहरणार्थ—लोकांस, मुलांस, तुम्हांस.

४. नपुंसकलिंगी दीर्घ 'ई' कारान्त, दीर्घ 'ऊ' कारान्त व 'ए' कारान्त नामाच्या शेवटीं (उभयवचनीं) प्रथमा विभक्ति असतां अनुस्वार द्यावा. (कारण, नपुंसकलिंगी शब्द संस्कृत, प्राकृत वगैरे भाषांत सानुनासिक उच्चारण्याची प्रवृत्ति होती; आणि तीच मराठीने कायम ठेविली आहे. ह्याला अपवाद: फक्त मराठींतील 'अ,'कारान्त शब्द) उदाहरणार्थ—मोतीं, मोत्यें; वासरू, वासरें; केळें, केळीं; बोलणें, बोलणीं; इत्यादि. (अपवाद—पाणी, लोणी व ह्यांसारखें इतर शब्द).

५. लिंगानुसार ज्यांचीं रूपें बदलतात अशा विशेषणांच्या नपुंसकलिंगी एकवचनी 'ए' कारान्त व अनेकवचनी 'ई' कारान्त प्रथमेच्या रूपांवर अनुस्वार द्यावा. उदाहरणार्थ—चांगलें (फळ), चांगलीं (फळें).

६. व्युत्पत्तीने सिद्ध न होणारे अनुच्चारित अनुस्वार गाळावे. उदाहरणार्थ—हास, धाव, केस, काच (भिंग).

७. व्युत्पत्तिने आलेलें अनुच्चारित अनुस्वारहि अर्थभेदास जरूर असतील तेथेंच कायम ठेवावे. उदाहरणार्थ—नांव(संज्ञा), नाव (नौका); पांच (संख्या) पाच (रत्नविशेष); कां (कारण), का (काय).

८. अर्थभेद होत नसेल तेथे व्युत्पत्तीने सिद्ध होत असले तरी ते अनुच्चारित अनुस्वार गाळावे. उदा०—सावळा, कोवळा इत्यादि.

९. 'मी' ह्यावर प्रथमा विभक्तींत अनुस्वार देऊं नये. उदाहरणार्थ—मी जातों. परंतु 'मी' तृतीया विभक्तींत असतांना अनुस्वार द्यावा. उदाहरणार्थ— मीं केलें.

१०. 'तूं' ह्या सर्वनामावर नेहमी (प्रथमा व तृतीया विभक्तींत)अनुस्वार द्यावा. उदाहरणार्थ तूं आहेस, तूं केलें.

११. 'आम्ही,' 'तुम्हीं' ह्यांवर प्रथमा विभक्तींत अनुस्वार देऊं नये. उदाहरणार्थ—आम्हीं गेलों; तुम्ही गेलां; परंतु तृतीया विभक्तींत अनुस्वार द्यावा. उदाहरणार्थ—आम्ही केलें; तुम्हीं पाहिलें.

१२. नपुंसकलिंगी 'ए' कारान्त सर्वनामावर उभयवचनीं अनुस्वार द्यावा. उदाहरणार्थ—हें, हीं; जें जीं; तें, तीं.

१३. 'कांही' या शब्दांत 'कां' वर अनुस्वार ठेवून 'ही' वरील अनुस्वार काढावा. (कारण , 'कांही' हा 'किमपि' ह्या शब्दापासून व्युत्पादिला जातो; तेव्हा अपि' पासून 'ही' झाल्यामुळे त्यावर अनुस्वाराचें कारण नाहीं).

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

विभक्तिप्रत्यय

१४. द्वितीया व चतुर्थी या विभक्तींच्या 'ना' प्रत्ययावर अनुस्वार नसावा.

१५. तृतीयेच्या 'ने,' 'नी' ह्या प्रत्ययांवर अनुस्वार देऊं नये. (कारण 'ने,' 'नी' ह्या प्रत्ययांवरील अनुस्वाराचा उच्चार त्यांतील 'न' ह्या अनुनासिकाच्या सान्निध्यामुळें उच्चारिला जात नाहीं; अनुनासिकामध्येंच तो सामावून जातो). 'आ-ई-एं-शीं-हीं' ह्या प्रत्ययांवर अनुस्वार असावा.

क्रियापद

१६. वर्तमान व भूतकाळांत क्रियापदाच्या प्रथमपुरुषी उभयवचनांच्या अंतीं अनुस्वार द्यावा. उदाहरणार्थ—मी-आम्ही करतों, मी-आम्ही असतों; मी-आम्ही गेलों; मी—आम्ही होतों.

१७. भविष्यकाळीं उभयवचनी प्रथमपुरुषी रूपांच्या अंतावर अनुस्वार द्यावा. उदाहरणार्थ—मी-आम्ही जाऊं; मी-आम्ही करूं का?

१८. क्रियापदाच्या प्रथमपुरुषी रीतिभूतकाळाच्या रूपांच्या अंतावर अनुस्वार द्यावा. उदाहरणार्थ—मी करीं, आम्ही करूं, मी जात असें—जाईं, आम्ही जात असूं—जाऊं.

१९. क्रियापदाच्या द्वितीयपुरुषी अनेकवचनी वर्तमान, भूत व रीतिभूत ह्या काळांच्या रूपांच्या अंतावर अनुस्वार द्यावा. उदाहरणार्थ: तुम्ही करतां—करां—करीत असां—गेलां.

२०. लिंगानुसार बदलणारें क्रियापद नपुंसकलिंगी असतांना त्याच्या अंतावर अनुस्वार असावा. उदा०—मूल जातें; मूल गेलें; त्यानें काम केलें.

२१. भावे व भावकर्तरि प्रयोगांत क्रियापदाच्या अंतावर अनुस्वार द्यावा. उदाहरणार्थ—रामानें रावणास मारिलें; त्याला सांजावलें; मला फावलें.

२२. 'नाहीं' प्रथमपुरुषी असतांना त्याच्या अंतावर अनुस्वार ठेवावा. उदा०—मी—आम्ही नाहीं. इतर पुरुषी असतांना अनुस्वार देऊं नये. उदा०—तूं नाहीस; तो नाहीं; तें नाहीं. ('नाही' हें क्रियापद लिंगाप्रमाणें बदलत नसल्यामुळे नपुंसकलिंगी असतांनादेखील त्याच्या अंतावर अनुस्वार देण्याचें कारण नाही).

अव्यय

२३. अव्ययाच्या अंतावर सामान्येंकरून अनुस्वार देऊं नये. उदाहरणार्थ जेथे, तेथे, एकदा, मागे, कधी, खाली, हळू.

२४. विभक्तिप्रतिरूपक अव्ययान्तावर हल्ली अनुस्वार देतात; परंतु ते गाळावे. उदाहरणार्थ—द्वारा, मुळे, प्रमाणे, पेक्षा, विषयी.

२५. 'तां' प्रत्ययान्त व 'ऊं' प्रत्ययान्त धातुसाधित अव्ययांच्या अंतावर

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

व 'तांना' प्रत्ययान्ताच्या उपान्त्यावर अनुस्वार द्यावा. उदाहरणार्थ—बोलतां,जातां (–येतें); करूं, देऊं, हसूं, रडूं (–लागला); बोलतांना, जातांना.

ऱ्हस्व--दीर्घ

अन्त्य स्वर—

२६. ऱ्हस्व 'इ' कारान्त व 'उ' कारान्त तत्सम शब्द प्रथमेच्या उभय वचनांत ऱ्हस्वान्तच लिहावे. उदाहरणार्थ—कवि, गति, गुरु.

२७. ऱ्हस्व 'इ' कारान्त व 'उ' कारान्त तत्सम अव्ययें ऱ्हस्वान्तच लिहावी. उदाहरणार्थ—परंतु, अद्यापि, यथामति. 'आणि' हा शब्द ऱ्हस्वान्तच लिहावा.

उपान्त्य स्वर—

२८. 'अ' कारान्त तत्सम शब्दांतील उपान्त्य स्वर ऱ्हस्व 'इ' किंवा 'उ' असल्यास तो प्रथमेच्या दोन्ही वचनांत तसाच म्हणजे ऱ्हस्वच लिहावा. उदाहरणार्थ गुण, विष.

२९. नागपूर, सारंगपूर, तारापूर, इत्यादि ग्रामवाचक शब्दांतील तद्भव 'पूर' शब्द दीर्घोपान्त लिहावा.

३०. उपान्त्य दीर्घ 'ई,' 'ऊ' असलेले 'अ' कारान्त तत्सम शब्द मराठींत आत्मसात् झाले असल्यास सामान्यरूपाच्या वेळीं त्यांचा उपान्त्य स्वर ऱ्हस्व होतो. उदाहरणार्थ—जीव–जिवाचा, शरीर-शरिराचा. आत्मसात् न झालेल्या शब्दांच्या बाबतींत मात्र तो दीर्घच लिहावा. उदाहरणार्थ—सूत्र-सूत्रांत, गीता-गीतेंत

विशिष्ट रूपें—

३१. 'राहणें', 'वाहणें', 'पाहणें', हीं रूपें शुद्ध समजावीं. रहाणें–राहाणें, वहाणें–वाहाणें, पहाणें–पाहाणें हीं अशुद्ध समजावी.

३२. 'कोणता', 'एखादा' हीं रूपें ग्राह्य; कोणचा, एकादा हीं अग्राह्य समजावी.

३३. 'हि' हें अव्यय नेहमीं ऱ्हस्व लिहावें. 'हि-च-ना' हीं अव्ययें पूर्वशब्दाला जोडून लिहावी.

३४. हळूहळू, मधूनमधून, मुळूमुळू, रुटूरुटू इत्यादि शब्द निरनुस्वार लिहून शिवाय त्यांतील समस्थानीय स्वर (दुसरा व चौथा) दीर्घ लिहावे.

३५. 'विनंती' शब्द दीर्घान्त लिहावा. 'सुरू' ह्या अव्ययावर अनुस्वार नको. 'चालू' हा शब्द विशेषण असतांना त्यांवर अनुस्वार नको. उदाहरणार्थ, चालू वर्ष.

३६. 'शिर' (डोकें) ह्यांत उपान्त्य स्वर ऱ्हस्व लिहावा.

३७. 'भीति' हा तत्सम शब्द इतर 'इ'–कारान्त तत्सम शब्दांप्रमाणें चालवावा.

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

३८. षष्ठीचा 'चा' प्रत्यय ज्यांच्या अंती आहेत. असे शब्द, 'आपला' हा शब्द व 'णें' प्रत्ययान्त धातुसाधित नामें यांचें सामान्यरूप करतांना तें विकल्पानें 'या'-कारान्त किंवा 'ए'-कारान्त करण्याचा प्रचार आहे. ह्यांपैकीं 'या'-कारान्त रूप अधिक वापरण्यांत यावें.

परकी शब्द कसे लिहावे ?

३९. हल्लीं मराठींत अनेक परकी शब्द प्रचारांत आहेत. त्यांपैकी मूळ शब्दापासून ज्यांचें उच्चारान्तर फार झालें नसेल ते होतां होईल तों मूळ शब्दां-प्रमाणे त्यांचा उच्चार करून तसे लिहावें. उच्चारान्तर जेथे फार झालें असेल तेथे प्रचलित उच्चाराप्रमाणेंच ते शब्द लिहावे.

नवीन शुद्धलेखन-नियमांचें विहंगम-दर्शन

अनुस्वार कोठे द्यावे ?

१. नाकांतून पूर्ण उच्चार होतो त्या अक्षरांवर—

चिंच, तंटा, संताप, आंबा, सिंह, संशय, संयम, मांस.

२. नामाच्या अनेकवचनी सामान्यरूपांवर—

लोकांस, मुलांस, तुम्हांस.

३. उभयवचनी नपुंसकलिंगी नामाच्या व सर्वनामाच्या अन्त्याक्षरावर-

मोतीं, वासरूं, केळें, बोलणें, मोत्यें; वासरें, केळीं, बोलणीं; हें, तें, जें; हीं, तीं, जीं. [अपवाद-पाणी, लोणी, गुळवणी इत्यादि].

४. उभयवचनी 'ए' कारान्त नपुंसकलिंगी विशेषणाच्या अन्त्याक्षरावर—चांगलें, चागलीं; घाबरें, घाबरीं.

५. व्युत्पत्ति व अर्थभेद या दृष्टींनी आवश्यक म्हणून योग्य त्या अक्षरावर-नांव (नाम), नाव (पाण्यावरील); पांच (संख्या), पाच (रत्नविशेष).

६. तृतीया विभक्तीच्या 'आं,' 'ई,' 'ए' 'शीं' 'हीं,' या प्रत्ययांवर-म्यां, मीं, तूं, त्वां, आम्ही, तुम्हीं, कोणीं, मतें, पायीं, गुणांहीं, मजशीं.

७. सप्तमी विभक्तीच्या 'ई,' 'आं,' या प्रत्ययांवर—

घरीं, घरांत; दारीं, दारांत; पायां, माथां, गळां.

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

८. प्र. पु. उभयवचनी व द्वि. पु. अनेकवचनी वर्तमान-भूत-रीतिभूतकालदर्शक क्रियापदाच्या अन्त्याक्षरावर—

मी–आम्ही करतों, होतों, गेलों, आहों, असतों; तुम्ही आहां, गेलां, असतां, होतां; मी करीं, जाईं; आम्ही करूं, जाऊं; तुम्ही करां, करीत असां.

९. प्र. पु. उभयवचनी भविष्यकालदर्शक क्रियापदाच्या अन्त्याक्षरावर—मी-आम्ही करूं, जाऊं का ?

१०. भावे व भावकर्तरि प्रयोगांतील क्रियापदाच्या अन्त्याक्षरावर—मारिलें, सांजावलें, फावलें, कळमळतें.

११. लिंगानुसारी नपुंसकलिंगी क्रियापदाच्या अन्त्याक्षरावर- मूल जातें–रांगतें, त्याने काम केलें.

१२. 'ऊं,' 'तां' व 'तांना' प्रत्ययान्त धातुसाधित अव्ययांवर–बोलतां–जातां – गातां (येतें); करूं–देऊं–बोलूं–हसूं (लागला); बोलतांना; देतांना, घेतांना.

शुद्धाशुद्ध

शुद्ध	अशुद्ध
१. कोणता, एखादा	१. कोणचा, एखादा
२. करण्याचा, देण्याचा, घेण्याचा, आपल्याकडे, ('या'–कारान्त सामान्य-रूप)	२. करणेचे, आपलेकडे ('ए' –कारान्त सामान्यरूप)
३. पाहणें, राहणें, वाहण	३. पहाणें–पाहाणें, रहाणें–राहाणें, वहाणें–वाहाणें

अनुस्वार कोणते गाळावे ?

१. व्युत्पत्तीने सिद्ध न होणारे–हास, धाव, केस, काच.

२. व्युत्पत्तीने सिद्ध होणारे परंतु अर्थभेदास अनावश्यक अनुस्वार–गाव, सावळा, कोवळा.

३. द्वितीया व चतुर्थी यांच्या 'ना' प्रत्ययांवरील अनुस्वार- मुलांना, लोकांना, त्यांना, घरांना.

४. तृतीयेच्या 'ने' व 'नी' प्रत्ययांवरील अनुस्वार- त्याने, रामाने, राजांनी, लोकांनी, त्यांनी.

५. द्वि. पु. व तृ. पु. 'नाही' वरील अनुस्वार— तूं नाहीस, तुम्ही नाही, तो-ती-तें नाही, ते नाहीत.

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

६. धातुसाधित अव्ययांहून इतर अव्ययांच्या अन्त्याक्षरां वरील अनुस्वार—

जेथे, तेथे, एकदा, मागे, कधी, खाली, हळू, मध्ये, द्वारा, मुळे, पेक्षा, विषयी, प्रमाणे, आता.

७. विशिष्ट शब्दांवरील अनुस्वार—सुरू, चालू (विशेषण असतांना), कांही.

ऱ्हस्व

१. तत्सम शब्दांचे उपान्त्य अथवा अन्त्य ‘ इ ’ व ‘ उ ’ उभय वचनीं—गुण, विष, कवि, मति, गुरु.

२. आत्मसात् झालेल्या तत्सम शब्दांच्या सामान्यरूपांतील उपान्त्याक्षर—जीव–जिवास, शरीर–शरिराचा.

३. ‘ इ ’ कारान्त व ‘ उ ’ कारान्त तत्सम अव्ययांचीं अन्त्याक्षरे—परंतु, तथापि, अद्यापि, यथामति.

४. शब्दयोगी अव्यय ‘ हिं ’—देवासहि, मीहि, तुम्हीहि, कोणाचाहि

दीर्घ

१. आत्मसात् न झालेल्या तत्सम शब्दांच्या सामान्यरूपांतील उपान्त्याक्षर—सूत्र-सुत्रांत; गीता-गीतेंत.

२. प्रथमान्त ग्रामवाचक ‘ पूर ’ मधील पू—नागपूर, सारंगपूर, तारापूर.

३. अव्ययांतील समस्थानीय (दुसरा व चौथा) स्वर—

हळूहळू, मधूनमधून, मुळूमुळू, रूढखूढ.

४. विशिष्ट शब्दांतील ‘ ई ’— विनंती.

शिर (डोकें).

परसवर्ण व शीर्षबिंदु

१. अर्थभेदास आवश्यक तेथे ‘ परसवर्ण ’ —देहांत (सप्तमी), देहान्त (शिक्षा).

२. अर्थभेदास ‘ परसवर्ण ’ आवश्यक नाही तेथे शीर्षबिंदु—घंटा, श्रीमंत, आंबा.

‘ हि, ’ ‘ च, ’ ‘ ना, ’ ही अव्ययें पूर्वशब्दांहून वेगळीं न लिहितां जोडून लिहावी.

समाप्त

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

चित्रशाळा
प्रकाशन

मराठी भाषेचें सर्वोत्कृष्ट व्याकरण